

Станіслав Кульчицький

Росія і Україна в перший рік
після повалення самодержавства:
деконструкція більшовицького міфу
про революцію

Національна академія наук України
Інститут історії України

Станіслав Кульчицький

Росія і Україна в перший рік
після повалення самодержавства:
деконструкція більшовицького міфу
про революцію

2021 р.

УДК 94 (477) «17/18»

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 6 від 26 листопада 2020 р.)*

Станіслав Кульчицький

Росія і Україна в перший рік після повалення самодержавства: деконструкція більшовицького міфу про революцію / Ін-т історії України НАН України. – К., 2021. – 244 с.

Відповідальний редактор: Валерій Смолій.

В книзі проаналізовані закономірності Російської революції, яка почалася з повалення самодержавства в березні (лютому за ст. ст.) 1917 р. і завершилася розгоном Установчих зборів у січні 1918 р. Показано, що головною рушійною силою революції на всіх етапах були органи революційної самодіяльності народних низів – ради робітничих і солдатських депутатів, які добивались виходу з війни та експропріації власності поміщиків та буржуазії. Проаналізована підступна стратегія В. Леніна, який привласненням радянських гасел («Фабрики – робітникам!», «Землю – селянам!» і «Мир – народам!») спромігся перетворити свою партію на масову, витіснити з рад конкуруючі політичні сили і здійснити один за одним два державні перевороти – відсторонення від влади коаліції партій цензової та соціалістичної демократій і розгін обраних на демократичних виборах депутатів Установчих зборів. Це дозволило вождю більшовиків укласти сепаратний мир з кайзерівською Німеччиною та її союзниками, після чого під облудною пропагандою «світлого майбутнього для всього людства» в Росії і в поневоленій нею Україні розгорнулася експропріація існуючої партії більшовиків її вождями, експропріація держави – цією партією і, нарешті, експропріація суспільства державою-комуною, як назвав В. Ленін утворювану ним державу.

ISBN 978-966-02-9519-3

© Інститут історії України
НАН України, 2021

© Кульчицький С.В.

Зміст

Передмова	4
Розділ 1.	
Різновиди соціалізму в Російській революції	10
Розділ 2.	
Повалення самодержавства	31
Розділ 3.	
Криза цензової демократії	42
Розділ 4.	
Привид держави-комуни	50
Розділ 5.	
Перша спроба прориву до влади з боку більшовиків ..	60
Розділ 6.	
Виступ генерала Л. Корнілова	73
Розділ 7.	
Чужі гасла більшовицького перевороту	88
Розділ 8.	
Державний переворот під радянськими гаслами	107
Розділ 9.	
Розгін Установчих зборів	141
Розділ 10.	
Сепаратний мир з Четверним союзом	173
Розділ 11.	
Український вимір Російської революції	195
Післямова	232
Іменний покажчик	239

Передмова

Доленосні події в історії України ХХ ст. вітчизняні історики вивчають переважно на українському матеріалі, не заглиблюючись в те, що відбувалося поза її межами. Не треба забувати, однак, що більшу частину цього століття, аж до 1991 р. наша країна була частиною фіктивної радянської федерації, під якою приховувалася російсько-радянська імперія. Події в ній частіше за все визначалися тим, що вирішувалося і відбувалося в імперських центрах. Тому час від часу у вітчизняному історичному наративі треба зосереджувати увагу на історії Росії. У першу чергу це стосується подій Російської революції, яка спалахнула в березні 1917 р. у Петрограді, дійшла апогею під час влаштованого більшовиками державного перевороту в листопаді і зійшла нанівець разом з повторним державним переворотом у вигляді розгону Всеросійських установчих зборів у січні 1918 р.

Коли партія В. Леніна – І. Сталіна відзначала 10-у річницю приходу до влади, народилася урочиста назва більшовицького перевороту: «Велика Жовтнева соціалістична революція». Коли КПРС святкувала 50-у річницю перевороту, він був оголошений головною подією ХХ ст. в історії людства. Компартійних ідеологів аніскільки не бентежило те, що до кінця століття ще залишалася ціла третина, і могло трапитися всяке. І справді, в межах цього століття КПРС зійшла з історичної арени, зовнішній пояс російсько-радянської імперії у вигляді країн «соціалістичної співдружності» зник, а Радянський Союз розпався по периметру кордонів своїх союзних республік.

Тим не менш, недооцінювати значення Російської революції в історії людства не можна. Прихід до влади партії більшовиків поклав початок радикальним суспільно-політичним і соціально-економічним перетворенням. За два десятиліття (1918–1938) в опанованих більшовиками регіонах колишньої

Російської імперії (за винятком Фінляндії, Польщі і трьох республік Балтії) був побудований небачений у попередній історії суспільно-економічний лад. Його назвали першою фазою майбутнього комунізму – соціалізмом. Більшовики оголосили себе комуністичною партією, покликаною забезпечити населенню країни і всього світу «світле майбутнє» – комунізм з розподілом між трудящими матеріальних і культурних благ за потребами.

Насправді, однак, після приходу до влади вожді більшовиків створили державу, намертво пов'язану з їх партією, а її громадян позбавили здобутої після повалення самодержавства суверенності. Під гаслами соціалістичного і комуністичного будівництва в країні була здійснена тотальна експропріація суспільства державою-комуною. Позбавлені засобів виробництва громадяни потрапили в цілковиту політичну, економічну і психологічну залежність від опанованої вождями держави. Упродовж двох десятиліть міжвоєнного періоду в радянській Росії і завойованих нею національних регіонах колишньої царської імперії був побудований спотворений світ комуносоціалізму.

Взаємодія держави-комуни і радянського суспільства породила колосальну історіографію, але не стала до кінця зрозумілою навіть в деяких фундаментальних рисах. В результаті через три десятиліття після краху комунізму посткомуністичні суспільства ще не позбулися залежності від своїх держав, хоч останні вже не базуються на відмерлій комуністичній ідеології, а в Україні вона навіть офіційно заборонена. В цій ситуації покликані покінчити з комуністичною спадщиною ринкові реформи нерідко спотворюються або здійснюються з величезними труднощами. Найстарше з трьох радянських поколінь за цей час вже зникло. Проте два останні ще залишаються значною мірою залежними від державного патерналізму.

Значно глибше, ніж Україну, «совкова хвороба» патерналізму вразила російське суспільство. Сучасна Росія активно перешкоджає зусиллям патріотично налаштованих представників української інтелектуальної еліти повернути свою державу обличчям до Західної Європи, якій пощастило у свій час уникнути

інтоксикації ленінізмом. Розглядаючи розпад комуністичної наддержави як «геополітичну катастрофу», правлячі кола Кремля намагаються затягнути Україну під російський вплив.

Повертаючись до теми, якій присвячена ця книга, потрібно поставити Російську революцію 1917–1918 рр. в історичний контекст. Тільки ті суспільні катаклізми, які супроводжуються одночасною зміною форм влади і власності, заслуговують на назву великих революцій. Зокрема, з трьох французьких революцій XVIII–XIX ст. лише перша вважається справді великою. Американська революція 1776–1783 рр. ідентифікується як боротьба за незалежність, але в рамках євроатлантичної цивілізації її революційний потенціал цілком співставний з потенціалом Великої Французької революції 1789–1799 рр.

Чи можна назвати великою Російську революцію 1917–1918 рр.? Вона породила специфічну систему влади – одночасно народної і цілком відстороненої від інтересів і бажань народних мас. Таку владу, яка була здатна здійснювати всупереч волі свого суспільства найглибші суспільно-економічні трансформації. Вона стала першим поштовхом до перетворення у наддержаву такої порівняно відсталोї країни, як Росія, і такої зовсім відсталोї, як Китай. Однак її негативний вплив на розвиток людства настільки вагомий, що називати її великою не варто.

Незважаючи на здійснювану з часів Петра I політику вестернізації, перша революція в Російській імперії спалахнула лише на початку XX ст., тобто через півсотню років після революцій у провідних європейських країнах. Вестернізація Росії здійснювалася переважно у воєнно-технічній галузі. Лише після Кримської війни 1853–1856 рр. керівники євразійської імперії зрозуміли, що потрібні соціальні перетворення. Та незважаючи на скасування кріпосного права, соціальна нерозвиненість Росії не дозволяла їй стати в один ряд з країнами Європи. Російський імперський організм гнив десятиліттями, аж врешті у 1905 р. нарив прорвало. Проте перша революція закінчилася поразкою, оскільки середньовічний спосіб правління і

будована на ньому система державної влади не зазнали істотних змін. Повторна революція, яка спалахнула в унікальних умовах світової війни, явила світу небачені зразки жажливого соціального протистояння.

Хід Російської революції був стрімким і непередбачуваним. Політичні сили нерідко здобували перевагу утворенням неочікуваних коаліцій або раптовою зміною звернених до народу лозунгів. Набуваючи ваги, деякі політичні сили самим фактом свого існування «перекривали кисень» альтернативним тенденціям розвитку. В дискурсі між політичними силами постійно звучала обмежена кількість основних тем: як припинити війну, кому повинні належати основні засоби виробництва, яким чином організувати державну владу і забезпечити самовизначення народів. Революція постійно змінювала свої кольори. Характер її на різних етапах неможливо визначити лише одним з цілої групи термінів: буржуазна, пролетарська, солдатська, робітничо-селянська, радянська. Однакові гасла, які впливали на перебіг подій, різні соціальні верстви розуміли по-різному. Під ідентичними термінами приховувалися різні, часом протилежні за змістом поняття.

Історія Російської революції створювалася переможцями в умовах однопартійної диктатури і найсуворішої цензури. Голос переможених звучав частіше за все з-за кордону і послаблювався величезними фінансовими вливаннями, здійснюваними опанованою більшовиками державою. Після розвалу цієї держави концепт «Великої Жовтневої соціалістичної революції» залишився в пам'яті старших поколінь у вигляді одного з різновидів «совкової хвороби». Щоб зрозуміти об'єктивний хід подій, пов'язаних з Російською революцією, треба розібрати до первинних блоків усю конструкцію, створену переможцями у власних інтересах, і прислухатися до голосу тих, хто загинув у вирі революції і був забутий в наступні десятиліття.

Деконструкція концепту «Великої Жовтневої соціалістичної революції» покаже справжнє місце партії більшовиків та її вождів в подіях, вплив інших політичних сил на народні маси,

природу і характер «червоного мустанга революції» – солдатських і робітничих рад. Ця деконструкція повинна розкрити пов'язаний з концептом «Великого Жовтня» міф про органічну пов'язаність Російської революції з «соціалістичним і комуністичним будівництвом», здійснюваним в Радянському Союзі впродовж наступних десятиліть. Примарний світ комуносоціалізму справді народився в голові вождя більшовиків Володимира Леніна у вогні Російської революції, але не мав з нею нічого спільного.

Мета одинадцяти нарисів, з яких складається ця книга, полягає в тому, щоб довести справедливність трьох тез. По-перше, головним в революції виявилось протистояння між багатими і бідними, ситими й голодними, привілейованими й знедоленими, за марксистською лексикою – експлуататорами і експлуатованими. Таке протистояння спостерігалось в усіх попередніх революціях, але в Росії воно набуло гротескних форм, тому що було загострене до крайньої межі світовою війною і призвело до паралічу державних інститутів і розпаду форм організованого життя.

По-друге, що впливає з першого, революція відзначалася небаченою згуртованістю політичних сил, які протистояли одна одній. Страх перед хаосом і анархією об'єднав ліберальну демократію, що була представлена, передусім, партією кадетів (конституційних демократів), яка назвалася партією народної свободи, і соціалістичну демократію, що складалася в основному з соціал-демократів (меншовиків) і соціалістів-революціонерів (есерів). Разом усі демократичні сили почали виводити країну з революції, готуючи скликання Установчих зборів. Страх перед розпадом держави змусив сили контрреволюції підтримати ліберальну демократію, а потім коаліцію ліберальної демократії з соціалістами, і обмежити власну політичну активність. Пізніше і в іншій ситуації ця активність проявилася у вигляді тривалої і кровопролитної війни між білими і червоними. Проте ця жорстока війна точилася вже за межами Російської революції.

По-третє, небувала гострота соціального протистояння виявилася живильним середовищем для гіпертрофованого зростання лєнінської «партії нового типу» – більшовиків. Ця партія не мала за собою соціальних верств, які могли б підтримати її комуністичну доктрину. Однак завдяки гнучкій тактиці В. Леніна, який підкреслював первинний соціал-демократизм своєї партії і водночас маскував її доктринальний екстремізм під стихійний екстремізм «неусвідомленого соціалізму» радянських низів, більшовики витіснили з більшості рад меншовиків та есерів, перетворилися з допомогою рад на правлячу партію в ході листопадового державного перевороту, після чого стали державною партією в ході повторного перевороту в січні 1918 р. Цим самим були створені умови для втягнення суспільства в комуністичну революцію. Більшовики почали її з весни 1918 р., після укладення сепаратного миру з Центральними державами.

Комуністична революція здійснювалася традиційним для Росії методом «революції згори» і мала своїм результатом небачену ніде й ніколи концентрацію матеріальних і людських ресурсів у розпорядженні купки вождів, які експропріювали власну політичну партію, після чого домоглися експропріації партією держави-комуни і експропріації державою-комуною суспільства. Ця потрійна експропріація перетворила Радянський Союз на наддержаву, але завела її у безвихідь і завершилася суцільним крахом.

У книзі використовується новий стиль літочислення, але зберігаються звичні назви подій: «Лютнева революція» – у березні, серпнева криза Тимчасового уряду з першою спробою більшовицького державного перевороту – у вересні, жовтневий переворот більшовиків – у листопаді. Важливі дати мають подвійне літочислення.

Розділ 1.

Різновиди соціалізму в Російській революції

Сучасники особливо не задумувалися над змістом Російської революції 1917–1918 рр., сприймаючи це поняття як даність. У петроградських газетах щоденна хроніка подій завжди починалася з рубрики «Російська революція». Революція сприймалася як цілісне явище – з мало не щомісячними політичними кризами і двома переворотами – провальним корніловським і переможним ленінським. Ніхто не сумнівався в тому, що почалася вона з повалення самодержавства, а завершилася розгоном Установчих зборів у січні 1918 р. Переможці не заперечували визначення «більшовицький переворот», тому що не вбачали у ньому приниження історичної події. Тим не менш, в канун 10-річного ювілею переворот дістав урочисту назву: Велика Жовтнева соціалістична революція. В цей час офіційна радянська історіографія уже поділяла Російську революцію на дві, які називалися або за датами (Лютнева і Жовтнева), або за рушійними силами (буржуазно-демократична і пролетарська). В дискурсі про Жовтневу революцію був один спільний знаменник: це революція пролетарська, а тому соціалістична. Від неї повинен починатися відлік того соціалізму, який побудували в країні більшовики.

Як правило, західні історики окремо розглядають Лютневу революцію (як крах Російської імперії) і Жовтневу (як прихід більшовиків до влади). Наприклад, автор 14-томної «Історії радянської Росії» Едвард Карр назвав перші томи, в яких розглядав період 1917–1923 рр., саме так: «Більшовицька революція». Отже, поділ Російської революції на дві окремі здійснювався за критерієм встановлення політичної влади – Тимчасового уряду або Раднаркому. Поділ за рушійними силами не часто зустрічається в незалежному від радянської історіографії

дискурсі. Характеризуючи Лютневу революцію, професор Каліфорнійського університету в Берклі Мартін Малія писав: «Протягом п'яти днів колишній російський режим розпався без найменшого опору, неначе картковий будиночок. Хоча імпульс у тому процесові надав робітничий клас столиці, вирішальним революційним фактором залишався селянин в мундирі, тому що він, відмовляючись підкорятися, нейтралізував царський уряд»¹. Торкаючись революції в Росії, Володимир Винниченко упевнено називав її «робітничо-селянською»², тобто радянською на обох етапах – жовтневому (листопадовому) і лютневому (березневому).

Чи мали рацію учасник подій В. Винниченко і один з найбільш проникливих дослідників російського комунізму М. Малія? Звичайно, вони не помилялися. Революція на обох етапах була радянською, і вирішальну роль в ній відігравали одягнуті в солдатські мундири селяни.

На початку XX ст. внутрішні вороги самодержавного режиму рекрутувалися з робітничого та різночинного середовища. Народницькі, а пізніше есерівські організації, які виникли серед інтелігенції й орієнтувалися на селянство, нерідко з відчаю перед його політичною інертністю вдавалися до індивідуального терору. Інша річ – робітничий клас. Згуртовані у великих колективах умовами виробництва, робітники могли діяти консолідовано, і в 1905 р. вони це показали. Щоправда, царизм теж довів тоді, що може справитися з масовим робітничим рухом.

Посилаючись для підтримки на класичне дослідження А. Ашера, М. Малія озвучував пануючу в західній історіографії думку про те, що революцію 1905–1907 рр. здійснювали ліберальні професійні класи і дворянство, допомагали ж майже всі

¹ Малія Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – К., 2000. – С. 114. Перекладачі трохи деформували прізвисько автора.

² Винниченко В.К. Відродження нації. – К. – Відень, 1920 (препринт 1990). – Частина 2. – С. 80.

групи мешканців міст, а мета її виявилася ліберально-демократичною³. Звідси він робив такі висновки: здійснювалася політична революція проти старого режиму – за конституційний уряд, законодавчий парламент та рівність у правах усіх громадян; нічого соціалістичного у меті, поставленій більшістю учасників революції, не передбачалося; промислові робітники, беручи у ній участь, виявилися тільки одним із суспільних факторів; в жоднім разі робітнича активність не забезпечила класового характеру руху, не нав'язала йому політичної мети, яка стала б типово «пролетарською»; соціалістичні партії – меншовики і більшовицькі соціал-демократи, а також неонародницька партія соціалістів-революціонерів відігравали тільки допоміжну роль, незрівнянно меншу, ніж ліберальні конституційні демократи (кадети)⁴.

Набір цих висновків у дискурсі про природу першої російської революції спирається на зовнішню картину подій. Справді, кадети відігравали більш помітну роль в революційних подіях, ніж соціал-демократи або есери. Справді, робітничі колективи й тим більше – роз'єднані самими умовами виробництва селяни виявилися слабшими, ніж монархічні сили і тісно пов'язані з ними буржуазні кола, які вбачали в царській владі захист від претензій та вимог робітничих колективів і гарантію продовження політики захисту їх бізнесових інтересів. Проте на революцію 1905–1907 рр., яка закінчилася поразкою, треба дивитися під кутом зору наступної революції 1917 р., не задовольняючись аналізом досвіду попередніх буржуазно-демократичних революцій середини XIX ст. в Європі. У першій російській революції показала тільки вершина айсбергу у вигляді ніколи небачених раніше самодіяльних організацій народних низів, які виникли спонтанно і були пройняті прагненням знищити ве-

³ Abraham Ascher. The Revolution of 1905. – Stanford University Press, 1988-1992.

⁴ Маля Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – С. 85.

ликих власників й оволодіти їхньою власністю. Не побачивши грізної небезпеки в соціальній ненависті, яка роз'їдала неретформовану країну, переможці після 1907 р. повернулися до самодержавного способу правління і через десяток років, вже за інших історичних обставин, виявилися переможеними.

Здавалося, що революційний рух в Російській імперії розвивається за К. Марксом, тобто в міру зростання чисельності й суспільної ваги робітничого класу. До селян Маркс ставився зневажливо, порівнюючи їх з лантухом картоплі: розв'яжи лантух, і картоплини розсиплються. Навіть соціалісти-революціонери з часом перенесли центр ваги своєї політичної боротьби на робітничі колективи. Тим більше, що останні склалися головним чином з робітників у першому поколінні.

Однак світова війна внесла вирішальні корективи в розстановку соціально-класових сил. Йдеться не про тягар війни та її ціну – це лежить на поверхні. Війна уперше перестала бути заняттям професіоналів і увірвалася майже в кожную сім'ю. На третьому її році офіцерський корпус царської армії істотно демократизувався, постійно поповнюючись за рахунок вихідців з робітничо-селянських низів. Солдатська маса стала в основному селянською. По-перше, селянською була й країна. По-друге, кваліфіковані робітники не підлягали мобілізації, бо працювали на заводах оборонного значення.

Самі того не бажаючи, правлячі кола імперії об'єднали селян у великі й згуртовані колективи – роти й батальйони, а на додаток вклали їм в руки гвинтівки з набоями і навчили ними користуватися. Великі міста, починаючи з імперської столиці, перетворилися на бази, де мобілізованих селян нашвидкуруч навчали, «збивали» у військові команди і посилали на передову – воювати за чужі для них інтереси. Йти на передову чи залишатися у тиловому гарнізоні, бунтуючи проти влади – така дилема поставала перед новобранцями. Вони не мали ні політичних, ні духовних зв'язків з царською державою, яка грабувала їхніх батьків після селянської реформи 1861 р. (викупні платежі припинилися тільки з революцією 1905 р.) і продавала їхніх дідів

разом з мисливськими собаками. Революційна ситуація породжувала в їхньому середовищі настрої соціального реваншу.

Учасники Російської революції 1917–1918 рр. оцінювали поточні події під кутом зору досвіду буржуазно-демократичних революцій середини XIX ст., здійснених тоді ж прогнозів К. Маркса і Ф. Енгельса про майбутню пролетарську революцію, яка мусила торувати шлях до комунізму, і уявлень про соціалізм, що сформувалися у середовищі європейської соціал-демократії в результаті ревізії революційного марксизму. Партії, які відігравали активну роль в революційних подіях, перебували або на позиціях революційного марксизму (більшовики), або поділяли погляди європейських соціал-демократів (меншовики), або були соціалістами «місцевого розливу» з орієнтацією на селянські настрої і сподівання (соціалісти-революціонери). Одні з них були переконані, що революція почалася як буржуазно-демократична і повинна такою залишатися, тому що до соціалізму в європейському розумінні слова Росія не дозріла (меншовики та есери). Вони погоджувалися на співробітництво з партіями ліберальної демократії, щоб спільними зусиллями вивести країну з революції скликанням Установчих зборів. Інші вважали, що буржуазно-демократична революція мусить перерости в революцію соціалістичну (більшовики). Вони відмовилися від співробітництва з партіями ліберальної демократії та есеро-меншовицьким блоком, і готувалися до захоплення влади збройним шляхом, встановлення однопартійної диктатури і переходу до створення суспільства, заснованого на рекомендаціях революційного марксизму.

Перед тим, як надати термінологічне визначення настроям соціального реваншу, які запанували в народних низах, коли спалахнула Російська революція, треба зупинитися на характеристиці існуючих в дискурсі визначень такого багатогранного поняття, як «соціалізм». Без термінологічного аналізу зависає у повітрі згаданий вже у передмові гібридний термін «комуно-соціалізм» і не дістають відповідного визначення настрої соціального реваншу народних низів.

Про термінологію домовляються, не сперечаючись. Домовляючись, треба показати, що саме розуміла під соціалізмом і комунізмом політична наука, починаючи з тих часів, коли в західноєвропейських країнах відбувався перехід від заснованого на ручній праці мануфактурного виробництва до великої машинної індустрії.

Разом з великою машинною індустрією стала зростати кількість пролетаризованих, тобто позбавлених засобів виробництва людей. Пролетарі мусили жити на гроші, виплачувані власниками підприємств за їхню працю. З категорією заробітної плати невідривно пов'язувалася категорія прибутку, який одержували власники підприємств – капіталісти. Заробітки робітників і прибутки капіталістів були взаємопов'язаними і виглядали як обернена пропорція: перші завжди прагнули підвищення заробітків, а другі – збільшення норми експлуатації, від якої залежав прибуток. Замість властивих феодалізму соціальних станів суспільство почало диференціюватися на класи робітників і капіталістів, інтереси яких були протилежними.

На етапі становлення капіталістичного способу виробництва згуртованість робітників була мінімальною, і капіталісти використовували цю обставину, щоб максимальною мірою обернути розподіл здобутих у процесі виробництва матеріальних благ на свою користь. Однак у взаємовідносини організацій, які представляли інтереси робітників і капіталістів, нерідко втручалася держава, яка турбувалася насамперед про власний інтерес. Як правило, державний апарат був пов'язаний з капіталістами спільними інтересами і діяв на шкоду пролетарським верствам населення. Разом з тим чиновники мусили регулювати протилежні інтереси робітників і власників підприємств, щоб не допустити соціального вибуху.

Термін «соціалізм» (лат. *socialis* – суспільний) поширився на початку 1830-х рр. в англійській і французькій журналістиці, щоб позначити погляди і дії послідовників Р. Оуена, К.-А. де Сен-Симона і Ш. Фур'є. Перші соціалісти виступали від імені буржуазних кіл суспільства і вважали, що їхні рекомендації

можуть бути втілені в життя шляхом поступової трансформації приватної власності на засоби виробництва у власність кооперативну, колективну, суспільну.

Напередодні європейських революцій 1840-х рр. подали свій голос молоді німецькі революціонери К. Маркс і Ф. Енгельс. Їх заклик пролунав на сторінках брошури «Маніфест Комуністичної партії», яка з'явилася за кілька тижнів до революційних подій і здобула величезний суспільний резонанс. Критикуючи представників різноманітних видів соціалізму (охарактеризованих в «Маніфесті» як феодальний, дрібнобуржуазний, буржуазний, християнський), вони закликали робітничий клас встановити своє політичне панування, видерти з рук буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас.

Революційний спосіб дій вимагав термінологічно відмежуватися від прибічників еволюційної трансформації приватної власності на засоби виробництва. Тому «Маніфест» обирав інший термін для позначення політичної платформи революціонерів, які виступали від імені робітничого класу: комунізм (від лат. communis – спільний). У передмові до англійського видання 1888 р. «Маніфесту Комуністичної партії» Ф. Енгельс так пояснював зміну термінів: «Коли ми писали його, ми не могли назвати його *соціалістичним* маніфестом. У 1847 р. під назвою соціалістів були відомі, з одного боку, прихильники різних утопічних систем: оуеністи в Англії, фур'єристи у Франції, причому і ті, і другі уже виродились у чистісінькі секти, які поступово вимирали; з другого боку, – всілякі соціалістичні знахарі, які обіцяли, без всякої шкоди для капіталу і прибутку усунути всі соціальні лиха з допомогою всіляких латок. В обох випадках це були люди, які стояли поза робітничим рухом і шукали підтримки скоріше у «освічених» класів. А та частина робітничого класу, яка переконалася в недостатності чисто політичних переворотів і проголошувала необхідність докорінної перебудови суспільства, називала себе тоді комуністичною...

Таким чином, у 1847 р. соціалізм був буржуазним рухом, комунізм – рухом робітничого класу»⁵.

Суть комунізму в «Маніфесті Комуністичної партії» вкладався в коротке речення: «Комуністи можуть висловити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»⁶. Основоположники марксизму вважали, що експропріація капіталістів є рівнозначною знищенню приватної власності, тобто веде до припинення експлуатації людини людиною, перетворення товарів на продукти і заміни товарообороту в грошовій формі на вільному ринку централізованим продуктообміном. Втілення в життя гасла «експропріації експропріаторів» у формі націоналізації, тобто передачі засобів виробництва в руки нації, мусило призвести, на їхню думку, до появи загальнонародної власності. Щоправда, на час переходу від капіталізму до комунізму націоналізовані засоби виробництва мусили стати власністю пролетарської держави. Характеризуючи її, К. Маркс у 1852 р. використав термін «диктатура пролетаріату», який надалі увійшов в теоретичний арсенал революційного марксизму. Як відбуватиметься трансформація державної власності в загальнонародну, Маркс і Енгельс не уявляли собі. Навіть через три десятиліття після появи «Маніфесту» Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюрінг» писав: «Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, є водночас останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим і само по собі засинає»⁷.

Та якщо вдуматися, хіба передача засобів виробництва в руки нації призводила до появи загальнонародної власності? Чи була можливою диктатура всього пролетаріату, а не пролетарської держави? Адже нації, суспільства і класи – це аморфні спільноти, які не мають «рук» і «голів». Соціально-економічні перетворення мусять здійснювати спільноти, які мають ієрархізовану

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 21. – С. 350 – 351.

⁶ Там само. – Т. 4. – С. 422.

⁷ Там само. – Т. 20. – С. 275.

структурованість – держави або партії. Здійснювані пролетарською державою перетворення призвели б не до знищення приватної власності, тобто до комунізму. Вони мали б зовсім інші соціальні наслідки: експропріацію суспільства державою. Якщо власність на засоби виробництва перейшла б у володіння, користування і розпорядження пролетарської держави, не втрачаючи ознак приватності, то суспільство потрапило б у цілковиту економічну залежність від неї. Іншими словами, держава не «заснула» б, а стала всемогутньою.

Молоді німецькі революціонери бажали щастя людству, закликаючи в «Маніфесті» знищити приватну власність, на якій ґрунтувалася вся попередня історія цивілізації. «Комуністичний принцип, – розповідав 24-річний Ф. Енгельс жителям містечка Ельберфельд, – є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед – людське серце»⁸. Натомість пропагована в «Маніфесті» експропріація суспільства пролетарською державою провадила не до комунізму з розподілом матеріальних благ за потребами, а до появи ще не баченої в історії людства тоталітарної конструкції під привабливою назвою комуністичної держави.

Підсумки європейських революцій середини XIX ст. розчарували К. Маркса. Його песимізм породжувався нездатністю робітничого класу до самостійних, без буржуазії дій у боротьбі з монархічними режимами. Аналізуючи хід судового процесу над членами Союзу комуністів, який відбувся наприкінці 1852 р. у Кельні, він змушений був звернутися до робітників з такими словами: «Вам, можливо, доведеться пережити ще 15, 20, 50 років громадянських воєн і міжнародних сутичок не тільки для того, щоб змінити існуючі умови, але й для того, щоб змінити самих себе і зробити себе здатними до політичного панування»⁹.

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 2. – С. 522.

⁹ Там само. – Т. 8. – С. 413

Після європейських революцій «Маніфест Комуністичної партії» втратив актуальність. Робітничий клас з кожним новим десятиліттям ставав усе численнішим і згуртованішим. Правлячі кола західноєвропейських країн мусили рахуватися з його інтересами. Встановлення конституційної монархії і запровадження загального виборчого права пом'якшували соціальну напруженість в суспільстві. Опинившись у парламентах, представники робітничого класу почали цінувати демократію, яка давала можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці на підприємствах і надавати державну підтримку слабо забезпеченим верствам суспільства. Соціалісти, у середовищі яких поширювалися марксистські ідеї, назвали себе не комуністами, а соціал-демократами, щоб продемонструвати відданість демократії і соціальним реформам. Європейські соціалісти, не виключаючи й марксистів, які піддали ґрунтовній ревізії ідеї «Маніфесту Комуністичної партії», орієнтувалися на класовий мир, приватну власність, вільний ринок і товарно-грошові відносини. Вони переконувались, що краще рухатися в напрямі демократичного узгодження інтересів праці й капіталу, ніж знищувати капітал, який був рівноправним з працею робітників агентом виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали таким же полем до прикладення інтелекту, як і діяльність в сфері науки, культури, релігії. Більше того: вони розглядали приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, що матеріально забезпечувала всі інші сфери і давала можливість здійснювати ефективні соціальні заходи.

Демократичний вибір європейських соціалістів знайшов узагальнення в афористичному висловлюванні найближчого співробітника Ф. Енгельса – Е. Бернштайна: «Я відкрито заявляю, що знаходжу дуже мало сенсу й інтересу в тому, що зазвичай називають «кінцевою метою соціалізму». Ця *мета*, чим би вона не була, для мене – *ніщо, рух – це все*»¹⁰.

¹⁰ Бернштейн Э. Борьба социал-демократии и социальная революция // Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США. – М., 1985. – С. 37.

Ф. Енгельс підтримував Бернштейна, хоч прилюдно відмовлятися від догм революційного марксизму не бажав. Не бажав цього й Маркс, який більше не замислювався над майбутнім комунізмом і зосередився на дослідженні суспільства, в якому перебував. Його головна праця «Капітал» містила в собі фундаментальний постулат, який перекреслював революційне нетерпіння «Маніфесту Комуністичної партії»: «суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами. Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природноісторичний процес»¹¹.

Незважаючи на високий авторитет основоположників марксизму у середовищі німецької соціал-демократії, розбіжності між ними постійно поглиблювалися. У 1875 р., коли в Готі народжувалася німецька соціал-демократична партія, К. Маркс гостро розкритикував її теоретичну платформу. Полемізуючи з нею, він змушений був уточнити свої уявлення про майбутній комунізм. Однак з'їзд не звернув уваги на ці умоглядні зауваження, і його «Критика Готської програми» уперше була опублікована Ф. Енгельсом тільки в 1891 р.

Отже, через 43 роки після появи «Маніфесту Комуністичної партії», тобто з публікацією «Критики Готської програми» відбулася радикальна термінологічна революція. Суть її полягала в тому, що Маркс власною волею поділив народжений в його голові комунізм на дві фази, і фазу, яка передувала повному комунізму, назвав соціалізмом. Поділ комунізму відбувся за ознакою *розподілу* матеріальних благ: по труду – в першій фазі і за потребами – в другій. За ознакою *виробництва* матеріальних благ обидві фази, як йому уявлялося, не відрізнялися одна від одної: в обох випадках вимагалася ліквідація приватної власності, товарно-грошових відносин і вільного ринку.

Запозичення терміну «соціалізм» для позначення першої фази комунізму призвело до появи двох різних смислових наповнень терміну «соціалізм»: європейського – з орієнтацією на класовий мир, приватну власність, вільний ринок і товарно-грошові

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 23. – С. 12.

відносини, і комуносоціалізму – з орієнтацією на класову війну, ліквідацію приватної власності і централізований розподіл матеріальних благ. За оболонкою комуносоціалізму приховувався непередбачуваний основоположниками марксизму тоталітарний монстр: всемогутня держава, здатна поглинути своє суспільство.

Привид комунізму, який постав у передреволюційній Західній Європі, зник досить швидко. Однак на початку ХХ ст. він знову з'явився, цього разу – в Російській імперії, де назрівала революційна ситуація. Гасло «експропріації експропріаторів», яке пролунало в «Маніфесті Комуністичної партії», виявилось суголосним настроєм пригноблених народних мас самодержавної імперії. Російські прихильники революційного марксизму відчували, що ці настрої можна використати у боротьбі з самодержавством.

Марксистські гуртки, які утворювали союзи боротьби за визволення робітничого класу, наприкінці ХІХ ст. зробили спробу об'єднатися в підпільну партію. У березні 1898 р. представники петербурзького, московського, київського і катеринославського союзів разом з делегатами від єврейського Бунду зібралися у Мінську і задекларували утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії. Однак через кілька днів жандарми заарештували більшість учасників І з'їзду, і РСДРП припинила існування. Стало зрозумілим, що партія може виникнути тільки після тривалої організаційної роботи як всередині країни, так і за її межами.

Перебуваючи у засланні, В. Ленін не брав участі у І з'їзді РСДРП. Після звільнення він виїхав за кордон і зустрівся в Женеві з Г. Плехановим, який з 1883 р. керував першою російською марксистською організацією «Визволення праці». В грудні 1900 р. вони почали видавати газету «Искра», поширювану її агентами в Росії. В більш ніж півсотні статей, опублікованих в цій газеті, а також в книзі «Що робити? Наболілі питання нашого руху» (березень 1902 р.) Ленін обґрунтував план дій і основні засади функціонування марксистської партії.

Основні засади визначалися тріадою вимог: 1) виборність керівних органів знизу доверху; 2) періодична звітність керівників

перед своїми парторганізаціями і вищими в партійній ієрархії органами; 3) суворі партійна дисципліна, підкорення меншості більшості, безумовна обов'язковість рішень вищих органів для нижчих. Дві перші вимоги позірно утверджували внутрішньопартійну демократію, але третя віддавала організацію революціонерів у цілковите розпорядження її вождів.

Створювана Леніним організація революціонерів була, як він підкреслював, «партією нового типу». Покладені в її основу засади відрізняли її від політичних партій, які функціонували у багатьох країнах. Проте чогось кардинально нового у побудові такої організації не існувало: вона нагадувала відомі з часів середньовіччя духовні ордени. Тому нема нічого дивного в тому, що на II з'їзді РСДРП (липень – серпень 1903 р.) нелегальні російські марксисты поділилися на «твердих іскрівців», які пішли за В. Леніним, і «м'яких іскрівців», очолених давнім соратником Леніна по Петербурзькому союзу боротьби за визволення робітничого класу Л. Мартовим (Ю. Цедербаумом). Опинившись в більшості, послідовники Леніна нав'язали партії принципи жорсткого підпорядкування вождям. Тим часом меншовики поклали в основу своєї діяльності реформістську версію марксизму, якою керувалися західноєвропейські соціал-демократи. Аж до повалення самодержавства і навіть пізніше вони формально перебували в одній партії з більшовиками – прибічниками революційного марксизму.

Дискурс про основні засади побудови марксистської партії виявився головним чинником у поділі російських соціал-демократів на більшовиків і меншовиків. «Ми завжди захищаємо в нашій пресі внутрішньопартійну демократію, – твердив В. Ленін. – Але ми ніколи не висловлюємось проти централізації партії. Ми за демократичний централізм»¹².

Термін «демократичний централізм» виглядав красиво: централізм, але демократичний! Однак напередодні і після II з'їзду РКП(б) в партійних комітетах розпочалася жорстка полеміка.

¹² Ленін В.І. Секретареві «Ліги соціалістичної пропаганди» (листопад 1915 р.) // Повне зібрання творів. – Т. 27. – С. 67.

Опоненти більшовиків не обирали виразів, тавруючи вождістські претензії Леніна. Зокрема, Л. Троцький у виданій в Женеві брошурі піддав нищівній критиці опублікований в газеті «Искра» спільний документ уфимського, середньоуральського і пермського комітетів РСДРП, в якому стверджувалося, що підготовка пролетаріату до диктатури є завданням, яке полягає: а) в утворенні владної організації на чолі з диктатором; б) в переконуванні пролетарів у необхідності диктатора; в) у розгляді відмови від такого переконування як опортунізму. В останньому розділі брошури під назвою «Диктатура над пролетаріатом» Троцький твердив: «Автори документа мають мужність відкрито заявити, що диктатура пролетаріату сприймається ними як диктатура над пролетаріатом. На їхню думку, не самодіяльність робітничих мас, які візьмуть в свої руки долю суспільства, а сильна владна організація, що панує над пролетаріатом, і через нього – над суспільством, забезпечить перехід до соціалізму»¹³.

Здобувши більшість на II з'їзді РСДРП, Ленін вилучив з редакції газети «Искра» Л. Мартова, П. Аксельрода і О. Потресова, які стали меншовиками, і певний час газета редагувалася тільки ним і Г. Плехановим. Коли Плеханов своєю волею повернув редакторів-меншовиків, Ленін в знак протесту вийшов з редакції. З № 52 газета стала меншовицьким органом і активно включилася в кампанію засудження принципу «демократичного централізму» у функціонуванні більшовицької фракції. Співзасновниця групи «Визволення праці» Віра Засулич жорстко розкритикувала Леніна, відзначивши, що у нього таке ж уявлення про партію, як у Людовика XIV – про державу¹⁴.

Провідні діячі західноєвропейської соціал-демократії включилися в цей дискурс на боці меншовиків. Мабуть, найбільш рішуче висловилося одна із засновниць Соціал-демократії

¹³ Троцкий Н. Наши политические задачи. Тактические и организационные вопросы. – Женева, 1904. – С. 102. Таким ініціалом тоді позначав свій псевдонім Лейба Бронштейн (Лев Троцький).

¹⁴ Искра (Женева). – 1904. – 25 июля. – № 70. Йдеться про загальновідомий вислів Людовика XIV: «Держава – це я».

Королівства Польського і Литви, лідер лівого крила німецької соціал-демократії Роза Люксембург. У великій статті опублікованій в липні 1904 р. в двох числах журналу «Нойє цайт», вона засудила ленінський політичний «ультрацентралізм» як бюрократичний і недемократичний. Критикуючи необмежені повноваження ленінського керівництва партією, вона заявила, що це «дуже небезпечним чином посилить консерватизм, властивий кожному такому органу». Прийняту під тиском Леніна побудову партії вона пов'язувала зі специфікою національного характеру, який «тисне й топче російський абсолютизм». Леніна вона розглядала як революціонера, «який з легкістю проголошує себе новим могутнім вершителем історії»¹⁵.

К. Маркс вважав, що робітники усвідомлять своє історичне призначення, тобто перетворюються з «класу в собі» на «клас для себе» тільки в ході класової боротьби з буржуазією. Підкреслюючи значення створюваної ним партії в майбутній російській революції, В. Ленін використав і розвинув цю тезу. Перетворити робітників на «клас для себе», тобто переключити їхню увагу з вимог про підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці на боротьбу за політичну владу з наступною «експропріацією експропріаторів» могла, як він запевняв, тільки організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією. Іншими словами, робітничий клас ставав гегемоном пролетарської революції тільки тоді, коли одержував в якості авангарду партію, яка стояла на платформі революційного марксизму. Такою партією він вважав тільки власну, не визнаючи ролі авангарду навіть за однопартійцями-меншовиками, яких звинувачував в опортунізмі. Та й власна партія влаштовувала його тільки тоді, коли звільнювалася від тих, хто не бажав діяти на засадах «демократичного централізму». Радянський політемігрант, випускник Колумбійського університету в Нью-Йорку Дмитро Анін слушно зауважував, що попередники і сучасники Леніна, починаючи з народників і соціалістів-рево-

¹⁵ Neue Zeit, XXII (Vienne, 1903–1904), II. – S. 484–492; 529–535. Див.: Карр Эдвард. История Советской России. – Кн. 1. Большевикская революция 1917–1923. – Том 1, 2. – М., 1990. – С. 48.

люціонерів, коли говорили про селянство, робітничий клас або трудову інтелігенцію, мали на увазі справді селян, робітників або інтелігентів, тобто їхні організації, потреби і сподівання. Ленін же, використовуючи ідентичну термінологію, мав на увазі тільки свою партію, яка нібито висловлювала інтереси всіх цих класів¹⁶.

Та глибинна суть справи полягала не в термінах, які розумілися по-різному. Ленінізм був схожий на західноєвропейський революційний марксизм тільки тому, що Ленін бажав використовувати цю схожість в інтересах своєї екстремістської програми: експропріації власної партії її вождями, експропріації держави – «партією нового типу», експропріації суспільства – злитою з партією державою. Різниця між революційним марксизмом і ленінізмом полягала в характері екстремізму. Авторів «Маніфесту Комуністичної партії» хвилювало чудове, але цілком утопічне бажання ошчасливити людство комунізмом. Тим часом ленінський план комуністичного будівництва ґрунтувався на російських історичних реаліях. За сприятливих умов він міг бути реалізований.

Докорінну різницю між марксизмом і ленінізмом підмітив видатний російський мислитель Микола Бердяєв. Звертаючись в 1937 р. до західноєвропейської аудиторії, він зауважив (цитую в оригіналі, щоб уникнути двоєчитання, пов'язаного з термінами «русский» і «российский»): «Русский коммунизм трудно понять вследствие двойного его характера. С одной стороны, он есть явление мировое и интернациональное, с другой стороны – явление русское и национальное. Особенно важно для западных людей понять национальные корни русского коммунизма, его детерминированность русской историей. Знание марксизма здесь не поможет»¹⁷.

Політична система, яка обіцяла вождям більшовизму абсолютну владу, остаточно склалася в голові Леніна під час першої російської революції. В її основі знаходилися партія, побудована на сліпому підпорядкуванні нижчих ланок вищим, і ради –

¹⁶ Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – Рим, 1971. – С. 45.

¹⁷ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 7 (репринтне відтворення паризького видання 1955 р.).

організації, що утворювалися з депутатів від фабрично-заводських колективів з метою налагодження повсякденного життя на певній території під час загального політичного страйку. Ієрархію рад, побудовану за адміністративно-територіальним поділом, Ленін розглядав як вертикаль влади, що починалася на підприємствах і закінчувалася урядовими структурами.

Такий висновок можна зробити, вивчаючи призабуту статтю Леніна «Наші завдання і ради робітничих депутатів», яка була написана в листопаді 1905 р., але уперше опублікована тільки в 1940 р. В ній ми натрапляємо на кілька іззовні суперечливих тез, які насправді перебували у цілковитій погодженості одна з одною. По-перше, Ленін не бачив доцільності в тому, щоб Петербурзька рада робітничих депутатів «примикала цілком до однієї якої-небудь партії». По-друге, він вважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії». По-третє, він вимагав розглядати Раду робітничих депутатів як зародок тимчасового революційного уряду всієї Росії. Допускав й інший варіант: щоб Петербурзька рада створила такий уряд, вважаючи, що це буде те саме, тільки в іншій формі¹⁸.

Ці пропозиції не аргументувалися, залишаючи потенціальних читачів у цілковитій розгубленості. Важко було уявити собі, щоб постійно націлений на здобуття політичної влади більшовицький вождь мав намір відсторонити свою партію від Ради, готової перетворитися на державний уряд. Коли ж накласти ці три тези на дії Леніна в 1917 р., то можна перекоонатися, що в них приховується формула влади, яка виглядала народною, але скручувала народні маси в баранячий ріг.

З одного боку, вимагалось організаційно відділити ради від партії, і ця вимога формулювалася в статті «Наші завдання і ради робітничих депутатів». З другого боку, треба було забезпечити безроздільний контроль більшовиків за революційним радянським урядом. Це означало, що більшовики мусили витіснити з рад конкуруючі партії і наповнити їх собою та співчуваючими їм

¹⁸ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 12. – С. 56–57.

позапартійними депутатами. Тобто слід було домогтися, щоб партія більшовиків існувала у двох виглядах: по-перше, як політична партія, що здійснює під прикриттям «диктатури пролетаріату» свою власну диктатуру (точніше, зважаючи на покладений в її побудову принцип «демократичного централізму» – диктатуру вождів більшовизму); по-друге, як ради, що мали вагомі управлінські функції, але були позбавлені політичного значення.

Торкаючись дискурсу у середовищі соціал-демократів про роль і значення робітничих рад, які неочікувано з'явилися під час першої російської революції, проф. О. Волобуєв залишив поза увагою статтю В. Леніна «Наші завдання і ради робітничих депутатів». Разом з тим він звернув увагу на резолюцію Петербурзької федеративної ради РСДРП, яка об'єднувала більшовиків і меншовиків, але перебувала під впливом останніх. В резолюції від 27 жовтня 1905 р., висловлювалося негативне ставлення до Петербурзької ради робітничих депутатів, оскільки соціал-демократи вбачали у ній конкурента у боротьбі за вплив на маси¹⁹.

Докорінна різниця між більшовиками і меншовиками у ставленні до рад робітничих депутатів чітко простежується в матеріалах II (об'єднавчого) з'їзду РСДРП (квітень – травень 1906 р.). У внесеній В.Леніним (і прийнятій з'їздом) резолюції безпартійні організації робітничих мас розглядалися як зародок революційної влади. Ленін рекомендував створювати всередині кожної ради сильну соціал-демократичну групу і поєднувати діяльність таких груп із загальною діяльністю партії. У такому разі ці ради перетворювалися б з суто страйкових організацій в органи загальнореволюційної боротьби. Зовсім по-іншому звучала резолюція, внесена меншовиками. Соціал-демократи закликали підтримувати стихійно утворювані пролетарські організації і сприяти їм у виконанні завдань місцевого самоуправління²⁰.

¹⁹ Волобуєв О.В. Первая российская революция и социалистические партии // Россия, XX век. Драма российской истории: большевики и революция. – М., 2002. – С. 61.

²⁰ Четвёртый (объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель – май) 1916 года. Протоколы. – М., 1959. – С. 484, 571.

Ідея побудови держави у вигляді двох взаємопоєднаних вертикалей влади – незалежної від виборців диктаторської (партійної) і залежної від них управлінської (радянської) була геніальним відкриттям вождя більшовиків. Щоб домогтися в ході революції створення такої держави, треба було мати переконаність у тому, що партія більшовиків здатна витіснити з рад інші партії і перетворити їх на додаткову форму свого існування. Таку переконаність Ленін мав. Адже ради були самодіяльними організаціями народних низів в країні з максимально високим соціальним протистоянням. Народившись в революційній ситуації, вони не шукали варіантів класового миру. А більшовики були єдиною політичною організацією, яка стояла на екстремістській платформі «Маніфесту Комуністичної партії».

Ось тут підходимо до моменту, коли треба термінологічно визначити настрої і наміри народних низів, серед яких визрівала соціальна ненависть до своїх гнобителів і визискувачів. Ця ненависть або не знаходила собі виходу, або трансформувалася в селянські війни, які в європейських умовах внаслідок природної розпорошеності селян незмінно закінчувалися поразкою (не будемо аж надто узагальнювати, бо траплялися випадки, коли селянські вожді ставали єгипетськими фараонами або китайськими імператорами). Аж раптом в Європі спалахнула світова війна, і в обтяженій середньовічними пережитками Росії селяни стали солдатами, володіючими зброєю і організацією. Ця новонароджена політична сила мала всі шанси знищити існуючу державу і поселити в країні анархію і хаос.

Термін для позначення настроїв і намірів народних низів, які завдяки світовій війні перетворилися на нездоланну політичну силу, мусить мати логічну узгодженість з платформою політичних партій, які в 1917 р. впливали на ці низи. Мова йде про наміри і мету меншовиків, які стояли на платформі європейського соціалізму, соціалістів-революціонерів, які сповідували неонародницький різновид соціалізму, і більшовиків, які приховували під показним соціал-демократизмом комуністичну доктрину, запозичену з «Маніфесту Комуністичної партії».

Як не дивно, такий термін з'явився задовго до 1917 р. і був пов'язаний з можливою залежністю між великою війною і соціальною революцією, яка всерйоз обговорювалася в різних колах російського суспільства – від революційних до монархічних. В адресованій Ніколаю II доповідній записці, яка була датована лютом 1914 р., один з душителів революції 1905–1907 рр., колишній міністр внутрішніх справ П. Дурново попереджав, що майбутня війна з сильною Німеччиною виявиться небезпечною. Небезпеку він вбачав у потрясіннях соціального характеру, для яких в Росії був особливо сприятливий ґрунт. Народні маси, підкреслював Дурново, «сповідують принципи неусвідомленого соціалізму». У разі воєнних невдач, продовжував він, «соціальна революція в найбільш надмірних її проявах у нас неминуча»²¹.

Винайдений Дурново термін «неусвідомлений соціалізм» цілком придатний для позначення настроїв і намірів народних низів в революційній ситуації. Партії, які впливали на створені цими низами ради, зазнавали зворотного впливу народних мас на свою тактику і стратегію. Успіх цих партій в революції залежав від того, наскільки успішно вони корегували свою політичну лінію з настроями і намірами носіїв «неусвідомленого соціалізму». У наступних нарисах цієї книги буде показано, що найменш успішними в цій справі виявилися меншовики, а найбільш успішними – більшовики, які на певний час взагалі приховали свої доктринальні цілі і повністю перехопили радянські гасла.

Поразка у війні призводила до неспроможності царської адміністрації протистояти «неусвідомленому соціалізму» нещадно експлуатованих поміщиками й капіталістами народних низів. «Неусвідомлений соціалізм» був суголосним марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії», який закликав до «експропріації експропріаторів», проте аніскільки не походив на нього за своєю внутрішньою суттю. Адже більшовики, які взяли на озброєння рекомендації революційного марксизму, мали намір передати засоби виробництва у володіння, розпорядження

²¹ Цит. за: Дан Ф. Происхождение большевизма. – Нью-Йорк, 1946. – С. 444.

й користування створюваній ними державі, тоді як пролетаризовані народні низи прагнули привласнити засоби виробництва поміщиків і капіталістів. У спогадах очевидця революції сенатора С. Завадського є цікавий епізод, який переконливо засвідчує настрої народних низів у перші дні революційних подій в Петрограді. У понеділок 10 березня (27 лютого) він опинився разом зі своїм секретарем В. Свідерським біля палаючого будинку Округового суду. Свідерський вголос пожалкував, що гине нотаріальний архів, а з ним – документальне засвідчення приналежності будинків їх власникам. «Людина похилого віку і похмурого вигляду, – розповідав Завадський, – за зовнішнім виглядом – робітник, сердито сплюнув і вагомо заперечив: Ех, щоб тобі з архівом твоїм! Будинки і землю зуміємо самі поділити і без твого архіву!»²².

Пов'язаність війни світового масштабу з соціальними революціями виявилася цілком очевидною для багатьох тільки після того, коли вона стала фактом. У міжнародному дискурсі, який триває понад сто років, місце Першої світової війни 1914–1918 рр. в історії XX ст. скоріше недооцінюється, ніж переоцінюється. Адже вона стала причиною революцій, які призвели до загибелі чотирьох переможених імперій, в тому числі Російської. Під час загибелі Російської імперії лівоекстремістські настрої в суспільстві призвели до появи комуністичного тоталітарного режиму, який вплинув на долю сотень мільйонів людей кількох поколінь у багатьох країнах. Моральне приниження переможеного німецького народу викликало появу й іншої форми тоталітаризму – націонал-соціалізму. Нарешті, створена переможцями версальсько-вашингтонська система мирних договорів показала себе нежиттєздатною, що призвело до повторення світової війни через два десятиліття.

²² Завадский С.В. На великом изломе // Архив Русской революции, изданный Г.В. Гессеном. – Репринт. М., 1991. – Том 12. – С. 7.

Розділ 2.

Повалення самодержавства

Після поразок 1915 р., які призвели до втрати Польщі і наблизили лінію фронту до Петрограда, в обох законодавчих палатах (Державній Думі і Державній раді) сформувалася опозиційна більшість на чолі з партією конституційних демократів – так званий Прогресивний блок. Лідери блоку П. Мілюков, В. Шульгін та ін. почали виголошувати антиурядові промови, вимагаючи від царя вислати з столиці Г. Распутіна, відмовитися від самодержавного способу правління і призначити міністерство, відповідальне перед Думою. Підбадьорений здійсненням першого прогнозу, П. Дурново у листопаді 1916 р. адресував царю ще одну записку. В ній він заявляв, що встановлення відповідального міністерства викличе швидкий занепад правих партій – ліберальних консерваторів, октябристів і прогресистів, потім розвалиться партія кадетів. «А потім? – драматично запитував Дурново і сам же відповідав: Потім виступив би революційний натовп, комуна, загибель династії, погроми власницьких класів»²³.

Наскільки Дурново був прозорливий і в цьому передбаченні соціального катаклізму, настільки він був засліплений, вважаючи, що тільки самодержавний спосіб правління врятує становище...

Працюючи після повалення самодержавства в надзвичайній комісії з розслідування протизаконних дій царських міністрів, поет Олександр Блок зібрав великий фактичний матеріал. Його стаття «Останні дні старого режиму» була надрукована у 1922 р. в «Архиве русской революции». Тут ми зустрічаємо доповідні записки, підготовлені в Охоронному відділенні на початку 1917 р. Торкаючись планованого Ніколаєм II розпуску

²³ Див.: Дан Ф. Происхождение большевизма. – Нью-Йорк, 1946. – С. 445.

бунтуючої IV Державної Думи, начальник Охранки у доповіді від 31 (18) січня прогнозував у відповідь робітничі страйки, студентські заворушення і терористичні акти. Перераховуючи такі наслідки, далі він писав: «Ліберальна буржуазія вірить, що у зв'язку з наближенням перелічених вище жажливих і неминучих подій Урядова влада повинна буде піти на поступки і передати всю повноту своїх функцій у руки кадетів в особі керованого ними Прогресивного блоку, і тоді на Русі «все налагодиться». Ліві ж наполегливо стверджують, що наша влада зарвалася, на поступки в жодному разі не піде і, не оцінюючи потрібною мірою обстановки, що утворилася, логічно повинна привести країну до неминучих переживань стихійної і навіть анархічної революції»²⁴.

В іншій доповідній записці Охранки, датованій 3 березня (18 лютого) підкреслювалося: «Якщо населення не влаштовує голодні бунти, то це ще не означає, що воно їх не влаштує в найближчому майбутньому: озлоблення зростає, і кінця його росту не видно. А що такого роду стихійні виступи голодних мас стануть першим і останнім етапом на шляху до початку безглузвих і нещадних ексцесів найбільш жажливої з усіх – анархічної революції, – сумніватися не доводиться»²⁵.

7 березня (22 лютого) Ніколай II виїхав з Петрограда в Ставку Верховного головнокомандування у Могильові, після двомісячного перебування в Царському селі, викликаного вбивством Г. Распутіна. У Царському селі він двічі зустрічався з головою Державної Думи М. Родзянком, але безрезультатно. Імператор не бажав створювати кабінет, відповідальний перед Думою, незважаючи на умовляння великих князів і англійського посла Дж. Бьюкенена.

Тим часом в Петрограді почалися перебої з хлібом. Підвіз зерна до столиці загальмовувався через снігові замети на залізниці, і продаж хліба різко скоротився, що викликало панічні на-

²⁴ Блок А. Последние дни старого режима // Архив Российской революции, изданный Г.В. Гессеном. – Т. 4. – С. 14.

²⁵ Там само. – С. 20.

строї серед городян. На страйкуючому Путіловському заводі був оголошений локаут, і 30 тис. його робітників наповнили собою вулиці міста. 8 березня (23 лютого) соціал-демократичний Міжрайонний комітет, який не примикав ні до меншовиків, ні до більшовиків, кинув заклик до робітників організувати на честь Міжнародного дня робітниць страйк. Роботу кинули близько 70 тис. робітників, протестуючи проти продовження війни, постійно зростаючої дорожнечі і продовольчих утруднень. У промисловому Виборзькому районі страйкуючі вийшли на вулиці з червоними прапорами і транспарантами з гаслами «Геть самодержавство!», «Геть війну!», «Хліба!». Не обійшлося без погромів продовольчих магазинів.

В наступні два дні страйкувало вже більше половини петроградських робітників. 11 березня в газетах з'явився царський указ про перенесення засідань Державної Думи на квітень. Всі зрозуміли цей крок царя як розпуск парламенту. 12 березня до страйкуючих і мітингуючих робітників почали приєднуватися солдати запасних батальйонів гвардійських полків – Волинського, Павловського, Литовського, Преображенського.

Військові гарнізони великих міст, розташованих у безпосередній близькості до лінії фронту, складалися в основному з новобранців. Перед відправленням на фронт мобілізовані новобранці впродовж кількох місяців проходили військову підготовку в навчальних командах. Чисельність навчальних частин багатократно перевищувала армійські норми: в ротах перебувало до тисячі чоловік, в батальйонах – до 15 тис. Усього в Петроградському гарнізоні налічувалося 160 тис. солдатів. Багатьом новобранцям третього року війни було за сорок. Переважно вони складалися з мобілізованих селян, наляканих перспективою опинитися на лінії фронту. Коли вони одержали наказ стріляти в натовп, то повернули зброю проти начальників.

Об'єднавшись з робітниками, солдати заволоділи Петропавловською фортецею і звільнили політичних в'язнів. Над Зимовим палацем замайорів червоний стяг. 12 березня в резиденцію Державної Думи – Таврійський палац прийшли прямо

з тюрми керівники робітничої групи при Центральному воєнно-промисловому комітеті меншовики К. Гвоздьов і В. Богданов. Разом з меншовицькими депутатами Державної Думи (більшовицька фракція перебувала в сибірському засланні, а есери у свій час бойкотували вибори) вони створили Петроградську раду робітничих депутатів. Тимчасовий виконком Ради звернувся до повсталих з пропозицією делегувати ввечері представників – по одному від тисячі робітників або від роти солдатів.

На першому засіданні Петроградської ради робітничих депутатів було вирішено створити єдину політичну силу – Раду робітничих і солдатських депутатів. На чолі виконкому став лідер соціал-демократичної фракції Думи меншовик М. Чхеїдзе, його заступником обрали трудовика О. Керенського.

Партійний склад Петроради сформувався в результаті виборів, які відбулися 15 березня. Серед 15 членів виконкому налічувалися 8 меншовиків, 3 більшовика і по одному: позафракційний соціал-демократ, есер, трудовик і позапартійний. До виконкому з правом вирішального голосу були запрошені 14 представників соціалістичних партій: по два – від латиських соціал-демократів, бундівців, меншовиків, трудовиків, соціалістів-революціонерів, народних соціалістів, і по одному – від більшовиків (В. Молотов) і соціал-демократів-міжрайонців, очолюваних Л. Троцьким (К. Юренєв). У першому числі газети «Известия Петроградского Совета Рабочих и Солдатских депутатов» була опублікована відозва, в якій говорилося: «Боротьба ще триває, вона повинна бути доведена до кінця. Стара влада повинна бути остаточно скинута, щоб звільнити місце для нового народного управління. У цьому порятунк Росії. Для успішного завершення боротьби в інтересах демократії народ повинен створити свою власну владну організацію... Усі разом спільними силами будемо боротися за повне усунення старого уряду і скликання Установчих зборів, обраних на підставі загального, таємного, прямого і рівного виборчого права». Орган, який спрямував дії десятків тисяч солдатів і робітників імперської столиці, на п'ятий день заворушень позначив кінцеву мету

повсталого народу – скликання Установчих зборів, які мали демократичним шляхом розв'язати питання про владу.

Ввечері 12 березня у тому ж приміщенні – Таврійському палаці, тільки в іншому крилі, М. Родзянко зібрав засідання опозиційного імператору Прогресивного блоку. На ньому утворився неформальний парламентський орган – Рада старійшин. Вона створила не передбачений законодавством орган з довгою назвою – «Тимчасовий комітет Державної Думи для встановлення порядку в столиці і для відносин з установами та особами».

12 березня (27 лютого), коли в стінах Таврійського палацу утворилися два осередки майбутньої влади – Рада робітничих і солдатських депутатів і Тимчасовий комітет Державної Думи, повсталий народ заволодів або заблокував всі державні установи. Заворушення, які почалися 8 березня, на п'ятий день переросли в революцію.

Між новими претендентами на владу не виникло конкуренції. Тимчасовий комітет Думи, який складався з членів бюро Прогресивного блоку, був доповнений головою виконкому Ради М. Чхеїдзе і його заступником, головою Трудової групи думських депутатів О. Керенським. В ніч на 13 березня в Таврійський палац почали приводити перших заарештованих сановників царського режиму. Міністр внутрішніх справ О. Протопопов прийшов сам і здався О. Керенському²⁶.

Великий князь Михайл Олександрович і начальник штабу Верховного головнокомандувача (яким був Ніколай II) М. Алексєєв зробили спробу переконати царя відправити у відставку голову Ради міністрів князя М. Голіцина і передати владу відповідальному перед Думою кабінету на чолі з головою Всеросійського земського союзу князем Г. Львовим або з М. Родзянком.

Наступного дня ситуація кардинально змінилася. Каральна експедиція не дійшла до Петрограда. Піхотні підрозділи з Північного фронту були зустрінуті на ст. Луга делегатами від місцевих військових частин, після чого заявили, що каральних

²⁶ Драма российской истории: большевики и революция. – М., 2002. – С. 178.

функцій на себе не візьмуть. Неформальний думський орган з довгою назвою в цей день почав називатися просто Тимчасовим комітетом і став діяти як верховний орган влади.

Здавалося, що 12–13 березня в столиці відбувалося протистояння між двома верховними органами влади – імператором, який шукав засобів придушити повстання, і Тимчасовим комітетом Державної Думи. Насправді, однак, вирішальний голос в розвитку подій належав головній рушійній силі революції – армії.

За спогадами М. Родзянка, увечері 13 березня в утворену Тимчасовим комітетом військову комісію з'явився солдат, який від імені Петроградської ради поставив вимогу опрацювати наказ, покликаний відрегулювати відносини між солдатами і офіцерами. Військова комісія ідею наказу не схвалила. Тоді солдат сказав: «Не хочете, то ми й без вас обійдемося». В ніч на 14 березня Наказ № 1 розпорядженням Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів був надрукований в типографіях міста у величезній кількості примірників і негайно розісланий на фронт і в тиллові гарнізони.

У наказі говорилося про необхідність обрання в усіх ротах, батальйонах, полках, батареях, ескадронах і окремих службах різного роду, а також на суднах Військово-морського флоту солдатських і матроських комітетів; про підпорядкованість солдат у своїх політичних виступах столичній Петрораді; про невиконання наказів військової комісії Державної Думи у випадку, якщо вони суперечать настановам Петроради; про перехід всього озброєння у ведення солдатських комітетів; про додержання суворої воїнської дисципліни в строю і необов'язковість віддання честі офіцерам поза службою; про скасування попередньої системи титулування офіцерів і генералів (від благородія до високопревосходительства) і заміну її загальним словом «пан»; про заборону офіцерам «тикати» нижчим чинам.

Керуючись Наказом № 1, солдати Діючої армії почали обирати не тільки членів комітетів, а й офіцерів у своїх підрозділах. Зокрема, в Московському полку петроградського гарнізону, де служили 75 офіцерів, троє були забиті, а інші, за винятком семи,

вигнані зі служби. В цілому по Петроградському гарнізону на своїх місцях залишилися близько половини офіцерського складу²⁷.

Тимчасовому комітету Думи вдалося добитися від Петрогради лише оголошення (Наказом № 2 від 18 березня), що Наказ № 1 стосується виключно петроградського гарнізону і військ Петроградського військового округу. Такої вибіркості царська армія не зрозуміла. «Шкідлива справа була зроблена», - підсумував М. Родзянко²⁸.

Витоки «шкідливої справи» М. Родзянко пояснював посиленням на книгу Клода Ане «Русская революция», виданої в Парижі у 1918 р. В книзі наводилася відверта заява одного з головних діячів Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів Й. Гольденберга: «Наказ № 1 не був помилкою, це була необхідність... В той день, коли ми створили революцію, ми зрозуміли: якщо не зруйнуємо колишню армію, то вона, своєю чергою, роздушить революцію. Нам треба було обирати між армією і революцією. Ми не вагалися: обрали останню і застосували, наважусь сказати, геніальним чином необхідні засоби»²⁹.

Оскільки Ніколай II перебував у дорозі, прямуючи до Пскова, де знаходився штаб головнокомандувача Північним фронтом генерала М. Рузького, М. Родзянко поінформував генерала про становище у Петрограді, яке складалося впродовж 13–14 березня. Ніколай II прибув в Псков увечері 14 березня і вислухав доповідь Рузького. «Перетравлюючи» інформацію, він зв'язався по прямому проводу зі Ставкою і доручив укласти маніфест про утворення «уряду довіри» на чолі з головою Державної Думи. Собі він залишав право призначити чотирьох міністрів: двору, військового, внутрішніх справ і закордонних справ. Генерал Рузький

²⁷ Булдаков Владимир. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 2010. – С. 123.

²⁸ Родзянко М.В. Государственная Дума и Февральская революция // Архив Русской революции, изданный Г.В. Гессеном. – Берлин, 1922. – Репринт, М., 1996. – Т. 6. – С. 75.

²⁹ Там само.

передав телеграфом складений маніфест М. Родзянку, але той заявив, що цього недостатньо: «відбувається небачених розмірів солдатський бунт і ребром поставлене питання династичне»³⁰.

Рузький передав зміст відповіді голови Думи в Ставку начальнику штабу генералу М. Алексєєву. Оскільки імператор перебував у дорозі, Алексєєву довелось, згідно з Положенням про польове управління військ, взяти на себе функції Верховного головнокомандувача. За його розпорядженням генерал О. Лукомський надіслав телеграму головнокомандувачам фронтів з викладом подій в Петрограді і вказівкою на те, що Державна Дума ставить питання про відречення імператора на користь цесаревича з призначенням регентом великого князя Михайла. У телеграмі вимагалось, щоб головнокомандувачі терміново повідомили свою думку з приводу такої пропозиції. Всі п'ятеро головнокомандувачів, у тому числі дядько Ніколая II великий князь Ніколай Ніколайович, який командував тоді Кавказьким фронтом, відповіли, що імператор має відректися від престолу. З такою думкою солідаризувався і М. Алексєєв.

Ознайомившись з реакцією головнокомандувачів, Ніколай II за півгодини до опівночі 15 (2) березня підписав документ про відречення і дві власноручні записки до Сенату. Першою князь Г. Львов призначався головою Ради міністрів, а другою імператор затверджував замість себе Верховним головнокомандувачем великого князя Ніколая Ніколайовича (який займав цю посаду від початку війни до серпня 1915 р.).

Хроніка березневих подій свідчить про те, що самодержавна влада царя була скинута не лівими політичними партіями, не партіями Прогресивного блоку (чого варті маніпуляції з назвою Тимчасового комітету Державної Думи!), і навіть не 200-тисячним політичним страйком петроградських робітників. Ніколай II втратив ґрунт під ногами, коли за його відречення висловилися головнокомандувачі фронтами і начальник штабу Верховного головнокомандувача. Їх позиція визначалася тільки одним: настроєм у військах.

³⁰ Драма российской истории: большевики и революция. – С. 181.

В дискусії про політичні сили, причетні до повалення самодержавства, завжди лунали різноманітні судження. Як правило, політики або історики підкреслювали вирішальну участь в подіях тієї доби політичну силу, з якої походили або якій співчували. Однак такі судження озвучувалися *post factum*. Вони суперечили наведеним О. Блоком у статті «Последние дни старого режима» свідченням професіоналів з жандармського середовища. Надзвичайно продуктивний історик Сергій Мельгунов, який перебував в Росії аж до висилки за кордон у 1922 р. разом з великою групою наукової інтелігенції, опублікував в Парижі книгу з колекцією досить переконливих висловлювань сучасників подій, які сумнівалися у можливості революції в Росії.

Зокрема, В. Ленін в рефераті, озвученому в Цюриху за два місяці до революції, упевнено говорив: «Ми, старики, можливо, до грядущої революції не доживемо». М. Суханов в семитомних «Записках о революции», опублікованих у Берліні в 1921–1923 рр., писав: «Те, що почалося в Пітері 23 лютого (8 березня нов. ст. – авт.) майже ніхто не прийняв за початок революції». Один з керівних діячів партії соціалістів-революціонерів В. Зензинов вказував: «Революція вдарила, як гром з неба і захопила зненацька не тільки уряд, але й Думу, а також всі існуючі громадські організації. Вона стала великою й радісною несподіванкою і для нас, революціонерів». Нарешті, О. Керенський згадував: коли ввечері 26 лютого (11 березня нов. ст. – авт.) у нього на квартирі зібралися представники соціалістичних партій, щоб обговорити ситуацію, соціал-демократ з очолюваної Л. Троцьким групи міжрайонців К. Юренєв заявив: «Нема і не буде будь-якої революції, рух у військах сходить нанівець, треба готуватися до тривалого періоду реакції»³¹. Як відомо, наступного дня петроградський гарнізон потужно виступив проти царського режиму.

Царя скинули ради солдатських депутатів (на фронтах – солдатські комітети) разом з радами робітничих депутатів. Фактично

³¹ Мельгунов С.П. Мартовские дни 1917 года. – Париж, 1961. С. 17–20.

це зробила одна Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів. На початку березня 1917 р. інші організації такого типу ще не встигли виникнути.

Генерал О. Лукомський, який працював у Ставці Верховного головнокомандувача, у спогадах, опублікованих в Берліні у 1922 р., так характеризував ситуацію в Царському Селі після від'їзду Ніколая II з Могильова до Пскова: «В местных частях войск уже началось брожение и образовывались комитеты, но серьёзных выступлений ещё не было. Кроме того, некоторые части, как Конвой Его Величества, так и Собственный Его Величества пехотный полк были ещё в массе своей верны присяге. Слух о прибытии эшелона войск с фронта (на придушення хвилювань в столиці — авт.) вызвал в революционно настроенных частях смущение»³².

Виявляється, що десь уже утворилися солдатські ради і комітети, десь спостерігалось тільки бродіння, але всюди у військах, крім привілейованих частин, вже відчувався, як пише генерал, «революційний настрій». Можна не сумніватися, що такий настрій різко посилювався, коли виявилася неспроможність каральних військ дійти до Петрограда і виконати свої функції. Саме настрої, а не організаційна структура, здатна приймати і проводити в життя політичні рішення, визначав поведінку солдатських і робітничих мас.

В Росії створилися умови, коли маси почали поводити себе однаковим чином без всякого організаційного впливу із зовні. Революційний настрій мас діяв паралізуюче як на функціонерів царського режиму, так і на представників влади, які прагнули замінити їх після повалення самодержавства.

Радянський чинник в Російській революції не треба ідеалізувати. Кожна рада функціонувала сама по собі і займалася суто місцевими справами. Склад рад і комітетів був плинним, робітничі і військові колективи могли в будь-який момент відкликати свого депутата і надіслати іншого. Ради і комітети були різними

³² Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. — Рим, 1971. — С. 172.

за рівнем представництва, соціальним складом, адміністративно-територіальним поділом. Вони представляли інтереси народних низів, які часто не узгоджувалися навіть між собою. Нерідко вони очолювалися популістами, які керувалися тільки особистою вигодою, зневажаючи законність і порядок. Викликане гострою соціальною озлобленістю революційне насилля не сприяло узгодженню інтересів. Радянський чинник у Російській революції був анархічним. Проте його не можна назвати деструктивним, оскільки він руйнував самодержавний спосіб правління як релікт середньовіччя.

У радянській історіографії тема революційного насилля не була популярною. Навпаки, діяльність рад, як правило, сакралізувалася. Першою працею, в якій тема насилля була поставлена як центральна, виявилася монографія В. Булдакова (Інститут російської історії РАН), опублікована в 1997 р. У 2010 р. автор перевидав свою монографію у значно розширеному вигляді³³.

Радянські і пострадянські російські історики, не виключаючи В. Булдакова, завжди поділяли Російську революцію на дві окремі – Лютневу буржуазно-демократичну і Жовтневу соціалістичну. Насправді Лютнева революція, якщо використовувати цю назву для позначення початкової фази Російської революції, була не тільки буржуазною, а й робітничо-селянською, радянською. На відміну від революції 1905–1907 рр., коли буржуазія зробила вибір на користь монархії, в 1917 р. вона змушена була виступити не тільки проти самодержавного способу правління, а й проти монарха під тиском народних низів. На початку революції 1917 р. народні низи з їх «неусвідомленим соціалізмом» потрапили під вплив соціалістичних партій поміркованого характеру. Країна опинилася на роздоріжжі. Учасники революційного процесу погодилися чекати демократичних виборів в Установчі збори.

³³ Булдаков Владимир. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 2010. – 918 с.

Розділ 3.

Криза цензової демократії

Керівники меншовицької і есерівської партій, які контролювали Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів, були переконані в буржуазно-демократичному характері революції. Тому вони вважали передчасним створювати тимчасовий уряд, який мусив підготувати скликання Установчих зборів, з представників соціалістичних партій. На їхню думку, в уряд мусили зайти за рекомендацією Тимчасового комітету Державної Думи легітимні представники партій цензової демократії.

Мова йшла про партії IV Державної Думи, обрані на підставі антидемократичного виборчого закону. Він справедливо вважався третьочервневим державним переворотом, яким закінчилася революція 1905–1907 рр. Закон різко скоротив коло підданих царя, які мали право голосу, на користь виборців з високим майновим цензом (землевласників і домовласників).

У виконкомі Петроградської ради виникла тривала дискусія: одні висловлювалися за те, щоб увійти в цензовий буржуазний уряд, інші були протилежної думки. Перша пропозиція набрала 8 голосів, друга – 13. Та відмовляючись від участі в уряді, члени виконкому не відмовлялися від реальної влади. Адже вони контролювали дії Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів та й всіх рад, що почали виникати на периферії. З власної ініціативи Тимчасовий комітет звернувся до двох діячів Ради – її голови М. Чхеїдзе і депутата Думи О. Керенського з пропозицією увійти в уряд. Чхеїдзе відмовився, а Керенський, заручившись санкцією виконкому, погодився.

14 (1) березня Тимчасовий комітет сформував уряд на чолі з головою Всеросійського земського союзу князем Г. Львовим. Ввечері цього дня і в ніч на 15 березня делегація виконкому Ради зустрічалася з делегацією Тимчасового комітету для

обговорення складу уряду і його програми. Перед цими переговорами програму затвердив пленум Петроградської ради, і уряду довелося погодитися з нею. Програма включала вісім пунктів, обов'язкових до виконання:

1. амністія в усіх політичних та релігійних справах, у тому числі терористичних замахів, військових повстаннях, аграрних злочинах тощо;

2. свобода слова, друку, союзів, зібрань і страйків, з поширенням політичних свобод на військовослужбовців у межах, дозволених воєнно-технічними умовами;

3. скасування всіх станових, конфесійних і національних привілеїв або обмежень;

4. негайна підготовка до скликання, на засадах загального, рівного, прямого і таємного голосування Установчих зборів, які встановлять форму правління і затвердять постійний уряд;

5. заміна поліції народною міліцією з виборним начальством, підпорядкованим органам місцевого самоврядування;

6. вибори в органи місцевого самоврядування на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування;

7. нероззброєння і невивід з Петрограда військових частин, які брали участь в революційному русі;

8. при збереженні суворої воїнської дисципліни – усунення для солдатів усіх обмежень у користуванні громадянськими правами, наданими іншим громадянам³⁴.

Бачимо, що виконком Петроградської ради потурбувався нав'язати уряду вимогу про нероззброєння і залишення в столиці 160 тис. солдатів і матросів, які були його матеріальною силою, але проігнорував ряд вимог, які мали життєво важливе значення для революційного процесу: про негайне відчуження поміщицької землі на користь селян; про максимально швидкий і точно зумовлений термін скликання Установчих зборів; про укладення миру без анексій і контрибуцій. Невключення цих вимог у програму Тимчасового уряду звужувало можливості

³⁴ Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – Рим, 1971. – С. 141–142.

розвитку революційного процесу за демократичним сценарієм і сприяло поглибленню екстремістських настроїв у радах.

Тимчасовий уряд з виконавчими і законодавчими функціями був утворений 15 (2) березня. Головою і міністром внутрішніх справ затвердили князя Г. Львова (позапартійний), міністром закордонних справ – П. Мілюкова (кадет), військовим і морським – О. Гучкова (октябрист), шляхів сполучення – М. Некрасова (кадет), торгівлі і промисловості – О. Коновалова (прогресист), фінансів – М. Терещенка (позапартійний), освіти – О. Мануйлова (кадет), землеробства – О. Шингарьова (кадет), юстиції – О. Керенського. Присутність соціаліста на посаді міністра юстиції була викликана необхідністю прискорити звільнення політичних в'язнів царського режиму і реформування правоохоронної системи.

Склад Тимчасового уряду добирав і фактично керував ним П. Мілюков – блискучий історик і за сумісництвом – лідер партії конституційних демократів. В опублікованій у 1921 р. праці про Російську революцію він по пам'яті навів заяву кн. Г. Львова на нараді членів уряду з виконкомом Петроради. Вона переконливо показала парадоксальні стосунки, що склалися між партіями цензової демократії, які утворювали уряд, і партіями соціалістичної демократії (переважно есерами та меншовиками), які контролювали ради: «За останній час уряд взагалі взятий під підозру. Він не тільки не знаходить у демократії підтримки, але й зустрічає там спроби підриву його авторитету. За такого стану уряд не бачить можливості нести відповідальність. Ми вирішили покликати вас і порозумітися. Ми повинні знати, чи придатні ми для нашого відповідального поста в теперішній час. Якщо ні, то ми для блага батьківщини готові скласти свої повноваження і звільнити місце для інших»³⁵.

Щоб остаточно в'яснити надзвичайно важливе питання про стосунки ліберальної і соціалістичної демократій після повалення самодержавства, варто звернутися до спогадів керуючого справами у першому складі Тимчасового уряду Володимира Набокова

³⁵ Миллюков П.Н. История второй русской революции. – М., 2001. – С. 88.

(батька російсько-американського письменника Володимира Набокова). У спогадах, датованих квітнем 1918 р., Набоков розповів чимало цікавого про роботу Контактної комісії, яка координувала роботу виконкому Петроради та уряду. Комісія була утворена 23 (10) березня 1917 р. у складі 10 осіб, по 5 з кожного боку. Будучи учасником комісії з урядового боку, Набоков так розповідав про поведінку редактора «Известий Петроградского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов» Ю. Стеклова (Нахамкіса):

«Головною діючою особою цих засіданнях був Стеклов... Тон його був тоном людини, переконаної в тому, що Тимч. Уряд існує тільки з його ласки і доти, доки це йому бажано. Він як би розігрував роль гувернера, слідкуючого за тим, щоб довірений йому вихованець поведив себе як треба, не пустував, виконував його вимоги і завжди пам'ятав, що йому це й це дозволено, а ось це – зась! При цьому постійно проривалося усвідомлення своєї власної могутності і підкреслювалася власна великодушність. Скільки разів мені доводилося вислуховувати фрази, в яких прямо чи опосередковано говорилося: «Ви (тобто Тимч. Уряд) дуже добре знаєте, що варто було б нам тільки забажати, і ми безперешкодно взяли б владу в свої руки, причому це була б найбільш міцна і авторитетна влада. Якщо ми цього не зробили і поки не робимо, то лише тому, що вважаємо вас в теперішній час більш відповідними історичному моменту. Ми погодилися допустити вас до влади, але саме тому ви стосовно нас повинні пам'ятати своє місце, і взагалі не забуватися, не робити жодних важливих і відповідальних кроків, не порадившись з нами і не діставши нашого схвалення. Отже, повинні ви пам'ятати, що варто нам забажати, і вас тут же не буде, тому що жодного самостійного значення й ваги ви не маєте»³⁶.

В. Набокову можна вірити. Вже на початку квітня в якості голови Контактної комісії недоговороздатного Стеклова замінив один з лідерів меншовицької партії Іраклій Церетелі, який щойно повернувся із заслання.

³⁶ Набоков В. Временное правительство // Архив Русской революции, изданный Г.В. Гессеном. – Т. 1. – С. 65–66.

Характеризуючи розстановку політичних сил в перші місяці після повалення самодержавства, В. Ленін використовував термін «двовладдя», який став панувати в радянській історіографії й дотепер зберігає популярність. Насправді, однак, в країні не існувало двовладдя. На відміну від Леніна, який мав намір перетворити ради робітничих і солдатських депутатів на органи влади, меншовики та есери бачили в них лише самодіяльні організації, покликані приборкувати активність контрреволюційних сил. Страх перед деструктивним радянським чинником об'єднав колишніх непримиренних противників – соціалістичну і ліберальну (цензову) демократію. Обидві політичні сили порозумілися, бо мали спільну мету: скликання Установчих зборів для формування постійної влади. Надалі, коли становище в країні загострилося, радянські діячі стали міністрами-соціалістами, не порушуючи єдності влади.

Ініціатор рішення про делегування влади представникам цензової демократії, меншовик М. Суханов свідомо залишив питання про ставлення до війни за колом нав'язаної думцям урядової програми. Пізніше він признався одному з лідерів есерівської партії В. Чернову: «Інакше цензова демократія могла б відмовитися від створення уряду, що веде політику миру, й у владу довелось б вступити радянській демократії в умовах, за яких мирна політика неминуче стала б найбільш ударним пунктом її програми. А між тим питання про війну було тоді чимось на кшталт квадратури кола»³⁷.

Держави Антанти визнали Тимчасовий уряд майже негайно після утворення. Проте союзники більше не розглядали Росію як рівноправного члена коаліції. Революційні події й особливо Наказ № 1 привели до істотного послаблення боєздатності російської армії. Послабилася, як доповідали своїм урядам послі Антанти, ефективність державного управління. Росія все більше потрапляла у фінансову залежність від союзників.

³⁷ Чернов Виктор. Рождение революционной России. Февральская революция // Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 223.

19 березня Тимчасовий уряд у зверненні до населення сформулював свою зовнішньополітичну програму в таких виразах: «Уряд вірить, що дух високого патріотизму, який проявився у боротьбі народу зі старою владою, окрилить і доблесних солдатів наших на полі бою. Уряд, зі свого боку, докладе всіх зусиль до забезпечення нашої армії усім необхідним, щоб довести війну до переможного кінця. Уряд буде свято зберігати союзи, що пов'язують нас з іншими державами і неухильно виконуватиме укладені з союзниками договори»³⁸.

Ця декларація не привернула багато уваги, тому що головні події березня були пов'язані з докорінними змінами внутрішньополітичного становища внаслідок повалення самодержавства. Однак пізніше виконком Петроради поставив перед Тимчасовим урядом вимогу чітко заявити про те, що Росія прагне укласти мир без анексій і контрибуцій. Під цим тиском уряд змушений був 10 квітня виступити з новою декларацією. Уперше з початку Світової війни одна з воюючих сторін заявила про відмову від імперіалістичних цілей.

Нова урядова декларація викликала у союзників гостре незадоволення. Перевага Антанти у війні вже чітко проявлялася. На початку квітня 1917 р. у війну з державами Четверного союзу вступили Сполучені Штати Америки з їх невичерпними матеріальними і людськими ресурсами. Тому лідери Антанти бажали воювати до переможного кінця. Вони мали намір поставити Німеччину на коліна, відібрати у неї частину території і всі колонії й накласти на переможеного ворога колосальну контрибуцію (так само, як після поразки Франції у 1870 р. Німеччина відібрала у неї Ельзас і Лотарингію, а також обклала її контрибуцією, яка допомогла розбудувати розвинутий воєнно-промисловий комплекс). Виконуючи вимогу союзників надати російській декларації від 10 квітня офіційний характер, міністр закордонних справ П. Мілюков 1 травня надіслав їм супровідну ноту без узгодження з виконкомом Петроградської

³⁸ Революционное движение в России после свержения самодержавия. Документы и материалы. – М., 1957. – С. 176.

ради робітничих і солдатських депутатів. На згоду Петроради П. Мілюков не сподівався.

В. Набоков, який працював у першому складі Тимчасового уряду керуючим справами, відзначав у спогадах цілковиту відірваність від народних мас лідера партії народної свободи, яка претендувала на чільне місце серед партій ліберальної демократії.

«Мабуть, – вказував він, – Мілюков все-таки покладався більше, ніж треба було б, і на державний інстинкт російського народу, і на розважливе розуміння ним своїх інтересів. Він не розумів, не бажав розуміти і не мирився з тим, що трьохрічна війна залишилася чужою російському народу, що він веде її неохоче, з-під палки, не розуміючи ні значення її, ні цілей, – що він нею стомлений і що в тому палкому співчутті, з яким була зустрінута революція, позначилася надія, що вона призведе до швидкого закінчення війни»³⁹.

У петроградських газетах нота П. Мілюкова з'явилася 3 травня. В день публікації в центрі міста відбулася стихійна демонстрація під антивоєнними гаслами. Фінляндський полк оточив резиденцію уряду – Маріїнський палац. Тоді головнокомандувач Петроградського військового округу генерал Л. Корнілов наказав військовим частинам вийти на площу перед Зимовим палацом з артилерією. Деякі частини виконали цей наказ, інші відмовилися і звернулися до виконкому Ради депутатів. Щоб попередити збройний конфлікт між військовими підрозділами, виконком змушений був узяти на себе урядові функції і наказав генералу відвести війська в казарми. Корнілов виконав наказ, але подав у відставку.

Ситуація, що існувала на початку березня, коли утворювався Тимчасовий уряд, повторилася на початку травня. Суть її охарактеризував один з лідерів меншовиків І. Церетелі у спогадах, опублікованих у 1963 р. «Радянська демократія, – писав Церетелі, – була досить сильною, щоб повалити Тимчасовий уряд. Але вона не мала ні достатньо міцного впливу в усіх верствах населення,

³⁹ Набоков В. Временное правительство // Архив Русской революции, изданный Г.В. Гессеном. – Т. 1. – С. 61.

ні підготовлених демократичних кадрів, щоб власними силами організувати другий уряд, який був би беззаперечно визнаний більшістю населення і виявився б здатним забезпечити задоволення нагальних економічних і політичних інтересів країни»⁴⁰.

4 травня на заклик соціалістичних партій на вулиці Петрограда вийшло близько 100 тис. робітників і солдатів. Демонстрації протесту пройшли в усіх містах, у тому числі в Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську та інших центрах України. Багатолюдні маніфестації відбувалися під гаслом «Геть імперіалістичну війну!» Одночасно висувалися два інших гасла революційних мас – «Землю – селянам!» і «Фабрики – робітникам!» У Києві колона робітників «Арсеналу» йшла під більшовицьким лозунгом «Всю владу – Радам!»

Цього дня увечері керівництво Петроради разом з урядом обговорило ситуацію і визнало необхідність вичерпання конфлікту. Почалися важкі двотижневі переговори про реорганізацію уряду. Г. Львову довелось пожертвувати двома міністрами, які викликали найбільше обурення радянської громадськості. 15 і 16 травня з уряду були виведені П. Мілюков і О. Гучков. Меншовицько-есерівському виконкому Петроради довелось погодитися на входження в уряд міністрів-соціалістів.

Перший коаліційний склад Тимчасового уряду був затверджений 18 (5) травня. Уряд поповнився шістьма міністрами-соціалістами. Військовим і морським міністром замість О. Гучкова став О. Керенський, юстиції – П. Переверзев (есер), продовольства – О. Пешехонов (народний соціаліст), праці – М. Скобелев (меншовик), пошт і телеграфів – І. Церетелі (меншовик), землеробства – В. Чернов (есер). На посаді міністра закордонних справ П. Мілюкова замінив М. Терещенко. Пости голови уряду і міністра внутрішніх справ зберіг за собою Г. Львов. Своім входженням в уряд партії соціалістичної демократії брали на себе важкі зобов'язання за стан справ в країні. Тепер вони не могли виступати перед масами у ролі критиків уряду.

⁴⁰ Церетели И. Воспоминания о Февральской революции // Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 258–259.

Розділ 4.

Привид держави-комуни

Як усі інші партії, що вийшли з підпілля, більшовики швидко зростали в чисельності. Під час повалення царського режиму в Петрограді виявилося 2,5 тис. членів цієї партії, а в усій Росії – близько 23 тис. На VII (Квітневій) конференції РСДРП(б) в партії вже налічувалося понад 70 тис. членів⁴¹. Нові соціал-демократичні осередки нерідко створювалися як об'єднані. На кінець 1917 р. в 351 об'єднаній організації більшовики і меншовики мирно уживалися⁴².

Тактика більшовицького керівництва в революції не була визначеною. В середині президії Російського бюро ЦК РСДРП(б) існували суперечності. Вищий орган партії складався спочатку з П. Залуцького, В. Молотова і О. Шляпнікова, до яких після повернення із заслання приєдналися М. Муранов і І. Сталін. На думку Шляпнікова і Молотова, партії треба було взяти курс на створення радянського уряду без партій ліберальної демократії. На думку Муранова і Сталіна, підтриманій керівництвом Петербурзького комітету більшовиків, треба було підтримати ради робітничих і солдатських депутатів, незважаючи на те, що їх контролювали меншовики та есери, за якими стояв Тимчасовий уряд.

Незважаючи на різницю у ставленні до наявних політичних сил, позиції більшовицького керівництва не відривалися від існуючої реальності. Принципово іншу реальність запропонував партії її вождь В. Ленін, коли прибув з еміграції в революційний Петроград у квітні 1917 р.

⁴¹ Драма российской истории: большевики и революция. – М., 2002. – С. 188–189.

⁴² Аникеев В.В. Сведения о большевистских организациях с марта по декабрь 1917 года // Вопросы истории КПСС (М). – 1958. – № 2. – С. 126–193; № 3. – С. 96–168.

У російськомовному двотомнику «История русской революции», який з'явився в Берліні у 1931 і 1933 рр., Лев Троцький зауважив: «Залишається запитати, і це досить-таки важливе запитання, хоч поставити його легше, ніж на нього відповісти: як пішов би розвиток революції, якби Ленін не доїхав до Росії у квітні 1917 року?»⁴³. При всій своїй самовпевненості Троцький не наважився заявити, що він зміг би замінити Леніна в якості вождя більшовиків. Усіх інших вождів у середовищі більшовиків йому ще важче було уявити на місці Леніна.

Можна не сумніватися, що без Леніна більшовики залишилися б однією з фракцій російської соціал-демократії, і розвиток країни після повалення самодержавства відбувся б в межах існуючої реальності. Іншими словами, Росія не загрузла б у спотвореному світі комуносоціалізму. Російська держава не увібрала б в собі всі ресурси експропрійованого суспільства і не перетворилася б на страхітливий монстр, який приніс величезні нещастя багатьом народам світу, й насамперед – власному народу. Національні республіки, які з'явилися на теренах царської імперії після її розпаду, зберегли б свою незалежність.

В. Ленін прибув в Петроград з еміграції, маючи план поглинення власною партією самодіяльних організацій народних низів, що з'явилися в революційній Росії – рад робітничих і солдатських депутатів. Злиття «партії нового типу» з радами призводило до появи держави ще небаченого зразка з двома вертикалями влади, одна з яких була незалежною від населення і здійснювала диктатуру, а друга формувалася носіями диктатури під оманливим виглядом народного волевиявлення і володіла управлінськими функціями. Державу, яка гарантувала вождям більшовиків політичну диктатуру, через багато років після її виникнення дослідники охарактеризували як тоталітарну.

Не задовольнившись політичною диктатурою, Ленін використав теорію революційного марксизму для обґрунтування експропріації суспільства державою, що забезпечувало економічну

⁴³ Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М., 1990. – С. 332.

диктатуру. Уже підкреслювалося, що ідеї Маркса і Енгельса, як встановити диктатуру робітничого класу і перетворити приватну власність капіталістів на загальнонародну власність, являли собою утопію. Тим часом рекомендації Леніна були здійсненними. Йшлося про встановлення диктатури партії, а не класу. Йшлося також про експропріацію засобів виробництва у розпорядженні і користуванні великих та дрібних власників не класом, а державою. Це був курс на революцію, яка не мала нічого спільного з Російською революцією. Такий курс Ленін запропонував своїй партії одразу після прибуття з еміграції.

Обставини прибуття В. Леніна в революційний Петроград добре відомі, але цікаво, як до цього поставився Тимчасовий уряд. У спогадах, написаних у квітні 1918 р., Володимир Набоков так розповідав про реакцію своїх колег: «В одному з березневих засідань Тимч. Уряду, під час перерви розмовляли про більшовицьку пропаганду, що розвивалася. Керенський заявив – за своїм звичаєм, істерично порежочуючи: «А ось почекайте, сам Ленін їде... Ось коли почнеться насправді!» З цього приводу відбувся короткий обмін думками між міністрами. Уже було відомо, що Ленін та його друзі збираються вдатися до послуг Німеччини для того, щоб пробратися зі Швейцарії в Росію. Було також відомо, що Німеччина нібито йде назустріч цьому, добре зважуючи результати. Якщо не помиляюсь, Мілюков (так, саме він!) зауважив: «Панове, невже ми їх впустимо за таких умов?» Однак на це досить одностайно відповідали, що формальних підстав перешкодити в'їзду Леніна нема, що, навпаки, Ленін має право повернутися, тому що він амністований, що спосіб, до якого він вдається для здійснення подорожі, не є формально злочинним. До цього додавали, уже під кутом зору політичної доцільності підходячи до питання, що сам факт звернення до послуг Німеччини в такій мірі підірве авторитет Леніна, що його не доведеться боятися. На загал, всі дивилися досить поверхово на небезпеки, пов'язані з приїздом вождя більшовизму. Таким був основний тон. Зв'язаний своїми проголошеннями свободи, сам безперервно

мітингуючи, Тимч. Уряд не вважав можливим протидіяти хоча б найбільш розгнужданим і руйнівній пропаганді, усній і друкованій»⁴⁴.

Прибуття більшовицького вождя з еміграції співпало з Всеросійською нарадою 82 рад робітничих і солдатських депутатів, на якій розглядалися поточні питання, й найголовніше з них – про ставлення до війни. Підтримуваний меншовиками та есерами Тимчасовий уряд стояв за продовження війни, і петроградські більшовики не могли запропонувати переконливу альтернативу визначеному з 1914 р. стану справ. Зокрема, нова редакція центрального органу партії більшовиків – газети «Правда» у складі Л. Каменєва, М. Муранова і І. Сталіна заявила в програмній статті: «Поки німецька армія підкоряється своєму імператору, російській солдат повинен стійко стояти на своєму посту, на кулю відповідати кулею і на снаряд – снарядом»⁴⁵.

Одночасно з Всеросійською нарадою рад відбулися збори її соціал-демократичних депутатів – представників від 40 місцевих організацій РСДРП(б) і 30 об'єднаних організацій РСДРП, а також членів Російського бюро ЦК РСДРП(б) і бюро Петербурзького комітету більшовиків. У питанні про війну збори не змогли опрацювати змістовну резолюцію і обмежилися заявою: «Тільки дійсний перехід влади в руки пролетаріату і революційної демократії знаменував би зміну імперіалістичного характеру війни». З цієї заяви випливав суто декларативний висновок: «Звернутися до народів всіх воюючих країн із закликом повстати проти їхніх гнобителів, винних у братовбивчій війні». На самій нараді керівник більшовицької групи Л. Каменєв зняв цей проект і змусив групу проголосувати за есера-меншовицьку резолюцію⁴⁶.

⁴⁴ Набоков В. Временное правительство // Архив Русской революции, изданный Г.В. Гессеном. – Т. 1. – С. 75–76.

⁴⁵ Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – С. 316.

⁴⁶ Там само. – С. 317.

В. Ленін двічі виступав у Таврійському палаці – на зборах соціал-демократів-більшовиків і Всеросійській нараді рад. 20 (7) квітня газета «Правда» надрукувала «Квітневі тези», в яких був підсумований зміст обох доповідей. Цей документ виводив партію більшовиків з табору революційної демократії і визначав для неї особливе місце в перебігу Російської революції. Тому його аналізу слід приділити особливу увагу⁴⁷

Перші п'ять тез стосувалися стратегії і тактики більшовиків в революції, а в наступних п'яти накреслювався план дій після встановлення в країні більшовицької диктатури. У питанні про війну, з якого починалися тези, Ленін висунув гасло «Ні найменшої поступки “революційному оборонству”». Щоб добитися припинення війни, треба було розв'язати питання про владу. Не можна досягнути демократичного миру, твердив він, без повалення влади капіталу, без переходу державної влади в руки пролетаріату і найбіднішого селянства.

Порівнюючи першу тезу з третьою можна побачити, що вождь більшовиків уникав визнання того, що єдиною реальною перспективою виходу з війни був сепаратний мир з Німеччиною та її союзниками. Суть третьої тези формулювалася гаслом «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду». Однак про негайне повалення уряду не йшлося. Ленін прописував своїй партії «режим вичікування», адже більшовицькі депутати в радах становили незначну меншість. Отже, «режим вичікування» пропонувався й проблемі припинення війни. Тим часом від серпня 1914 р. більшовики проголошували гасло перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Перспектива громадянської війни їх не лякала, хоч вони передбачали її жахливі наслідки. Питання про завоювання політичної влади і будівництво комуносоціалізму стояли на першому плані.

В другій тезі характеризувалося становище в країні: «Своєрідність поточного моменту в Росії полягає в переході від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу

⁴⁷ Ленін В.І. Про завдання пролетаріату в даній революції // В.І. Ленін про Україну. – Частина II. – К., 1969. – С. 5–9.

недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, – до другого її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства». Ця теза розгорталася в концепцію переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

В третій тезі Ленін навіть не згадував про спроби лівого флангу більшовиків пропагувати негайне утворення уряду з партій соціалістичної демократії. «Режим вичікування» встановлювався не тільки через безперспективність таких спроб в умовах, коли більшовицькі депутати в радах становили незначну меншість. Ленін не бажав утворювати уряд разом з меншовиками та есерами, тому що диктатура була несумісна з багатопартійністю.

Четверта теза визначала напрям, за яким більшовики мусли спрямовувати Російську революцію. Альянс партій ліберальної і соціалістичної демократії прийняв рішення встановити форму правління за допомогою Установчих зборів, скликаних на засадах загального, рівного, таємного і прямого голосування. Натомість Ленін стверджував, що формою революційного уряду можуть бути тільки ради, тобто організації народних низів, утворювані волевиявленням порівняно незначної частки населення. Ради були охоплені, за виразом П. Дурново, настроями «неусвідомленого соціалізму»: робітничі колективи прагнули приватизувати підприємства, на яких працювали, а селяни в солдатських мундирах вимагали зрівняльного поділу орних земель. «Неусвідомлений соціалізм» низів нічим не нагадував планів експропріації більшовицькою державою засобів виробництва у власності суспільства. Однак на початковому етапі будівництва комуносоціалізму, коли йшлося про експропріацію великих власників, інтереси рад і більшовиків співпадали. Тому партія Леніна почала висувати гасло «Вся влада – Радам!» навіть тоді, коли ради ще знаходилися під впливом меншовиків та есерів. Головним завданням більшовиків було оволодіння радами, здобуття диктаторської влади за їх допомогою і позбавлення суспільства набутого після

повалення самодержавного ладу суверенітету. Переслідуючи такі цілі, більшовицькі революціонери об'єктивно перетворювалися на контрреволюціонерів.

П'ята теза впливала з четвертої: метою революції оголошувалося встановлення радянської, а не парламентської республіки. Ця теза суперечила ідеї скликання Установчих зборів, яка відбилася навіть у більшовицькій партійній програмі.

Друга половина «Квітневих тез» (з шостої по десяту) формулювалася завуальовано, тому що в ній йшлося про комуністичні перетворення, які мали бути здійснені радянським урядом. Ідея комунізму була несумісною з приватною власністю на засоби виробництва у розпорядженні суспільства. Ленін мав намір не тільки експропріювати великих власників, як цього вимагали вражені «неусвідомленим соціалізмом» народні низи, не виключаючи членів його власної партії. Йшлося також про експропріацію дрібної власності десятків мільйонів селян, ремісників, кустарів, щоб позбавити їх економічної незалежності. Жодна з суспільних верств, не виключаючи пролетаризованих селян (як висловлювався Ленін – «найбіднішого селянства»), які марили про ділянку поміщицької землі з живим і мертвим інвентарем, не була б у захваті від «усвідомленого соціалізму» вождя більшовиків.

Ленін пропонував в другій частині «Квітневих тез», щоб більшовицька партія назвала себе комуністичною, а не соціал-демократичною. Ця пропозиція була реалізована у березні 1918 р. VII з'їздом РКП(б). Пропонувалося розробити і прийняти нову, комуністичну партійну програму. Ця пропозиція була реалізована у березні 1919 р. VIII з'їздом РКП(б). Пропонувалося об'єднати у новому інтернаціоналі комуністичні партії і групи, що існували в інших країнах. Установчий з'їзд Комінтерну відбувся в Москві у березні 1919 р. Нарешті, висувалася вимога створити «державу-комуну». Ленін бачив свою партію після завоювання влади не просто урядовою, а державною. Якщо державна партія ставала комуністичною, то країна теж мусила стати такою. Привид комуністичної революції простерся над Росією уже в квітні 1917 р. – за рік до її початку.

Винайдений В. Леніним термін «держава-комуна» перебуває в основі того, що зазвичай називають «більшовицьким експериментом». В дискурсі про експеримент можуть бути різні підходи. Один з них продемонстрований в першому розділі цієї книги, в якому йдеться про дві взаємопов'язані проблеми: а) спільне і відмінне в марксизмі і ленінізмі; б) формування не пов'язаної з марксизмом концепції російського комуносоціалізму, яка вимагала реалізації трьох послідовно здійснюваних експропріацій: «партії нового типа» – її вождями; держави – «партією нового типу»; суспільства – державою-комуною.

Чи зберіглася в такому аналізі вимога, адресована будь-якому історичному дослідженню: об'єктивність? Чи не впливало на авторські висновки знання всього того, що трапилося потім?

Мабуть, автор повинен ухилитися від оцінки об'єктивності або суб'єктивності здійсненого аналізу. Адже предметом аналізу є не абстрактні для сучасного покоління реалії відмерлих цивілізацій, а той спотворений світ, в якому воно прожило більшу частину життя. Читачі мусять самі оцінити охарактеризовані тут первинні цеглини, з яких споруджувалася будівля спочатку російського, потім – радянського і, насамкінець, - позарадянського комунізму. Аніскільки не сумніваюсь, що оцінки різнитимуться, а вододіл пролягатиме між тими, хто надає перевагу оптимістичному баченню більшовицького експерименту (перетворення порівняно відсталої дореволюційної імперії на ракетно-ядерну наддержаву з правом вето у Раді Безпеки ООН), і тими, хто поділяє позицію міжнародного наукового колективу перекладеної на безліч мов «Чорної книги комунізму», у підзаголовку якої фігурує ціна експерименту: 95 мільйонів жертв.

В країнах «соціалістичної співдружності» немало громадян мріяли про «соціалізм з людським обличчям», тим самим усвідомлюючи, що той соціалізм, в якому вони перебувають, мав нелюдське обличчя. Після розпаду радянської імперії замовчувана правда про злочини, терор і репресії у спотвореному світі

комуносоціалізму вийшла на поверхню. Однак не перевелися політики і вчені, які надають перевагу оптимістичному баченню більшовицького експерименту і вважають розпад Радянського Союзу геополітичною катастрофою ХХ ст.

Ветеран Інституту російської історії РАН Єфім Гімпельсон опублікував в пострадянські часи кілька ґрунтовних монографій, присвячених функціонуванню радянського державного ладу. Вони мали новаторський характер, вигідно відрізняючись від радянської історіографії, і в тому числі – від його власних книг, виданих до 1991 р. Однак в них явно простежується намагання виправдати більшовицький експеримент, який допоміг Росії стати в центрі радянської наддержави. Розглянемо висловлені ним тези, дотичні розглядуваним у цьому розділі сюжетам.

Більшовики вважали, твердив Є. Гімпельсон, що процес «відмирання» держави почнеться одразу після перемоги революції – шляхом поступового переходу до народного самоуправління. Придушення експлуататорських класів (меншості населення), здійснюване державою «диктатури пролетаріату», все менше торкатиметься більшості. Одним словом, нова держава – це вже не держава у власному розумінні слова, а напівдержава, яка крок за кроком відмирає.

Постало питання про державну форму нової влади («диктатура пролетаріату»), – далі вів Є. Гімпельсон. Відповідь дав В. Ленін: нею стануть Ради. Тому й постали більшовицькі лозунги: «Вся влада – Радам!», «Встановлення республіки Рад робітничих, наймитських і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху!». Відкриття Рад як державної форми нової влади було підказане творчістю народних мас в революції 1905–1907 рр. і особливо – в Лютневій 1917 р. Якраз у цьому – одна з причин того, що ідея «Республіки Рад» була сприйнята широкими масами трудящих і перетворилася в один з найважливіших чинників перемоги радянської революції.

Більшовики, запевняв Є. Гімпельсон, напередодні революції ще не створювали будь-яких схем організації держави. Зокрема, обходилося питання про місце і роль в цьому більшовицької

партії. Тоді ніхто не припускав, що ця партія підмінить Ради і сама здійснюватиме державні функції, тобто перетвориться на «партію-державу», як це трапилося потім. Не припускалося, що «диктатура пролетаріату» зведеться до диктатури партії більшовиків.

Завершуючи передмову до своєї монографії, Є. Гімпельсон закликав уникати крайніх суджень про радянську історію і висловлював намір показати, що ілюзорні задуми, помножені на обставини громадянської війни, породжували репресивно-бюрократичну державну систему управління⁴⁸.

Після всього, що сказано в розділі цієї книги про формування концепту держави-комуни, нема потреби полемізувати з автором процитованих положень. Вони наводяться лише для того, щоб показати величезну дистанцію між цікавим фактичним матеріалом, який міститься в книзі Є. Гімпельсона, і підходами автора до його осмислення.

Суперечність між фактами і судженнями, продемонстрована на прикладі наукового доробку Гімпельсона, властива для всіх дослідників з імперським мисленням. Через це дискурс російських і українських вчених з приводу оцінки більшовицького експерименту, який тривав з кінця 1980-х рр. до 2014 р., не часто закінчувався позитивними результатами. В ситуації, що склалася, українським вченим не випадає зосереджуватися при дослідженні перших двох десятиліть «соціалістичного будівництва» тільки на подіях всередині України. Потрібно мати власне уявлення про процеси, які відбувалися в радянській Росії і впливали на уявлену нею Україну.

⁴⁸ Гімпельсон Е.Г. Становление и эволюция советского государственного аппарата управления. 1917–1930. – М., 2003. – С. 6–7, 9.

Розділ 5.

Перша спроба прориву до влади з боку більшовиків

У двотомній праці «Воспоминания о Февральской революции» І. Церетелі підкреслив, що роль більшовиків у «квітневих» (травневих за нов. ст.) подіях була незначною. «Величезна більшість маніфестантів, – писав він, – особливо солдати, незважаючи на своє надмірне збудження, виявляли до них таку недовіру, що більшовицька організація з Леніним на чолі трималася в ці дні у питанні про повалення уряду з великою обережністю»⁴⁹.

Цьому можна повірити. Навесні 1917 р. більшовики тільки засвоювали, причому з великими для себе труднощами, ідеї «Квітневих тез». На пропозицію В. Леніна ЦК РСДРП(б) прийняв резолюцію, опубліковану в газеті «Правда» 6 травня (23 квітня) 1917 р. : «Лозунг «Геть Тимчасовий уряд!» через те невірний тепер, що без міцної (тобто усвідомленої і організованої) більшості народу на боці революційного пролетаріату такий лозунг або є фраза, або об'єктивно зводиться до спроб авантюрного характеру. Тільки тоді ми будемо за перехід влади в руки пролетарів і напівпролетарів, коли Ради Робітничих і Солдатських Депутатів стануть на бік нашої політики і побажають взяти цю владу в свої руки».

Отже, лозунг «Вся влада – Радам!» в ситуації весни 1917 р. був полярно протилежним лозунгу «Геть Тимчасовий уряд!». Тактика В. Леніна полягала в тому, щоб почекати, коли його партія завоює ради, тобто витіснить з них партії соціалістичної демократії. Тоді, і тільки тоді державна влада мусила впасти в

⁴⁹ Цит. за кн.: Церетели Ираклий. Кризис власти. Воспоминания лидера меньшевиков, депутата II Государственной думы. – М., 2007. – С. 26.

руки більшовиків. Це була гнучка й рафінована тактика, розібратися в якій суперникам більшовиків виявилось зовсім не просто.

Наміри народних низів, вражених вірусом «неусвідомленого соціалізму», перебували у глибокому дисонансі з більшовицькою програмою будівництва комуносоціалізму, хоч декларовані обома сторонами гасла співпадали: «Вся влада Радам!», «Землю – селянам!», «Фабрики – робітникам!». Друга половина «Квітневих тез» не випадково формулювалася завуальовано. Ленін не бажав розкривати суть своїх уявлень про комуносоціалізм навіть перед членською масою своєї партії, яка теж була пройнята настроями й прагненнями «неусвідомленого соціалізму». Коли один з лідерів меншовиків Л. Мартов програв політичний двобій вождю більшовиків, він пояснив свою поразку відривом від народних мас (щоправда, звинувачуючи аж ніяк не себе), а перемогу суперника – двозначністю кинутих у маси гасел. У статті, опублікованій газетою «Новий луч» 31 (18) січня 1918 р., Мартов писав: «Ми завжди вказували, що чарівність, яку в очах селянських і відсталої частини робітничих мас мало гасло «Вся влада – Радам!», значною мірою пояснювалася тим, що в це гасло вони вкладали примітивну ідею панування місцевих робітників або місцевих селян над певною територією, так само як у гасло робітничого контролю вкладається ідея захоплення певної фабрики, а в гасло аграрної революції – захоплення певним селом певного маєтку»⁵⁰. Зрозуміло, що висновок був запізнілим, в цей час більшовики вже закріпилися при владі.

Ленінська партія поставила себе в революції на окреме місце, відділяючись від інших партій радянської демократії. Однак інтереси керівників РСДРП(б) збігалися з інтересами меншовиків та есерів, коли йшла мова про головну силу революції – комітети і ради солдатських депутатів. Царська армія

⁵⁰ Цит. за: Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – М., 1994. – С. 187.

була основною рушійною силою революції, коли йшлося про солдатську масу, але вона випромінювала й головну небезпеку, якщо мова йшла про офіцерський корпус. Тому з першого дня революції тактика всіх соціалістичних партій зводилася до розколювання армії. Варто згадати Наказ № 1, в опрацюванні і просуванні якого більшовики не брали помітної участі.

Військова організація при Петербурзькому комітеті РСДРП(б) утворилася 13 квітня (31 березня) 1917 р. Услід за нею так звані «воєнки» почали створюватися у великих тилових гарнізонах, а також в діючій армії. На переламі червня і липня мережа воєнок функціонувала в чотирьох десятках міських гарнізонів. З кінця травня Воєнка при Петербурзькому комітеті перейшла у безпосереднє ведення ЦК РСДРП(б).

29 червня – 6 липня оргбюро військової організації при ЦК РСДРП(б) провело Всеросійську конференції фронткових і тилових воєнок. З доповідями, в яких розкривалася політика більшовицького керівництва, виступили В. Ленін, Г. Зінов'єв, М. Криленко, М. Подвойський та інші. Першочерговими заходами конференція назвала пропаганду і агітацію серед солдат, а також сприяння армійських підрозділів у створенні і озброєнні загонів Червоної гвардії. Утворені в квітні комісії з функціонування робітничих дружин при партійних комітетах Петрограда, Москви, Одеси, Харкова та інших міст потребували допомоги з боку армії. Розколюючи армію, більшовики одночасно створювали загони бойовиків при партійних комітетах, якими могли б розпорядитися під час захоплення політичної влади.

Готуючись до збройного повстання, більшовики робили ставку передусім на війська Петроградського гарнізону і прифронткові частини. 28 квітня вийшов перший номер газети «Солдатская правда», тираж якої з часом досяг 75 тис. примірників. У Кронштадті з'явилася газета «Голос правди», а в Ризі – «Окопная правда». Щоденно у війська спрямовувалося до 100 тис. примірників більшовицьких газет. Це означало, що будь-яка рота в 12-мільйонній армії кожного дня одержувала більшовицьку газету.

Ці цифри не були таємницею для радянської історіографії, вони й запозичені звідти⁵¹. Однак історики навіть не задумувалися, звідки бралися кошти, завдяки яким розгорталася організаторська і публіцистична діяльність більшовиків в масштабах, неспівставних з діяльністю всіх інших політичних партій, разом узятих. Західні історики це питання дослідили на архівних першоджерелах. Розібравшись у навмисно заплутаних схемах передачі грошей, вони дійшли висновку, що основна частина коштів надходила з Німеччини.

У спогадах про перші тижні діяльності Тимчасового уряду Володимир Набоков торкнувся теми німецьких грошей. Вона вже тоді починала циркулювати у вигляді чуток, хоч мало хто здогадувався, звідки більшовики беруть кошти на безпрецедентну за масштабами пропаганду і на організацію загонів Червоної гвардії. «Якою мірою німецька рука брала активну участь в нашій революції? – писав він. – Це питання, яке ніколи, треба думати, не дістане повної, вичерпної відповіді. З цього приводу я пригадую один дуже різкий епізод, що трапився тижнів через два, в одному із закритих засідань Тимч. Уряду. Говорив Мілюков, і не пам'ятаю, у зв'язку з чим він зазначив: ніхто не сумнівається в тому, що німецькі гроші відіграли свою роль серед чинників, які сприяли перевороту. Роблю застереження, що я не пам'ятаю точно його слів, але думка була саме така, і висловлена вона була досить категорично. Засідання відбувалося пізно вночі, в Маріїнському палаці. Мілюков сидів за столом, Керенський, за своїм звичаєм, нетерпляче і роздратовано ходив з одного кінця зали в інший. В ту хвилину, коли Мілюков промовив наведені мною слова, Керенський знаходився в далекому кутку кімнати. Він раптом зупинився і звідти закричав: «Як? Що Ви сказали? Повторіть!» і швидкими кроками наблизився до свого місця біля столу. Мілюков спокійно і, так би мовити, вагомо повторив свою фразу. Керенський ніби

⁵¹ Див.: Будников В.П. Большевицкая партийная печать в 1917 г. – Харьков, 1959.

осатанів. Він схопив свій портфель і, грюкнувши ним по столу, заволав: «Після того, як пан Мілюков насмілювався у моїй присутності звести наклеп на святу справу великої російської революції, я жодної хвилини не бажаю тут залишатися». З цими словами він повернувся і стрімголов вилетів із зали. За ним побіг Терещенко і ще хтось з міністрів, але повернувшись, вони повідомили, що його не вдалося стримати, і що він поїхав додому (в міністерство юстиції, де тоді жив). Пам'ятаю, що Мілюков зберіг цілковиту холонокровність і на мої слова йому: «Яка обурлива і безглузда вихватка!» відповів: «Так, це звичайний стиль Керенського»⁵².

В монографії Р.Пайпса «Русская революция» наводиться ціла низка свідчень, запозичених переважно з виданого професором Оксфордського університету З. Земаном збірника таємних документів МЗС кайзерівської Німеччини⁵³. За п'ять тижнів до більшовицького перевороту статс-секретар (міністр) МЗС Ріхард фон Кюльман писав: «Воєнні операції на Східному фронті, підготовлені у великому масштабі й виконані з великим успіхом, були підтримані значною підривною діяльністю всередині Росії, яку провадило Міністерство закордонних справ. Нашою головною метою у цій діяльності було подальше посилення націоналістичних і сепаратистських настроїв і забезпечення підтримки революційних елементів. Ми й зараз продовжуємо цю діяльність і завершуємо угоду з політичним відділом Генштабу в Берліні (капітан фон Хюльзен). Наша спільна праця дала вагомі результати. Без нашої постійної підтримки більшовицький рух ніколи не зміг би досягнути такого розмаху і впливу, який він зараз має. Все говорить за те, що цей рух зростатиме й далі». А в конфіденційному повідомленні, датованому

⁵² Набоков В. Временное правительство // Архив Русской революции, изданный Г.В. Гессеном. – Т. 1. – С. 23.

⁵³ Див.: Z. A. B. Zeman. Germany and the Revolution in Russia/ 1915–1918 / Documents from the Archives of the German Foreign Ministry. – London, Oxford University Press, 1958.

3 грудня 1917 р., Кюльман оцінював вклад Німеччини в поширення більшовизму в Росії таким чином: «Головну мету нашої дипломатії у війні становило руйнування Антанти з наступним створенням прийнятної для нас політичної кон'юнктури. Росія, як нам уявлялось, була найслабшою ланкою у ворожому ланцюзі. Тому нашим завданням стало поступове послаблення і, за можливістю, видалення цієї ланки. Такі були цілі підривної діяльності, яку ми провадили в тилу Росії – розвиток сепаратистських тенденцій і підтримка більшовиків. Тільки одержуючи від нас істотну постійну допомогу (за різними статтями і через різні джерела), більшовики спромоглися створити свій головний орган – газету «Правда» – і здійснювати через нього енергійну пропаганду, отже, розширити спочатку вузьку соціальну базу своєї партії»⁵⁴.

Посилаючись на статтю добре поінформованого Едуарда Бернштайна, опубліковану 14 січня 1921 р. в газеті *Vorwärts*, Р.Пайпс вказував, що загальна сума коштів, наданих Німеччиною керівництву РСДРП(б) в 1917–1918 рр. для захоплення і утримання влади, досягала 50 млн німецьких марок золотом. Ця сума співмірна з 9 тоннами золота⁵⁵.

В радянській історіографії тема німецьких грошей була табуованою. В сучасній російській про неї інколи згадують, але крізь зуби. Треба взяти до уваги, що кайзерівський уряд, який з великим задоволенням пропустив В. Леніна та інших російських емігрантів через Німеччину з Швейцарії в Петроград у квітні 1917 р., ніколи не вимагав від більшовиків нічого конкретного. Як справедливо вказував Р. фон Кюльман, йшлося лише про те, щоб створити для ленінської партії сприятливі умови політичної діяльності. Слід пам'ятати, що німецькі гроші бумерангом вдарили по Вільгельму II, коли він змушений був тікати з охопленої революцією Німеччини в листопаді

⁵⁴ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – М., 1994. – С. 85.

⁵⁵ Там само.

1918 р. У присвяченій вождю більшовиків книзі Д. Волкогонова наведена найбільш зважена, хоч і не дуже приємна для Леніна оцінка проблеми німецьких грошей О. Керенським, подана у серпні 1920 р. : «Роль Леніна як людини, пов'язаної в липні і жовтні 1917 р. з німцями, їхніми планами і грошима, не підлягає будь-якому сумніву. Але я повинен також визнати, що він не агент у «вульгарному» розумінні. Він має свою мету, заперечуючи одночасно всяке значення моралі у питанні про засоби, які ведуть його до цієї мети»⁵⁶.

17 травня – 10 червня 1917 р. в Петрограді працював I Всеросійський з'їзд селянських депутатів, скликаний з ініціативи Селянського союзу, який перебував під впливом есерівської партії. Він підтримав головну подію дня – входження міністрів-соціалістів до Тимчасового уряду.

Ця ж подія перебувала в центрі уваги I Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів, який проходив від 16 червня до 7 липня. На цьому з'їзді були представлені 1090 делегатів, у тому числі 822 з вирішальним голосом, які представляли 358 рад різного рівня, а також 34 організації Діночої армії, флоту і тилових гарнізонів. Про свою партійну приналежність повідомили 777 депутатів.

За даними анкетних листків депутати з вирішальним голосом розподілилися так: есери – 285, соціал-демократи-меншовики – 248, більшовики – 105, меншовики-інтернаціоналісти – 32, об'єднані соціал-демократи – 10, бундівці – 10, причетні до платформи Г. Плеханова «Єдність» – 3, народні соціалісти – 3, трудовики – 5, делегати, причетні до платформ есерів і соціал-демократів – 2. Про співчуття есерам заявили в анкетах 20 депутатів, меншовикам – 8. Заперечили партійну приналежність 17 депутатів.

Одразу після прибуття в Петроград українські есери і соціал-демократи записалися, відповідно до своїх поглядів у фракції

⁵⁶ Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. – Кн. II. – М., 1999. – С. 207.

всеросійських партій есерів і соціал-демократів. Безпосередньо на з'їзді сформувалася українська соціалістична фракція. Президія з'їзду спочатку не визнала її існування. Виступаючи 30 червня, представник фракції (прізвище не вказане у стенографічному звіті) з обуренням зазначив: «Не прийняти той список кандидатів (в члени фракції – авт.), який ми намітили, фактично означає позбавити представництва наш 30-мільйонний народ навіть в особі тих небагатьох 20 осіб, які тут представлені на з'їзді». Після такого демаршу президія з'їзду визнала існування фракції⁵⁷.

Першим виступив 17 червня з основною доповіддю меншовик М. Лібер, який обґрунтував доцільність входження міністрів-соціалістів до Тимчасового уряду. Підтримуючи його, лідер меншовиків І. Церетелі підкреслив, що в поточний момент в Росії нема політичної сили, яка б проголосила: «Дайте в наші руки владу, відійдіть, ми займемо ваше місце!». У відповідь на цю репліку В. Ленін з місця вигукнув: «Є така партія!». Піднявшись на трибуну, він продовжив: «Він казав, що нема в Росії політичної партії, яка висловила б готовність взяти владу цілком на себе. Я відповідаю: є! Жодна партія від цього відмовитися не може, і наша партія від цього не відмовляється: кожної хвилини вона готова взяти владу цілком». У запропонованій ним резолюції говорилося: «З'їзд визнає єдиним виходом перехід всієї державної влади в руки Всеросійської ради робітничих, солдатських і селянських депутатів». Таким же за змістом був проект резолюції соціал-демократів-інтернаціоналістів, внесений А. Луначарським. Однак есери-меншовицька більшість з'їзду схвалила проект, запропонований Ф. Даном, в якому пропонувалося «енергійно підтримати Тимчасовий уряд в усій його діяльності»⁵⁸.

⁵⁷ Первый Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д. – Том 2. – М., Ленинград, 1931. – С. 79.

⁵⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. – М., 1987. – С. 383.

Отже, в міру зміцнення своїх позицій в радянських масах керівний центр більшовицької партії змінював своє ставлення до Тимчасового уряду – від ненадання йому підтримки до заміни урядом, сформованим партіями більшості в радах робітничих і солдатських депутатів. Проте це не означало, що більшовики мали намір продуктивно працювати в уряді разом з меншовиками та есерами. Звивисту політику Леніна щодо гасла «Вся влада – Радам!» газета «Правда» поспішила пояснити в номері від 26 червня (за нов. ст.): «Ми вважаємо за необхідне заявити, що, входячи в Раду і борючись за перехід в її руки всієї влади, ми ані на хвилину не відмовлялися на користь принципу ворожої нам більшості Ради від права самостійно і незалежно користуватися всіма свободами для мобілізації робітничих мас під прапором нашої класової пролетарської партії. Ми категорично відмовляємося накладати на себе такі антидемократичні обмеження й надалі. Якби навіть державна влада цілком перейшла в руки Ради, – а ми за це стоїмо – і спробувала б накласти заборону на нашу агітацію, це могло б змусити нас не пасивно підкоритися, а піти назустріч тюремним та іншим карам в ім'я ідей інтернаціонального соціалізму, які нас відділяють від вас».

На 23 червня більшовики планували організувати проти «міністрів-капіталістів» 40-тисячну збройну демонстрацію солдатів, матросів і червоногвардійців до резиденції Тимчасового уряду в Маріїнському палаці. Вранці 22 червня газета «Солдатська правда» опублікувала для її учасників інструкції. Цього дня більшовицькі агітатори пішли в казарми і на фабрики «піднімати маси». Тоді ж про демонстрацію, що готувалася, дізналися делегати з'їзду. З'їзд негайно проголосував за скасування демонстрації і вислав агітаторів в робітничі квартали і в казарми, щоб проінформувати про це рішення. Більшовики змушені були підкоритися волі з'їзду. На засіданні 23 червня І. Церетелі висунув вимогу роззброїти більшовицьку партію. Його пропозиція не пройшла, більшість делегатів обмежилася рішенням провести 1 липня контрдemonстрацію з покладанням

вінків на могили жертв революції, похованих на Марсовому полі. У призначений день в Петрограді відбулася грандіозна демонстрація з півмільйонним складом учасників. Однак вона показала, що немало робітників і солдат столиці вже знаходилися від впливом більшовиків. Більшість транспарантів в руках її учасників відбивала гасла, озвучені більшовиками.

І з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів завершив свою роботу 7 липня. Результати виборів до Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) були прогнозованими: есери-меншовицький блок одержав більшість місць.

Тим часом на фронті почав розгортатися наступ, на якому тривалий час наполягали союзники. Головний удар був націлений на Львів. Однак успіх мала тільки 8-ма армія під командуванням генерала Л. Корнілова, яка пробилася до Галича, Станіслава і Калуша. Інші армії Південно-Західного фронту зупинилися через кілька днів. Солдати відмовлялися воювати на території іншої держави – Австро-Угорщини. 19 липня, коли на виручку австро-угорським військам прийшли німці, російські армії, не виключаючи 8-ої, відступили далеко за лінію розмежування збройних сил, що існувала перед наступом. Провал наступальної операції став особистою катастрофою для О. Керенського і підштовхнув В. Леніна до спроби захоплення влади.

Ця спроба була прискорена рішенням уряду відіслати деякі частини Петроградського гарнізону на фронт у зв'язку з очікуваним контрнаступом ворога. Відсилали частини, на підтримку яких більшовики розраховували, тож вони розгорнули шалену агітаційну кампанію, переконуючи солдат не підкорятися наказам. Солдат не треба було довго умовляти.

Перший спалах стався 3 липня, коли в кулеметний полк петроградського гарнізону (11 340 рядових і до 300 офіцерів) надійшов наказ відправити на фронт 500 кулеметних розрахунків. Осередок Воєнки в полку зібрав кулеметників на мітинг і підказав резолюцію: вони відправляються на фронт, якщо війна матиме революційний характер, з уряду будуть виведені

міністри-капіталісти, а влада перейде до рад. Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів відмовилася затвердити цю ультимативну резолюцію, після чого Воєнка порадила кулеметникам виконати військовий наказ, але переобрати своїх «угодовських» депутатів.

В. Ленін переховувався в Фінляндії, де був недосяжний для урядової агентури. Більшовиків попередили, що уряд готує публічну заяву із звинуваченням їхнього вождя у шпигунстві на користь Німеччини. Проте відсутність Леніна в Петрограді не означала, що підготовка повстання проти Тимчасового уряду припинилася.

Тим часом в коаліційному уряді загострилися відносини між представниками цензової і соціалістичної демократії у зв'язку з українським питанням. Прагнучи домовитися з Центральною Радою після проголошення у червні Першого Універсалу, до Києва прибули І. Церетелі, М. Терещенко, М. Некрасов і О. Керенський. Після важких переговорів Центральна Рада погодилася не проголошувати автономії України самочинно, а міністри – визнати її національний уряд – Генеральний секретаріат. Коли прем'єр-міністр Г. Львов поставив вироблену в Києві угоду на голосування, четверо кадетів (О. Шингарьов, О. Мануйлов, В. Степанов і Д. Шаховський) не погодилися з нею і вийшли з уряду. Лідер лівого крила кадетів М. Некрасов залишився в уряді, але вийшов з партії.

Відставка кадетів, як і провал наступу на фронті, надзвичайно ускладнили становище Тимчасового уряду. 16 липня в кулеметному полку був створений ревком, посланці якого пішли «збурювати маси». Гвардійські полки вирішили не втручатися в події, але немало робітників і матросів готові були виступити. ВЦВК і виконком Всеросійської ради селянських депутатів в цей час обговорювали в Таврійському палаці питання про формування нової урядової коаліції. Дізнавшись про намір більшовиків підняти маси, вони перервали засідання і відправилися на підприємства і у військові частини, щоб заспокоїти людей.

Пізно ввечері 16 липня хвилювання в місті припинилися. У керівництва РСДРП(б) не було певності в тому, чи підтримає повстання петроградський гарнізон. Та коли воно зібралося на нараду, то прийняло таку резолюцію: «Обговоривши події, що відбуваються в Петербурзі, засідання приходить до висновку, що криза влади не буде розв'язана в інтересах народу, якщо революційний пролетаріат і гарнізон твердо й визначено негайно не заявлять про те, що він – за перехід влади до Рад Роб. і Селянських Депутатів. З цією метою рекомендується негайний виступ робітників і солдатів на вулицю, щоб продемонструвати виявлення своєї волі»⁵⁹. Всю ніч на 17 липня петроградська Воєнка на чолі з М. Подвойським визначала маршрути демонстрацій, склад їх учасників, ключові установки міста, які треба було зайняти. Вранці в місті висадилися від 5 до 6 тис. озброєних кронштадтських матросів.

В. Ленін прибув в Петроград з Фінляндії вранці 17 липня, але не подавав сигналу починати повстання. Десятки тисяч озброєних солдатів, матросів і робітників розосередилися по місту, але не знали, що їм робити. Після бездоганно здійсненої організації повстання в ніч на 17 липня відсутність дальших вказівок була вражаючою. Пізно ввечері до Таврійського палацу, де безперервно засідав ВЦВК в очікуванні дальших подій, підійшли гвардійські полки, які виступили на захист ВЦВК. О. Керенський наказав надіслати в Петроград військові частини з Північного фронту. 18 липня ці війська ще перебували в дорозі, але життя в столиці вже нормалізувалося.

Г. Зінов'єв у 1927 р. розповідав, що Ленін упродовж цих двох днів роздумував: пора чи не пора? Врешті решт, вирішив, що не пора. Ради ще перебували під впливом меншовиків та есерів. У столичному гарнізоні далеко не всі співчували більшовикам⁶⁰.

⁵⁹ Вторая и третья петроградские общегородские конференции большевиков в июле и октябре 1917 г. Протоколы и материалы. – М., 1927. – С. 53–54.

⁶⁰ Пролетарская революция (Москва). – 1927. – № 8–9. – С. 62.

Тому Ленін 18 липня почав приховувати прямі докази участі ЦК РСДРП(б) в організації повстання. Зробити це було не так складно, оскільки від початку повстання задумувалося як нібито стихійний спалах активності народних низів. Головний урок, який вождь більшовиків виніс з липневих подій, пізніше охарактеризованих в радянській історіографії як криза Тимчасового уряду, полягав у необхідності завоювання на бік своєї партії периферійних рад.

19 липня на невдалу спробу повстання відреагував Тимчасовий уряд. Військові частини, які брали участь у липневому путчі, були роззброєні і розформовані. Редакція і друкарня газети «Правда» були розгромлені. Близько 800 більшовиків, які керували повстанням, опинилися в тюрмах. Уникаючи арешту, Ленін майже тиждень переховувався в місті, а потім повернувся до Фінляндії.

Розділ 6.

Виступ генерала Л. Корнілова

20 липня Г. Львов пішов у відставку і ВЦВК рад робітничих і солдатських депутатів разом з ЦВК рад селянських депутатів призначили О. Керенського головою Тимчасового уряду із залишенням за ним посади військового і морського міністра. У відозві до народу керівництво рад оголосило уряд Керенського «урядом порятунку батьківщини і революції». За ним визнавалися необмежені повноваження. Основним завданням Керенського було сформування нового складу уряду.

У спогадах, опублікованих в Парижі у 1932 р., Керенський так охарактеризував свої дії в перші післялипневі дні: «Порожнє місце, що залишилося, коли уряд покинули троє міністрів з партії к.-д., мали заповнити люди, які висловлювали ті ж самі політичні й соціальні настрої. У липні місяці це було б навіть більш необхідне, ніж у квітні чи травні, тому що тепер за спиною партії к.-д. організувалися політичні й соціальні елементи, які представляли інтереси заможних класів, вищого командування і залишків старої бюрократії, частково навіть аристократії. Цим я зовсім не хочу звинуватити партію народної свободи, яка мала у своєму минулому величезні заслуги перед російським визвольним рухом, в тому, що вона по суті «зрадила свою програму і перейшла на службу реакції», як висловлювалися тоді не одні тільки більшовицькі демагоги. Все в ідеології конст.-демократичної партії залишилося на своєму місці. Тільки людський матеріал, що наповнював її лави, дуже різко змінився. Адже всі партії, що існували до революції і займали місце справа від ліберального центру, – всі ці партії зникли. Сама ж кадетська партія стала правим флангом російської громадськості після революції»⁶¹.

⁶¹ Керенский А.Ф. Политика Временного правительства // Современные записки (Париж). – Т. 50–52, 1932. – Див.: Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 328.

Уряд був сформований тільки 6 серпня після довгих переговорів з партіями. В рівних пропорціях в ньому були представлені есери і меншовики. Серед есерів фігурували, окрім О. Керенського, міністр внутрішніх справ М. Авксент'єв і міністр землеробства В. Чернов. Серед меншовиків – міністр пошт і телеграфів О. Нікітін, праці – М. Скобелєв, торгівлі і промисловості – С. Прокопович (останній належав до партії позафракційних соціал-демократів). Невелика партія народних соціалістів, яка відщепилася від есерів в 1906 р., була представлена міністром юстиції О. Зарудним і продовольства О. Пешехоновим.

Цензову демократію в уряді другої коаліції представляли в основному кадети: міністр освіти академік С. Ольденбург, шляхів сполучення – П. Юренєв, конфесій – А. Карташов, державний контролер Ф. Кокошкін. З партією радикальних демократів, яка оформилася напередодні липневих днів, були пов'язані міністр державного піклування І. Єфремов і фінансів – М. Некрасов, а з партією прогресистів – міністр закордонних справ М. Терещенко.

Урядову програму в оточенні О. Керенського розробили, більше орієнтуючись на соціалістичну, а не цензову демократію. Вона була сформована уже 20 липня (власне, через це Г. Львов змушений був відмовитися від посади міністра-президента). Під цю програму підбирався і склад уряду. Уперше була визначена дата виборів до Установчих зборів – 30 вересня (пізніше Керенський відсунув її на 25 листопада за поданням Всеросійської у справах виборів комісії). У питанні про мир уряд зобов'язався просити союзників зібратися на конференцію, щоб опрацювати умови мирних переговорів з Центральними державами. Питання про землю відкладалося до скликання Установчих зборів.

Скориставшись надзвичайними повноваженнями, Керенський запровадив в цілком розбалансованій Наказом № 1 армії військово-революційні суди на зразок дореволюційних військово-польових судів і відновив на фронті смертну кару. З 1 серпня за його наказом генерал Л. Корнілов вступив на пост Верховного головнокомандувача.

Характеризуючи у спогадах 1932 р. другий коаліційний уряд, О. Керенський визнав за можливе заявити, що його члени були позбавлені залежності від партійних комітетів і рад. «Більше не було ні «думських», ні «радянських» міністрів, - писав він. – Були міністри Російської Держави!». Однак тут же він називав трьох міністрів, які декларували незгоду з коаліцією ліберальної і соціалістичної демократії: Юренєв і Кокошкін стояли за виключно «думський», а Чернов – за виключно соціалістичний уряд⁶².

Наші сучасники, не виключаючи нерідко й професійних істориків, різко відділяють більшовиків від інших соціалістичних партій. Це – наслідок радянської пропаганди, яка тривала десятиріччями. Те, що немало діячів, які зробили кар'єру в Радянському Союзі, походили з меншовицької партії, визнавалося крізь зуби, у тому числі й ними самими.

Насправді у 1917 р. як політичні діячі, так і звичайні громадяни не бачили принципової різниці між есерами і більшовиками або між більшовиками і меншовиками. В. Ленін не випадково викладав другу частину «Квітневих тез» надто завуальовано. Не випадково тоді зашкалювала кількість заново утворюваних об'єднаних соціал-демократичних організацій, в яких мирно уживалися меншовики і більшовики. Те, що вожді більшовиків, починаючи від Леніна, були якісно інші, ніж соціалісти, мало насторожувало есери-меншовицький блок, який тримав під контролем ради робітничих і солдатських депутатів.

Ніхто тоді, не виключаючи винахідника концепту держави-комуни (що переконливо засвідчують передсмертні листи і статті Леніна), не міг передбачити поневірянь, жахів і трагедій, яких зазнали громадяни країни під час правління вірного і відданого учня вождя – І. Сталіна. Здається, що нема потреби користуватися терміном «сталінізм», протиставляючи його ленінізму. Адже Сталін не зробив жодного вагомго внеску в

⁶² Керенский А.Ф. Политика Временного правительства // Современные записки (Париж). – Т. 50–52, 1932. – Див.: Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 328.

теорію будівництва комуносоціалізму. Він наполегливо і незворушно створював спотворений світ комунізму, користуючись лекалами ленінізму. Сталінщина – це не сталінізм.

Перебіг подій після повалення самодержавства показує, що есери і меншовики виявляли бажання співробітничати з більшовиками. Багато епізодів підтверджують також, що керівники більшовицької партії певний час позитивно ставилися до можливості створити «однорідний соціалістичний уряд». Однак і в дискурсі з політичними опонентами, і у власному оточенні Ленін завжди займав жорстку позицію, бажаючи встановити в країні не демократію, а диктатуру, причому диктатуру тільки «власної» партії. Простягнута рука лідерів соціалістичних партій зависала у повітрі. В. Набоков згадував характерний епізод: «Пам'ятаю, Керенський уже в квітні, через деякий час після приїзду Леніна, якось сказав, що він хоче побувати у Леніна і поговорити з ним, і у відповідь на здивовані запитання пояснив: «адже він живе в цілком ізольованій атмосфері, він нічого не знає, бачить все через окуляри свого фанатизму, навколо нього нікого нема, хто міг би хоч скільки-небудь допомогти йому орієнтуватися в тому, що відбувається». Візит, скільки мені відомо, не відбувся. Не знаю, чи відхилив його Ленін, чи Керенський сам відмовився від свого наміру»⁶³.

Лідери меншовиків та есерів завжди були готові до співробітництва з ліберальною демократією, розглядаючи більшовиків як соціалістів однієї з ними якості, але з великою настороженістю і обачністю ставилися до політичних сил правого спектру. Навіть після липневих днів вони не відчували особливої ворожості до більшовиків. 22 липня Федір Дан писав у меншовицькій газеті «Новая жизнь» (від 9 липня – за ст. ст.): «Сьогодні викрито більшовицький комітет, завтра під підозру візьмуть Раду Робітничих Депутатів, а там і війну з революцією оголосять “священною”».

⁶³ Набоков В. Временное правительство // Архив Русской революции, изданный Г.В. Гессеном. – Т. 1. – С. 76.

Одразу після підготовленого, але не здійсненого більшовицького путчу О. Керенський утворив комісію під керівництвом нового міністра юстиції О. Зарудного, яка почала збирати «компромат» на більшовиків (до жовтневого перевороту кількість томів слідчої справи дійшла до 80), але Керенський так і не наважився звернутися до суду⁶⁴.

Намагаючись об'єднати навколо Тимчасового уряду російське суспільство, О. Керенський 13 серпня опублікував постанову про скликання в Москві Державної наради. Однак ще напередодні наради політичні сили почали не об'єднуватися, а розмежовуватися. На Всеросійському торговельно-промисловому з'їзді утворилася постійно діюча Нарада громадських діячів, яка проголосила своєю метою ліквідацію рад. Есеро-меншовицький ВЦВК виключив зі своєї делегації на Державну нараду більшовицьку фракцію. Більшовики організували перед нарадою політичний страйк, в якому взяли участь сотні тисяч робітників Москви і прилеглих околиць.

За тиждень до наради в Петроград прибув генерал Л. Корнілов, щоб вручити Тимчасовому уряду свої пропозиції щодо зміцнення обороноздатності Росії в умовах війни. Він вважав, що в країні мусять існувати три армії: одна в окопах, яка воює, друга – на заводах, які працюють для фронту, і третя – на залізницях, які підвозять до лінії фронту все необхідне. Робітничі і залізничні армії мусили бути підпорядковані такій самій дисципліні, яка існувала в Діючій армії. Корнілов вимагав в своїй записці поширення смертної кари на тил, створення концтаборів для розформованих військових частин, що бунтували, оголошення воєнного стану на залізницях і у промисловості, працюючій для фронту.

О. Керенський висловив принципову згоду з усіма запропонованими заходами, але разом з керуючим військовим міністерством Б. Савинковим (який рекомендував призначити

⁶⁴ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – М., 1994. – С. 111.

Корнілова Верховним головнокомандувачем) умовив генерала почекати з офіційним поданням. Та наступного дня записка опинилася в редакційному портфелі «Известий ВЦВК». Газета почала друкувати уривки з неї, супроводжуючи їх цькуванням Верховного головнокомандувача.

В країні почалася різка поляризація політичних сил. Якщо від початку революції на передньому плані перебували ліві сили, які гуртувалися навколо рад робітничих і солдатських депутатів, то тепер на повний голос заявили про себе політичні сили правого спектру, які консолідувалися навколо офіцерства переважно дворянського походження. Консолідація відбувалася і на персональному рівні – навколо найбільш успішних генералів російської армії – Михайла Алексеєва, Антона Денікіна, Лавра Корнілова.

Доля пов'язала О. Керенського з армією, бажав він того, чи не бажав. Проте у спогадах він дав цілком об'єктивну характеристику цій когорті генералів, яка прийшла з низів і пробилася на вершини військової ієрархії власними зусиллями: «Виховані на копійки, вони відчули на собі всю вагу армійської, офіцерської лямки при старому режимі. Усі троє блискуче закінчили Академію Генерального штабу. А обстановка війни, коли зазнало краху стільки блискучих, зроблених у придворних вітальнях і міністерських почекальних кар'єр, швидко стала просувати всіх трьох уперед»⁶⁵.

На Державній нараді, яка тривала з 25 по 28 серпня, були присутні до 2 500 осіб. Серед них – 488 депутатів Державної Думи всіх скликань, 313 – від кооперативних організацій, 188 – від земств, 176 – від професійних спілок, 150 – від торговельно-промислових і банківських кіл, 147 – від міських дум, 129 – від рад селянських депутатів, 100 – від рад робітничих і солдатських депутатів (делегатія ВЦВК), 58 – від національних організацій, 24 – від духовенства. Участь в ній взяли також

⁶⁵ Керенский А.Ф. Политика Временного правительства // Современные записки (Париж). – Т. 50–52, 1932. – Див.: Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 343.

15 членів Тимчасового уряду і 33 комісари⁶⁶. Нарада відбувалася в Большому театрі.

Керенського особливо турбувало, як поставиться Державна нарада до пропозицій Л. Корнілова. Тому записка генерала негайно опинилася в руках журналістів, часу втрачати не доводилося. Голова уряду відчував виклик, який постав з боку правих сил і зробив спробу заручитися підтримкою революційної громадськості. Аналізуючи у спогадах перебіг наради, він писав: «Найбільш гострою, найбільш напруженою хвилиною з'їзду був виступ Верховного головнокомандувача генерала Л. Корнілова. Для лівої частини театру це був символ майбутньої «контрреволюції», для правої – живий «національний герой», який мав повалити «безвольний, перебуваючий у полоні Рад Тимчасовий уряд» і утвердити «сильну владу» в державі».

Охарактеризував Керенський і політичний центр, який стояв за Корніловим – Нараду громадських діячів. За його оцінкою, це був центр «білої» Росії, яка тільки народжувалася. За аналогією з червоною Радою він назвав цей політичний центр «Білою Радою». «Коли позначилися для неї сприятливі умови, – писав він, – Біла Рада і діяти почала методами Червоної Ради перших тижнів революції»⁶⁷.

А. Денікін розповідав, що Керенський на Державній нараді намагався перешкодити виступу Корнілова, але це йому не вдалося⁶⁸. Поява Корнілова на трибуні була зустрінута овацією, але він нічого не повідомив про свої незгоди з урядом. Та не пройшло й двох тижнів після Державної наради, як між Керенським і Корніловим спалахнув відкритий конфлікт.

Р. Пайпс (услід за П. Мілюковим – однією з головних діючих осіб у цьому конфлікті) розповідає, що Керенський 6 вересня

⁶⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. – М., 1987. – С. 121.

⁶⁷ Керенский А.Ф. Политика Временного правительства // Современные записки (Париж). – Т. 50–52, 1932. – Див.: Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 335, 337.

⁶⁸ Деникин А.В. Очерки русской смуты. – Т. 2. – М., 1991. – С. 21.

послав у Ставку Верховного головнокомандувача обер-прокурора Синоду у першому складі Тимчасового уряду В.Львова, щоб виявити думку Корнілова про спосіб утворення в Росії сильного уряду. Після всіх подій Львов розповідав, що він представив на розгляд Корнілову три варіанти такого способу: 1) надати Керенському диктаторські повноваження; 2) створити Директорію, до складу якої мав увійти Корнілов; 3) надати диктаторські повноваження Корнілову, при тому, що Керенський і Савінков залишатимуться його міністрами. Повернувшись в Петроград 8 вересня, Львов під тиском голови уряду письмово виклав вимоги Корнілова в такому вигляді: 1) перевести Петроград на воєнний стан; 2) передати всю військову і цивільну владу в руки Верховного головнокомандувача; 3) оголосити про відставку міністрів, не виключаючи голови кабінету, а тимчасове управління міністерствами передати в руки товаришів (тобто заступників) міністрів аж до утворення Верховним головнокомандувачем нового кабінету. Керенський нібито сприйняв цю відповідь за чисту монету, не пересвідчуючись в її ідентичності у телеграфному спілкуванні з Верховним головнокомандувачем.

Телеграфна розмова з Корніловим відбулася тільки вранці 9 вересня, причому Керенський провадив її завуальовано, намагаючись виявити або підтвердження, або спростування відповіді, представленої Львовим у письмовому вигляді. Ні того, ні іншого, запевняв Пайпс, Керенський не почув, але до кінця життя стверджував, що Корнілов справді вимагав диктаторських повноважень. Пайпс процитував досить темну для розуміння телеграфну роздруківку, і на її підставі зробив такий висновок: «Було грандіозним упущенням з боку Керенського не спитати прямо (або хоча б опосередковано), чи дійсно Корнілов передав йому через Львова ультиматум з трьох пунктів»⁶⁹. Отже, в інтерпретації Р. Пайпса (і П. Мілюкова), ніякого «заколоту Корнілова» не існувало, а політично недосвідчений генерал був навмисно спровокований головою Тимчасового уряду.

⁶⁹ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – М., 1994. – С. 126–127, 129–130.

Можна не сумніватися у провокаційній ролі Львова як посередника, але вирішальна роль Керенського у дальших подіях сумніву не підлягає. Йому було вигідно вважати Корнілова своїм суперником. Тому рано-вранці 9 вересня він скликав кабінет міністрів і поставив вимогу надати йому всю повноту влади, щоб мати можливість протистояти військовому перевороту. Одразу після засідання він звинуватив Корнілова у державній зраді, позбавив його поста Верховного головнокомандувача і наказав негайно прибути в Петроград.

Корнілов відставки не визнав, в Петроград не поїхав і звернувся з відозвою до всіх командирів фронтових частин такого змісту:

«Змушений виступити відкрито, я, генерал Корнілов, заявляю, що Тимчасовий уряд під тиском більшовицької більшості Рад діє у цілковитій згоді з планами німецького Генштабу й, одночасно з висадкою ворожих сил на Ризькому узбережжі, що має відбутися, вбиває армію і розхитує країну зсередини... Я, генерал Корнілов, син козака-селянина, заявляю всім і кожному, що особисто мені нічого не потрібно, крім збереження великої Росії, і клянусь довести народ шляхом перемоги над ворогом до Установчих зборів, на яких він сам вирішить свою долю й обере уклад свого нового державного життя»⁷⁰.

Відозва містила в собі неогрунтовані звинувачення ВЦВК і Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів у проведенні політики більшовиків. Л. Корнілов займав настільки високий пост, що не міг не розуміти цю необгрунтованість. Кінець кінцем, переваги більшовиків в радах на той час не існувало. Мали місце й зовсім безглузді твердження про зв'язок Тимчасового уряду з німецьким Генеральним штабом. Мабуть, це була дзеркальна відповідь на його звинувачення головою уряду у державній зраді. Після опублікування такої відозви стало зрозумілим, що Корнілов наважився на контрреволюційний заколот.

⁷⁰ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – М., 1994. – С. 133–134.

Відповідними були й дії Верховного головнокомандувача. Генерал О. Кримов одержав наказ зайняти своїм корпусом Петроград, розігнати ВЦВК і Петроградську раду, заарештувати лідерів соціалістичних партій і усунути загрозу більшовицького повстання.

9 вересня О. Керенський оприлюднив наказ по військах Петроградського гарнізону, який починався зі звинувачень Корнілова: «Повсталий на владу Тимчасового уряду колишній Верховний головнокомандувач генерал Корнілов, який заявив про свій патріотизм і вірність народу в своїх телеграмах, тепер на ділі показав своє зрадництво. Він взяв полки з фронту, послабив його опір нещадному ворогу – германцю, і всі ці полки відправив проти Петрограда. Він говорить про спасіння батьківщини, – і свідомо створює братовбивчу війну. Він говорить, що стоїть за свободу, – і посилає на Петроград туземні дивізії»⁷¹.

Війська Корнілова повинні були досягнути Петрограда залізницями, і Керенський звернувся з відозвою до залізничників: «Залізничники, доля Росії у ваших руках. Ви допомогли у свій час повалити стару владу. Ви повинні відстояти завоювання революційної Росії від темних зазіхань військової диктатури. Жодний наказ від генерала Корнілова не має бути вами виконаний»⁷².

Корпус генерала О. Кримова справді просувався до Петрограда дуже повільно внаслідок саботажу залізничників. 11 вересня Керенський телеграфував Кримову: «В Петрограді цілковитий спокій. Жодних виступів не очікується. Потреби у вашому корпусі нема жодної. Тимчасовий уряд наказує вам під вашу особисту відповідальність зупинити рух на Петроград, наказаний вам колишнім Верховним головнокомандувачем, і спрямувати корпус не в Петроград, а за його оперативним призначенням – в Нарву»⁷³.

⁷¹ Миллюков П.Н. История второй русской революции. – М., 2001. – С. 386.

⁷² Там само.

⁷³ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – М., 1994. – С. 134.

Кримов, який неочікувано для себе опинився в ролі заколотника, підкорився голові кабінету міністрів. Усурійська козака дивізія зупинилася під Петроградом і 12 вересня присягнула Тимчасовому уряду. Розпропаговані мусульманськими агітаторами кавалеристи Кавказької туземної дивізії (російської мови вони здебільшого не знали) відмовилися підкорятися наказам і теж зупинилися. О. Кримов і командир Кавказької дивізії Д. Багратіон були викликані до Керенського. Після розмови, в якій Кримова звинуватили в нещирості (він не бажав засудити Корнілова), Керенський не подав йому руки і наказав йти геть. Кримов пішов і застрелився. Це була одна-єдина жертва корніловського заколоту⁷⁴. 13 вересня в Ставці і в штабах фронтів були заарештовані генерали А. Денікін, І. Ерделі, Л. Корнілов, О. Лукомський та ін.

Здавалося б, провал корніловського заколоту мусив зміцнити позиції О. Керенського у владі. Саме на це він розраховував, загострюючи конфлікт з Верховним головнокомандувачем. Однак поляризація політичних сил підірвала його владу. З одного боку, він втратив підтримку офіцерського корпусу, який співчував Л. Корнілову, але не бажав відкрито виступити проти уряду. З другого боку, розпався союз представленої в основному кадетами ліберальної демократії з соціалістичними партіями, який був політичним фундаментом Тимчасового уряду. І, нарешті, виникла дивна залежність уряду від більшовицького керівництва, налаштованого скинути Керенського в будь-який зручний момент. Під час заколоту тільки у більшовиків знайшлися збройні сили, які можна було б протипоставити військам Корнілова – контрольовані Воєнкою армійські підрозділи, матроські команди, червоногвардійці. Готуючись до відсічі корніловським військам, які підступали до столиці, Тимчасовий уряд санкціонував роздачу 40 тис. гвинтівок робітничим колективам. Значна їх частина так і залишилась у робітників⁷⁵.

⁷⁴ Старцев В.И. Революционный 1917-й // Драма российской истории: большевики и революция. – М., 2002. – С. 207.

⁷⁵ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – М., 1994. – С. 140.

Стурбовані спротивом політичних діячів цензової демократії, які не мали наміру залишатися другорядними партнерами соціалістичних партій, есеро-меншовицькі керівники Петроградської ради і ВЦВК рад не бажали після липневих подій аж надто загострювати відносини з ленінською партією. 31 серпня сесія Всеросійської ради робітничих і солдатських депутатів висловила незгоду з «незаконними арештами та ексцесами щодо представників крайніх течій соціалістичних партій»⁷⁶. Реагуючи на це, уряд почав звільняти більшовиків з-під арешту. Першим вийшов на свободу Л. Каменєв, потім випустили А. Луначарського, В. Антонова-Овсієнка, О. Коллонтай. У серпні більшовики спромоглися напівлегально провести VI з'їзд РСДРП(б). 16 вересня з тюрми вийшов Л. Троцький. Перед жовтневим переворотом в ув'язненні залишалися тільки більшовики, карні справи яких розглядалися в судах.

Тимчасовий уряд не розв'язував життєво важливих для суспільства проблем, відкладаючи їх до скликання Установчих зборів. Однак парламентські вибори затягувалися, а проблеми загострювалися, викликаючи політичну апатію в суспільстві. На чергових виборах в ради багато виборців утрималися від голосування, залишившись вдома. Ще більше людей проголосували за більшовиків, які обіцяли все і відразу. Зокрема, на виборах в Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів, що відбулися 2 вересня, більшовики здобули 33,3% голосів (на травневих виборах вони мали 24,4% голосів). Щоправда, частка тих, хто проголосував, зменшилася серед потенційних виборців з 70 до 50%⁷⁷.

Коли виступ Л. Корнілова зазнав невдачі, О. Керенський зробив спробу відновити той фундамент, на якому тримався Тимчасовий уряд – угоду між ліберальними і соціалістичними партіями. Не втрачаючи жодного дня, він почав переговори з партією П. Мілюкова про забезпечення роботи коаліційного

⁷⁶ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – М., 1994. – С. 138.

⁷⁷ Там само. – С. 139.

уряду. Натомість центральні комітети меншовицької та есерівської партій заявили, що не дадуть своїх міністрів в уряд, якщо у ньому залишиться партія народної свободи. Кадети не робили таємниці з того, що вони співчують поглядам Л. Корнілова про сильну державну владу.

Отже, Керенський залишився з надзвичайними повноваженнями, наданими на його вимогу кабінетом міністрів 9 вересня, але без підтримки з боку соціалістичних партій й відповідно – есеро-меншовицької більшості ВЦВК. На додаток, в робітничій секції Петроради після останніх виборів стали переважати більшовики. В ніч на 14 вересня загальні збори Ради робітничих і солдатських депутатів на пропозицію Л. Каменєва уперше ухвалили проект більшовицької резолюції про поточний момент. В ньому містилася вимога негайно усунути уряд, очолюваний О. Керенським.

Опинившись без уряду, фактично розпущеного ним 9 вересня, Керенський оголосив 14 вересня про передачу влади Директорії у складі п'яти осіб: його самого як міністра-президента, міністра закордонних справ М. Терещенка, військового міністра О. Верховського (призначеного на цю посаду 12 вересня в нагороду за відмову підтримати Л. Корнілова), морського міністра Д. Вердеревського та міністра пошт і телеграфів О. Нікітіна. В день утворення Директорії ВЦВК висловив їй довіру як тимчасовому органу виконавчої влади. Разом з виконкомом Ради селянських депутатів він цього 27 вересня скликав Демократичну нараду з наявних в столиці представників рад, профспілок, кооперації, армійських і флотських організацій, національних установ тощо. Всього зібралося 1 582 делегати.

За повідомленням газети «Известия ЦИК» від 30 вересня (17 вересня за ст. ст.) партійність членів ВЦВК, кооперативної і профспілкової делегації не встановлювалася. Партійна приналежність 1 198 делегатів виявилася такою: есерів – 532 (у тому числі центровиків – 404, оборонців – 34, інтернаціоналістів – 71), соціал-демократів – 430 (з них меншовиків – 132, оборонців – 38, інтернаціоналістів – 56), більшовиків – 134, бундівців – 15.

До української соціалістичної фракції входили 36 делегатів (з них 23 есери і 13 соціал-демократів). У нараді також брали участь 28 делегатів з інших національно-соціалістичних і 7 – з національно-демократичних партій, 55 трудовиків і народних соціалістів, 4 кадети, 17 безпартійних соціалістів і 113 просто безпартійних.

Тим часом президія Петроради, погрожуючи відставкою, почала вимагати скасування резолюції Л. Каменєва, оскільки в ніч на 14 вересня на засіданні не виявилося кворуму. 23 вересня Рада зібралася в повному складі: була присутня тисяча депутатів. Всупереч очікуванням президії більшістю голосів була прийнята пропозиція більшовиків привести її склад у відповідність з наявною чисельністю соціалістичних партій в раді. 8 жовтня відбулися перевибори голови Петроради. Замість М. Чхеїдзе головою став Л. Троцький, якого VI з'їзд РСДРП(б) прийняв в більшовицьку партію разом з великою групою міжрайонівців⁷⁸. Само собою зрозуміло, що резолюція Петроради про владу від 14 вересня скасована не була. А в Москві на спільному засіданні рад робітничих і солдатських депутатів 18 вересня теж була прийнята більшовицька резолюція про владу з доповненням, що новий склад уряду мусить бути сформований і затверджений Демократичною нарадою.

Однак робота Демократичної наради зайшла в глухий кут. Спочатку вона погодилася з тим, що коаліція соціалістів з буржуазією можлива, потім внесла в цю резолюцію поправку щодо доцільності виключення з коаліції партії народної свободи і, нарешті, переважною більшістю голосів відхилила кінцеву редакцію резолюції.

Рятуючи становище, президія Демократичної наради 3 жовтня виділила з її складу представників всіх груп і фракцій пропорційно чисельності делегатів і створила постійно діючий дорадчий орган при уряді – Всеросійську демократичну раду. Це мав бути представницький орган, перед яким Тимчасовий

⁷⁸ Старцев В.И. Революционный 1917-й // Драма российской истории: большевики и революция. – М., 2002. – С. 209, 211.

уряд мусив нести відповідальність до скликання Установчих зборів. 5 жовтня, в останній день роботи Демократичної наради був затверджений персональний склад цього органу.

О. Керенський скористався безпорадністю Демократичної наради, щоб розпочати формування нового складу Тимчасового уряду. 6 жовтня відбулося перше (і єдине) засідання Демократичної ради. На ньому була схвалена угода меншовиків та есерів з кадетами про створення нової урядової коаліції.

Третій коаліційний уряд постав 8 жовтня. О. Керенський взяв на себе пости міністра-президента і Верховного головнокомандувача. Один з організаторів і лідерів партії прогресистів, фабрикант О. Коновалов, який перейшов в партію народної свободи, став заступником міністра-президента та міністром торгівлі і промисловості. Міністерство внутрішніх справ очолив меншовик О. Нікітін, закордонних справ – прогресист М. Терещенко, військове – генерал-майор О. Верховський, морське – контр-адмірал Д. Верделевський (обидва безпартійні), праці – меншовик Г. Гвоздьов, юстиції – меншовик П. Малянтович, продовольства – кадет С. Прокопович, державного піклування – кадет М. Кішкін, фінансів – кадет М. Бернацький, освіти – кадет С. Салазкін, конфесій – кадет А. Карташов, шляхів сполучення – безпартійний О. Ліверовський. 16 жовтня на посаду міністра землеробства був призначений есер С. Маслов.

15 жовтня Тимчасовий уряд змінив статус і чисельність Демократичної ради. Вона дістала тільки законодавчі функції: право обговорювати законопроекти, «за якими Тимчасовий уряд визнає необхідним мати висновок Ради». Змінилася й назва органу. Членами Тимчасової ради Російської республіки (Передпарламенту) стали 555 осіб. Затверджений Демократичною радою склад був доповнений представниками партії народної свободи, торгово-промислових об'єднань, Ради громадянських діячів, Спілки земельних власників та ін. організацій.

Розділ 7.

Чужі гасла більшовицького перевороту

Керуючи партією більшовиків в постійно змінюваній революційній ситуації, В. Ленін турбувався насамперед про те, щоб вона домагалася популярності в народних низах, об'єднаних радами солдатських і робітничих депутатів. Здобути вплив у радах можна було тільки одним способом: привласненням радянських гасел, тобто тимчасовою відмовою від власних, комуністичних гасел. Просуваючись до влади, більшовики змінювали своє забарвлення подібно хамелеону, який потрапив на місцевість з іншою кольоровою гамою.

Аналіз гасел доводиться починати з розвитку вже згаданого у попередніх розділах сюжету про вплив світової війни на російське суспільство. Тільки умовами війни такого масштабу можна пояснити екстремізм, який виявився спільним знаменником радянської і комуністичної програми дій. Він допоміг більшовикам замаскувати підміну гасел, перемогти в Російській революції, перекреслити всі її досягнення і розпочати власну, комуністичну революцію, вже під своїми гаслами.

Революція в Росії спалахнула після 2,5 років війни планетарного масштабу. Ця війна уперше в історії людства втратила характер локальних кампаній, розв'язуваних окремими битвами. У Східній Європі, де Росія протистояла Німеччині і Австро-Угорщині, фронт позначився на місцевості суцільною лінією окопів в кілька рядів, які простяглися від Балтійського до Чорного морів. Мільйони солдатів, які знаходилися в них, вимагалося озброїти, обмундирувати, навчити володіти зброєю, нагодувати. Треба було невпинно відтворювати чисельність армій, які перемелювали одна одну в ході довготривалих й нищівних воєнних дій. Внаслідок цього економіка

воюючих країн зазнала глибокої мілітаризації. Війна перестала бути справою виключно професіоналів і вдерлася в життя кожної сім'ї.

Росія вступила у війну, несучи в собі середньовічні пережитки, починаючи від головного – самодержавної влади царя. Пережитки обумовлювали особливу гостроту існуючих в країні соціально-класових суперечностей. Злиденність народних низів, викликана нерезформованістю суспільства, багатократно посилювалася під тягарем війни. Однак ця ж війна зробила більш ефективним протестний потенціал пролетарських і напівпролетарських верств, тому що надала в руки протестувальників зброю і здатність протестувати організовано. Уперше в історії революцій в Росії з'явилися ради солдатських і робітничих депутатів як форма самоорганізації народних низів. Протест їх набув вигляду, як висловлювалися сучасники революційних подій, «неусвідомленого соціалізму». Позбавлені засобів виробництва, мільйонні маси пролетарських і напівпролетарських верств прагнули експропріювати і приватизувати власність поміщиків і буржуазії. Радянський чинник в Російській революції виявився наймогутнішим.

Соціалістичні партії, які на першому етапі революції впливали на організовані в ради народні низи, пропагували «усвідомлений соціалізм», який ґрунтувався на повазі до приватної власності і заповненні існуючої прірви між великими власниками і пролетаризованими народними низами здійснюваними державою реформами. Партія більшовиків, яку теж необґрунтовано відносили до соціалістичних партій, не приховувала того, що має намір знищити приватну власність на засоби виробництва в руках членів суспільства, тобто замінити її державною власністю. Висунутий В. Леніним концепт держави-комуні вимагав експропріації партії більшовиків своїми вождями, експропріації цією партією держави і експропріації державою суспільства. Це забезпечувало державі-комуні політичну й економічну диктатуру, тобто всепоглинаючу владу вождями, які тримали цю державу в своїх руках. Проте ніхто в 1917 р., за

винятком найближчого оточення верховного вождя більшовиків, не здогадувався, що революція може призвести до такого апокаліптичного результату. Іншими словами, ніхто з тих, хто брав активну участь в Російській революції, включаючи й партію більшовиків, не здогадувався, що народна, і в першу чергу радянська революція може трансформуватися в якісно іншу – комуністичну.

Ленінський комунізм не мав нічого спільного ні з «неусвідомленим соціалізмом» народних низів, ні з «усвідомленим соціалізмом» політичних партій, які тримали ради під своїм контролем. Як показав перебіг революційних подій, керівники і вожді більшовиків маскували свою екстремістську програму експропріації суспільства державою під радянську програму. Зробити це було тим легше, що радянська програма теж була екстремістською. Гасла обох програм виявилися однаковими, хоч мали різну сутність. Тому зупинимося на аналізі гасел, використання яких дозволило одягти контрреволюційний більшовицький переворот на переламі 1917–1918 рр. у барви радянської, тобто робітничо-селянської революції. Починати аналіз потрібно з гасла «Мир народам!», яке було особливо нагальним.

Надруковану 20 квітня 1917 р. статтю «Про завдання пролетаріату в даній революції» (яка більш відома під назвою «Квітневі тези»), В. Ленін розпочав з твердження про те, що характер влади після Лютневої революції не змінився, а тому у ставленні до світової війни не можна допускати ані найменших поступок «революційному оборонству». Роз'яснюючи цю досить дивну для сучасників тезу, вождь більшовиків зазначав, що революційна війна без лапок, яка дійсно виправдує революційне оборонство, можлива лише за умови а) переходу влади в руки пролетаріату і бідніших частин селянства і б) при відмові від усіх анексій на ділі, а не на словах⁷⁹.

Отже, припинення війни, якого чекали народні маси після повалення самодержавства, Ленін недвозначно пов'язував

⁷⁹ В.І. Ленін про Україну. – Частина II. – С. 5.

з переходом влади з рук буржуазії в руки «пролетаріату і бідніших частин селянства». Оскільки свою, і тільки свою партію він розглядав як авангард пролетаріату, то виходило, що війна мусила припинитися тільки після того, як буде встановлена під прикриттям «диктатури пролетаріату» диктатура його партії, тобто його власна диктатура.

За рамками формули про неприпустимість поступок «революційному оборонству» приховувалася давня, від серпня 1914 р., теза про необхідність перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську в тих країнах, які воювали між собою. Чи було можливим таке переростання у квітні 1917 р. або пізніше? Ленін на це не відповідав. Завершуючи тезу про війну, він назвав без коментарів одне тільки слово: «братання». Окремі випадки братання у тривалій роками окопній війні справді спостерігалися, але ні в кого не було упевненості, чи вони поширюватимуться. Пропагувати громадянську війну суспільству, яке після повалення самодержавства сподівалося на довгоочікуваний мир, було явно недоцільно. Доводилося обмежуватися у питанні про війну і мир досить непопулярною вимогою про недоречність поступок «революційному оборонству».

У відгуку на «Квітневі тези» Г. Плеханов вщент розкритикував тезу В. Леніна про війну і мир. Мовляв, треба братися з німцями: вибачте нас, добрі тевтони, за те, що ми своїми грабіжницькими намірами довели вас до оголошення нам війни, до окупації значної частини нашої території, до погордливозвірячого поводження з нашими полоненими тощо⁸⁰. Плеханов, однак, не помітив цілком прагматичної постановки питання про війну і мир у «Квітневих тезах»: Леніна аніскільки не турбувало, як і коли ворог подбає про братання. Його турбувала ситуація в самій Росії: як поводитиме себе багатомільйонна армія, чи можна сподіватися на підтримку солдатами його партії, яка

⁸⁰ Плеханов Г.В. Год на Родине // Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 239, 243.

рветься до влади, чи вдасться усунути загрозу для партії з боку офіцерського корпусу? Вирішення поточного питання про вихід з тривалої війни він покладав на Тимчасовий уряд, небезпідставно сподіваючись, що таке питання для його міністрів виявиться квадратурою кола.

Упродовж перших місяців революційного процесу ставлення керівників РСДРП(б) до війни, яку Росія вела з країнами Антанти проти Центральних держав, було різко негативним, але без практичних пропозицій. Його можна проілюструвати висловлюваннями Г. Зінов'єва в більшовицькій газеті «Солдатская правда» від 15 (28 за нов. ст) квітня: «Ми не за те, щоб тепер кинути гвинтівки. Так війну не можна закінчити. Тепер інше завдання: зрозуміти і розтлумачити всім солдатам – через що почалася війна, хто її почав, кому потрібна війна».

На I Всеросійському з'їзді рад В. Ленін у промові про війну 22 червня знову відкинув можливість для Росії укласти сепаратний мир з першою або другою коаліцією воюючих держав: «Ніякого сепаратного миру з німецькими капіталістами ми не визнаємо і ні в які переговори не вступимо, але й ніякого сепаратного миру з англійськими і французькими імперіалістами»⁸¹.

Виходило так, що більшовики більше, ніж хто-небудь, таврували війну, але свідомо не робили практичних кроків, щоб припинити її. Чи не виглядав такий політичний курс безглуздим?

У змістовній праці «Витоки і смисл російського комунізму» Микола Бердяєв пояснив ставлення Леніна до проблеми війни і миру з вичерпною повнотою: «Російська комуністична революція значною мірою була визначена війною. Ленін, як і Маркс та Енгельс, надавав величезне значення війні як найбільш сприятливому моменту для здійснення досліду комуністичної революції. У цьому відношенні комуністи мають вражаючу двоїстість, яка може скласти враження нещирості й цинізму, і яка ними самими утверджується як діалектичне ставлення до дійсності. Хто більше, ніж комуністи, обурювався імперіалістичною

⁸¹ Ленін В.І. Повне зібр. творів. – Т. 32. – С. 279–280.

війною і хто більше від них протестував? Саме комуністи, які, однак, тоді так не називалися і представляли лівий фланг соціал-демократів-інтернаціоналістів, бажали зірвати війну або, в усякому разі, робили вигляд, що бажають зірвати. І разом з тим в Росії саме комуністи більше за всіх виграли від війни, війна привела їх до перемоги»⁸².

Тут усе вірно, хоч М. Бердяєв даремно шукав виправдання нещирості й цинізму ленінського підходу до проблеми війни і миру. У цьому переконує кардинальна зміна позиції Леніна, що відбулася після VI з'їзду РСДРП(б), коли партія більшовиків взяла курс на збройне повстання. У новій ситуації, коли провал корніловського заколоту і більшовизація рад створили сприятливу ситуацію для захоплення влади, вождь більшовиків взяв на озброєння радянське гасло негайного припинення війни. Реалізація такого гасла могла мати тільки один практичний результат: укладення сепаратного миру з Німеччиною та її союзниками.

З одного боку, нове гасло незмірно підвищило популярність більшовицької партії серед стомлених війною народних низів. З другого боку, воно давало можливість більшовикам після здобуття політичної влади укласти мир з Центральними державами і перейти до практичного здійснення своєї комуністичної програми. В тому, що кайзер Вільгельм II та його Генеральний штаб життєво зацікавлені в ліквідації свого Східного фронту, Ленін не сумнівався ще з тих часів, коли мандрував територією Німеччини зі Швейцарії в Петроград.

Не менший кульбіт більшовики зробили в гонитві за прихильністю рад солдатських і селянських депутатів у питанні про землю. У «Квітневих тезах» В. Ленін повторив вимоги програми РСДРП 1903 р. : націоналізація всіх земель, конфіскація поміщицьких земель, створення з кожного великого маєтку зразкового господарства під контролем рад батрацьких депутатів⁸³.

⁸² Бердяєв Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990 (репринт). – С. 113.

⁸³ В.І. Ленін про Україну. – Частина II. – С. 7.

Однак такі пропозиції не знаходили відгуку в селянському (й відповідно – солдатському) середовищі. Селяни були налаштовані вигнати поміщиків з маєтків і поділити їхню землю «по справедливості», тобто зрівняльно.

Перший, суто буржуазний склад Тимчасового уряду всіляко стримував такі настрої, боровся з аграрними заворушеннями і переконував прихильників «чорного переділу» почекати Установчих зборів, які мусили б розв'язати питання про землю. Уряд планував націоналізацію поміщицьких земель з виплатою компенсації власникам. Міністр землеробства О. Шингарьов почав створювати в країні мережу земельних комітетів, волосна ланка яких обиралася селянами. У взаємодії з радами селянських депутатів земельні комітети мусили зайнятися підготовчою роботою в галузі аграрних перетворень.

Обгрунтовуючи «Квітневі тези» напередодні «Квітневої» (7–12 травня 1917 р.) партійної конференції, В. Ленін виступив 16 (29) квітня в газеті «Правда» зі статтею, в якій рекомендував партії закликати селян не гаяти час, брати поміщицькі маєтки під контроль і створювати великі господарства під управлінням місцевих рад селянських депутатів. «Ми не можемо приховувати ні від селян, ні тим більше від пролетарів і напівпролетарів села, – писав він, – що дрібне господарство, при збереженні товарного господарства і капіталізму *неспроможне* звільнити людство від злиднів мас, – що треба *думати* про перехід до великого господарства на громадський рахунок і *братися до нього зараз же*»⁸⁴. «Квітнева» конференція схвалила відповідну резолюцію з аграрного питання.

17 (4) травня – 10 червня (28 травня) в Петрограді відбувся I Всеросійський з'їзд рад селянських депутатів. На з'їзді працювало 1167 делегатів, у тому числі 558 з фронту і 609 – від губерній та областей. Партійний зріз був виявлений за сукупністю 1 115 делегатів: 537 есерів, 103 соціал-демократів (в основному меншовиків), 6 трудовиків, 4 народних соціаліста,

⁸⁴ Ленин В.И. Съезд крестьянских депутатов // Полное собрание сочинений. – Т. 31. – С. 272.

136 позапартійних (в т. ч. 329 – невиявленої партійної приналежності). Керували з'їздом лідери есерів М. Авксентьев, О. Керенський, В. Чернов та ін.⁸⁵.

4 червня на з'їзді виступив В. Ленін з розгорнутим обґрунтуванням більшовицької позиції щодо аграрного питання. «Захищаючи негайний і безплатний перехід поміщицьких земель в руки місцевих селян, – говорив він, – ми аж ніяк не захищаємо захоплення цих земель у власність, ми аж ніяк не захищаємо поділу цих земель. Остаточне встановлення земельних розпорядків повинна провадити тільки центральна державна влада, тобто Установчі збори або Всеросійська Рада Рад, якби таку владу, Раду Рад, селянська і робітничка маса створили». Далі він підкреслив, що партія більшовиків рекомендує створити з кожного маєтку зразкове велике господарство для спільного обробітку землі селянами, сільськогосподарськими робітниками і вченими агрономами, з використанням поміщицької худоби, знарядь тощо. «Звичайно, – визнавав він, – спільний обробіток – важка річ, звичайно, якби хто-небудь уявив, що такий спільний обробіток можна згори постановити і нав'язати, це було б божевіллям, тому що вікова звичка до окремих господарств відразу зникнути не може».

Характерно, що вождь більшовиків пов'язував свої сподівання на запровадження спільного обробітку землі з примусом, здійснюваним державою: «Необхідна *загальна трудова повинність*, потрібна надзвичайно сильна і тверда влада, яка була б здатна провести цю загальну трудову повинність». Державу, здатну здійснити це історичне завдання, він ототожнював з радами робітничих, солдатських і селянських депутатів⁸⁶. За цією рекомендацією, як зрозуміло, приховувався привид держави-комуни.

⁸⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. – М., 1987. – С. 382.

⁸⁶ Ленін В.І. Промова в аграрному питанні 22 травня (4 червня) 1917 р. на I з'їзді селянських депутатів // Повне зібрання творів. – Т. 32. – С. 165–166, 181, 183.

В. Ленін визнавав, що його рекомендації збігаються з програмою РСДРП⁸⁷. Важко сказати, чи зрозуміли присутні, до чого вони ведуть. В залі були переважно есери, у поведінці яких відбивалися настрої селян. В результаті з аграрного питання з'їзд схвалив перехід всіх земель у відання земельних комітетів, а розв'язання цього питання поклав на Установчі збори.

Негайно після селянського з'їзду зібрався I Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. Він прийняв підготовлену есерами резолюцію, згідно з якою земля вилучалася з товарного обороту: її не можна було ні купувати, ні продавати. Право розпорядження землею надавалося «всьому народу» і здійснювалося через органи демократичного самоуправління. Для забезпечення «найшвидшої і остаточної ліквідації всіх пережитків кріпосницького ладу, що зберігалися на селі, цілковитого знищення всіх кабальних відносин», а також для загального нагляду за здійсненням аграрної політики рекомендувалося створити виборні волосні комітети (на цей час вони вже активно створювалися), підпорядковані Головному земельному комітету в Петрограді⁸⁸.

Есери на партійному з'їзді, що відбувся після I Всеросійського з'їзду рад селянських депутатів, включили в свою програму селянську вимогу зрівняльного поділу землі («чорного переділу»). Більшовики різко засудили нову есерівську програму дій у земельному питанні, але уже в серпні підтримали розроблений есерами «Примірний наказ», який складався з 242 наказів, привезених з місць делегатами Всеросійського з'їзду рад селянських депутатів. Сукупність цих наказів передбачала експропріацію поміщицьких маєтків, заборону використання найманої праці, заборону купівлі-продажу зем-

⁸⁷ Ленін В.І. Промова в аграрному питанні 22 травня (4 червня) 1917 р. на I з'їзді селянських депутатів // Повне зібрання творів. – Т. 32. С. 187.

⁸⁸ Первый Всероссийский съезд Советов. – М. – Л., 1930. – Т. II. – С. 304. Див.: Карр Эдвард. Большевицкая революция 1917–1923. – Том 1, 2. – М., 1990. – С. 430.

лі і зрівняльний переділ землі за трудовою або споживчою нормою.

Е. Карр вважає, що стаття В. Леніна з позитивною оцінкою «Примірного наказу», що була опублікована в напівлегальному партійному журналі «Рабочий», який тимчасово замінив заборонену Тимчасовим урядом газету «Правда», не привернула широкої уваги суспільства⁸⁹. Можливо, так воно й було, але вчений недооцінив масованої усної пропаганди більшовиків, які з серпня почали закликати солдат на фронті і в тиллових гарнізонах кидати зброю й повертатися в села ділити землю. Ця пропаганда, що розвивалася у сприятливому середовищі, набула загальнонаціонального масштабу. Вона сприяла колосальному зростанню авторитету більшовицької партії, яка на II Всеросійському з'їзді рад проштовхнула Декрет про землю зі схваленням зрівняльного поділу орних земель. Коли на з'їзді пролунали голоси, що авторами цього декрету фактично є есери, Ленін спокійно відповів: «Хіба не однаково, ким він складений, але, як демократичний уряд, ми не можемо обійти постанову народних низів, хоч би ми з нею були незгодні. В огні життя, застосовуючи його на практиці, проводячи його на місцях, селяни самі зрозуміють, де правда»⁹⁰.

Здобуваючи підтримку робітничо-селянських мас, партія Леніна кардинально змінила свої підходи до реалізації найбільш популярних гасел революції – «Мир народам!» і «Землю селянам!». Однак змінити підходи до втілення в життя не менш популярного гасла «Фабрики робітникам!» потреби не виявилось. Пролетарські маси і керманічі партії більшовиків вкладали в це гасло різний зміст. У спільному знаменнику залишалася лише вимога експропріації власності капіталістів. Перші вважали, що

⁸⁹ Первый Всероссийский съезд Советов. – М. – Л., 1930. – Т. II. – С. 304. Див.: Карр Эдвард. Большевицкая революция 1917–1923. – Том 1, 2. – М., 1990. – С. 430.

⁹⁰ Ленін В.І. Доповідь про землю 26 жовтня (8 листопада) на Другому Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів // Повне зібрання творів. – Т. 35. – С. 24.

після усунення капіталістів фабрики і заводи перейдуть в розпорядження робітничих колективів, а другі – у власність держави-комуни, яку вони збиралися створювати. Проте вожді більшовиків не мали наміру розтлумачувати масам, що вони розуміють під поняттям «держава-комуна», так що змінювати в своїй пропагандистській діяльності підходи до реалізації гасла «Фабрики робітникам!» їм не довелося.

З перших днів революції на заводах і фабриках почали з'являтися робітничі комітети. На початку травня фабзавкоми дістали законодавче визнання як органи, уповноважені представляти інтереси робітників в усіх справах і переговорах з підприємцями та урядовими установами. Поряд з поточними справами вони нерідко висловлювалися і про перспективи революційного розвитку. Наприклад, завком одного з провідних в Петрограді Путиловського заводу висловився таким чином: «Привчаючись до самоуправління на окремих підприємствах, робітники готуються до того часу, коли приватна власність на фабрики і заводи буде знищена і засоби виробництва разом з будівлями, спорудженими руками робітників, перейдуть в руки робітничого класу»⁹¹. Виходить так, що робітники були щиро переконані: експропріація капіталістів матиме своїм безпосереднім наслідком появу колективної власності на засоби виробництва.

У «Квітневих тезах» В. Ленін ставив завдання націоналізувати всі землі у країні, але обійшов питання про націоналізацію промисловості, що могло вселити в робітників надію на перехід її в безпосереднє розпорядження робітничих колективів. Замість націоналізації він запропонував робітничий контроль над підприємствами, які залишалися у приватній власності капіталістів: «Не «запровадження» соціалізму, як наше *безпосереднє* завдання, а перехід зараз же до *контролю* з боку Р.Р.Д. за суспільним виробництвом і розподілом продуктів»⁹².

⁹¹ Фабрично-заводские комитеты Петрограда в 1917 году. – Ленинград, 1979. – С. 439.

⁹² В.І. Ленін про Україну. – Частина II. – С. 7.

Аналізуючи поняття «робітничого контролю», Е. Карр прийшов до обґрунтованого висновку, що воно було туманним і неоднозначним. Коли у травні 1917 р. В. Ленін стверджував, що синдикат цукрозаводчиків «повинен перейти в руки держави, під контроль робітників і селян»⁹³, він давав конкретний приклад втілення того принципу «радянського», тобто державного контролю, який був закладений у «Квітневих тезах». Робітничий контроль, в уявленні Леніна, означав, що управління промисловістю здійснюватиметься з'їздом рад і його виконавчим комітетом. Такий контроль був синонімом державного контролю при «робітничо-селянському» уряді. По-іншому робітничий контроль виглядав, якби здійснювався фабзавкомми. Карр підкреслив, що ці два різновиди робітничого контролю за гаслом «Фабрики – робітникам!» були такими же протилежними, як державні сільськогосподарські підприємства і селянська власність на землю за гаслом «Землю – селянам!»⁹⁴.

У червні в столиці відбулася нарада, в якій взяли участь понад 400 фабзавкомів Петроградської області. Її оргкомітет складався переважно з більшовиків, основну доповідь зробив Г. Зінов'єв. Нарада прийняла по доповіді резолюцію, в якій висловлювалося побажання, щоб робітничий контроль «був негайно розвинутий шляхом низки ретельно обміркованих і поступових, але без будь-якого зволікання здійснюваних заходів в цілковите регулювання виробництва і розподілу продуктів робітниками». Резолюція була схвалена 297 голосами при 21 проті, утрималися 44 учасника наради. Проте ті, хто її схвалив, мали різні думки щодо того, як робітники здійснюватимуть розподіл вироблених продуктів⁹⁵.

⁹³ Ленін В.І. Одне з корінних питань (Як міркують соціалісти, що перейшли на сторону буржуазії) // Повне зібрання творів. – Т. 31. – С. 291.

⁹⁴ Карр Едвард. Большевицкая революция 1917–1923. – Том 1, 2. – С. 452.

⁹⁵ Там само. – С. 453.

Не випадково, що II Всеросійський з'їзд рад, який вже відбувався під диктовку більшовицьких керманічів, прийняв декрети про мир і землю, але ухилився від прийняття декрету про фабрики. В такому декреті довелося б відкритим текстом позначити ставлення більшовиків до того, що вони розуміли під «робітничим контролем». Надалі, однак, В. Ленін більше не ухилився від прямої відповіді: «Величезним перекинуття основних засад Радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво»⁹⁶. Промисловість повинна була контролюватися не робітничими колективами, а державою-комуною.

Росія була багатонаціональною країною, і вожді більшовиків мусили сформулювати в одному короткому гаслі своє ставлення до неросійських націй. Розглядаючи національне питання до революції в суто теоретичному аспекті, В. Ленін висловлювався за спільне співжиття різних національностей в єдиній державі. Наприклад, у праці, написаній у 1913 р., він цілком однозначно виніс такий вердикт: «Поки і оскільки різні нації становлять єдину державу, марксисти ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації»⁹⁷.

Разом з тим, вожді більшовиків, виступаючи проти класового гноблення, не могли не виступати проти гноблення національного. Тим більше, що національне гноблення проявлялося в Російській імперії в різних, проте однаково тяжких для представників пригноблених націй формах. У сформульованій в серпні 1913 р. позиції з національного питання ЦК РСДРП(б) визнав, що в капіталістичному світі для національного прими-

⁹⁶ Ленін В.І. Про демократизм і соціалістичний характер Радянської влади // Повне зібрання творів. – Т. 36. – С. 452.

⁹⁷ Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // Повне зібрання творів. – Т. 24. – С. 140.

рення «особливо необхідна широка обласна автономія та цілком демократичне місцеве самоуправління, при визначенні меж самоврядних і автономних областей на основі врахування самим місцевим населенням господарчих і побутових умов, національного складу населення і т. ін.»

Рекламуючи позитивне ставлення до обласної автономії, більшовики продублювали цей текст у відродженій газеті «Правда» 17 березня (30 – за нов. ст.) 1917 р. Позиція представників ліберальної демократії, а пізніше – й соціалістичної (після входження останніх в Тимчасовий уряд) була набагато поміркованішою: вони висловлювали готовність скасувати лише особисті національно-культурні й релігійні обмеження, практиковані в часи самодержавного режиму. Більшовик С. Диманштейн, який спеціалізувався на національному питанні, через багато років зауважив, що мова йшла тільки про скасування «зоологічної форми національного гноблення для окремих особистостей»⁹⁸.

У «Квітневих тезах» В. Ленін не зупинявся спеціально на національному питанні. Напередодні «Квітневої» Всеросійської конференції РСДРП(б) він доручив І. Сталіну виступити в пресі з обґрунтуванням більшовицької позиції. Той опублікував в газеті «Правда» від 25 березня (7 квітня за нов. ст.) свої міркування. Вони зводилися до двох тез. По-перше, Сталін вважав за потрібне висловитися за «політичну автономію (не федерацію) областей, які являють суцільну господарську територію з особливим побутом і національним складом населення, з «діловодством» та «викладанням» своєю рідною мовою. По-друге, він визнав «право на самовизначення для тих націй, які з тих чи інших причин не можуть залишитися в рамках державного цілого»⁹⁹.

⁹⁸ Диманштейн С. Предисловие // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. – Т. 3. – М., 1930. – С. XXII

⁹⁹ Сталин И.В. Об отмене национальных ограничений // Сочинения. – Т. 3. – С. 19.

Це була досить суперечлива позиція: як можна визнавати право націй на самовизначення аж до відокремлення і заперечувати одночасно перетворення Росії з імперії на федерацію? Здавалося, що Сталін визнавав право на самовизначення в суто теоретичному, абстрактному плані, а за росіянами залишав право бути державоутворюючим народом, ігноруючи права інших народів.

Така позиція не викликає здивування. Зрозуміло, що Сталін дотримувався ленінських вказівок, висловлених в дореволюційній праці «Критичні замітки з національного питання». Однак на «Квітневій» партконференції серед більшовиків поширився дискурс, пов'язаний з такою гучноголосною і переконаною заявою Леніна: «Ми до сепаратистського руху ставимося байдуже, нейтрально. Якщо Польща, якщо Фінляндія, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст»¹⁰⁰.

У квітні 1917 р. у повну силу вже проявлявся національно-визвольний рух пригноблених народів колишньої імперії, і Ленін враховував цю обставину, коли скеровував свою партію на визнання права Фінляндії, Польщі і України відокремитися від Росії. Надалі, від квітня аж до листопада, коли більшовики прийшли до влади, партія Леніна, на відміну від інших всеросійських соціалістичних партій, послідовно і твердо підтримувала неросійські народи в їх боротьбі проти Тимчасового уряду. Те, що відбулося потім, загальновідомо: Раднарком на чолі з Леніним доклав величезних зусиль, як пропагандистських, так і суто воєнних, щоб об'єднати навколо російської метрополії народи національних окраїн і знищити їхню новонабуту державність. Проте це відбулося потім...

Наскільки ґрунтовно змінилася позиція верховного вождя більшовиків у національному питанні між квітнем і листопадом 1917 р. порівняно з його дореволюційними поглядами?

¹⁰⁰ Промова в національному питанні 29 квітня (12 травня). Протокольний запис // В.І. Ленін про Україну. – Частина II. – С. 15.

Зрозуміло, що Ленін радикальною зміною гасел про війну і в аграрно-селянському питанні домагався того, щоб його партія здобула популярність в найширших колах населення країни. Здобути популярність у робітників виявилось можливим, не розкриваючи своїх карт при здійсненні експропріації фабрик і заводів. Завоювати прихильність і підтримку пригноблених народів теж виявилось можливим завдяки деклараціям про підтримку права націй на самовизначення аж до відокремлення. Проте такі декларації, як виявилось, були позбавлені реального змісту.

Прибуваючи з еміграції в Петроград, В. Ленін вже мав уявлення про те, як створювати державу-комуни. Йшлося про державу з двома взаємопов'язаними вертикалями влади. Партійну вертикаль, яка мусила бути носієм диктатури вождів, вимагалось будувати суворо централізованою. Радянській вертикалі можна було надавати будь-яку форму. Великі національні регіони, в яких встановлювалася диктатура вождів під назвою радянської влади, могли конституційно виглядати як незалежні держави, як це і сталося після приходу більшовиків до влади. Важливо було тільки одне: щоб вони залишалися радянськими.

Коли Ленін писав свою працю «Критичні замітки з національного питання», він ще не знав, чи відбудеться в Росії революція, і чи з'являться в ній ради. Але вже тоді він створював партію професійних революціонерів, розглядаючи її як авангард робітничого класу, здатний здійснювати від його імені «диктатуру пролетаріату». Вже тоді він готовий був проголосувати фіктивну незалежність національних регіонів, якби імперія Ніколая II потрапила в його руки. Не випадково в цій праці з'явилися такі повчальні слова: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹⁰¹.

Реальне значення цих слів, викарбуваних золотими літерами на постаменті пам'ятника вождю біля Бессарабки у Києві,

¹⁰¹ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 24. – С. 125.

нікому й ніколи не спадало на думку. Але ж сказано було чітко: Україна як держава відбудеться лише тоді, коли буде забезпечена у вигляді «диктатури пролетаріату» єдність дій великоруських і українських пролетарів. Іншими словами, якщо волю робітників різних національностей висловлюватиме «пролетарський авангард» у вигляді партії більшовиків на чолі з її верховним вождем.

У «Критичних замітках з національного питання» В. Ленін різко полемізував зі Львом Юркевичем (псевдо: Л. Рибалка). Український журналіст Юркевич не раз зустрічався з ним в еміграції, співробітничав в газеті «Искра», співчував більшовикам, але відстоював право українців створювати власну пролетарську партію – таку ж, як більшовицька. Подібна розбіжність в поглядах зробила їх ворогами. Критикуючи проголошуване Леніним гасло, Юркевич іронізував: «право націй на самовизначення аж до відокремлення означає право, на яке ніхто не має права». Натомість Ленін називав Юркевича дрібнобуржуазним українським націоналістом. На його переконання, марксистська партія в Росії з опорою на ідеологію «Маніфесту Комуністичної партії» мусила об'єднати революціонерів всякої національності і являти собою його власну партію.

Співдоповідач І. Сталіна з національного питання на «Квітневій» партконференції, керівник київської організації РСДРП(б) Георгій П'ятаков категорично висловився проти того, щоб більшовицька програма дій передбачала право націй на самовизначення аж до відокремлення. «Соціал-демократи проголошують права, щоб так або інакше їх здійснювати, – доводив він. – Якщо ми кажемо, що здійснювати ці права шкідливо, то не зрозуміло, заради чого це право проголошується»¹⁰². Ця позиція була по-своєму логічною. Адже на додаток до гучногоголосної декларації про можливість відокремлення Фінляндії, Польщі або України, Ленін підкреслював, що більшовики мають право

¹⁰² Седьмая (апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. – М., 1958. – С. 215.

агітувати проти відокремлення, мотивуючи свою позицію інтересами зміцнення єдності пролетаріату різних націй у класовій боротьбі з буржуазією. Щирість П'ятакова не подобалася керівництву партії, бо підживляла її шанси сподобатися більшості населення національних регіонів. Тому за наполяганням Леніна і Сталіна конференція не підтримала П'ятакова.

Незважаючи на те, що поправка П'ятакова не пройшла, більшовики, які працювали в Україні, в ході революції не спромоглися досягти скільки-небудь вагомого впливу в українському суспільстві. Цей факт у 1930 р. відмітив С. Диманштейн, хоч і не наважився його прокоментувати: «Показовим є той факт, що протягом 1917 року до Жовтня ми майже не зустрічаємо в більшовицькій пресі – окрім центральної – яких-небудь серйозних статей та виступів з національного питання, неначе це не було одним з найбільш вагомих питань революції, неначе в цьому питанні у нас не було суперечностей з нашими супротивниками, – якщо не рахувати деяких статей з приводу боротьби з буржуазним сепаратизмом, написаних швидше у дусі «лівих», аніж в дусі ухваленій на конференції резолюції»¹⁰³.

Провал більшовиків, який найбільш яскраво проявився під час виборів в Установчі збори (коли вони в Україні набрали лише 10% голосів проти 25% в Росії), пояснювався зовсім просто. Вони не виступали проти надання Україні автономії або права на відокремлення, бо це не співпадало з волею центрального керівництва партією. Але вони не приєднувалися до національних політичних партій у цьому доленосному питанні, бо це суперечило їхньому світобаченню.

Популярність, яку партія більшовиків після серпня 1917 р. здобула в Росії (не в Україні!), пояснювалася в радянській і західній історіографії їх активною участю у придушенні корніловського путчу. Насправді важливих чинників успіху ленінської партії було декілька. Важко сумніватися в тому, що провідну

¹⁰³ Диманштейн С. Предисловие // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. – Т. 3. – М., 1930. – С. XXXV.

роль в утверджені комуністичного режиму в Росії відіграла позірна або справжня відмова верховного вождя більшовиків від комуністичних гасел і прийняття на озброєння гасел «неусвідомленого соціалізму» радянських низів.

Значення цієї зміни гасел не усвідомили не тільки історики. Як не дивно, але цього не усвідомлювали й сучасники революційних подій. У книзі Д. Аніна «Революция 1917 года глазами её руководителей» наведена добірка цитат з петроградських газет, які вийшли за чотири дні до більшовицького перевороту. Зокрема, центральний орган партії народної свободи газета «Речь» писала: «Якщо вони (більшовики – авт.) ризикнуть виступити, то будуть роздавлені тут же і без зусиль». Редагована М. Горьким газета «Новая жизнь» заявляла: «Виступ, а тим більше збройний, який має всі шанси перетекти в громадянську війну, нічого не розв'яже і нічого не полегшує; є тільки одна партія, якій це послужить на користь, це партія Корнілова». Дивуючись наполегливості більшовиків у боротьбі за встановлення в країні однопартійної диктатури, центральний орган РСДРП(м) «Рабочая газета» писала: «Хіба не бачать ці люди, що ніколи ще петроградський пролетаріат і гарнізон не були так ізольовані від усіх інших суспільних верств? Хіба вони не бачать, що і серед робітників та селян маси не підуть за ними, і що їхні гасла здатні виштовхнути на вулицю лише невеликі купки збуджених робітників і солдатів, які неминуче будуть розгромлені»?¹⁰⁴. Меншовики добре знали гасла своїх однопартійців, які пішли за Леніним, але не спромоглися помітити, що вже кілька місяців вони висували не свої, а радянські гасла.

¹⁰⁴ Див.: Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – С. 484–485.

Розділ 8.

Державний переворот під радянськими гаслами

У липні 1917 р. відбулася конференція Міжнародної організації об'єднаних соціал-демократів, що виникла в 1913 р. і ставила своїм завданням створення єдиної РСДРП шляхом об'єднання різних політичних течій і фракційних угруповань. У новій ситуації близько 4 тис. міжрайонців вирішили об'єднуватися з більшовиками. В. Володарський, А. Іоффе, А. Луначарський, Д. Мануїльський, Л. Троцький, М. Урицький, К. Юренєв та інші міжрайонці відіграли велику роль у більшовицькому перевороті і в наступній історії радянської Росії та СРСР.

Після невдалої спроби липневого перевороту керівні діячі більшовиків і міжрайонників, які діяли спільно (серед останніх – Троцький і Луначарський), були ув'язнені. В. Леніну вдалося уникнути арешту. Перебуваючи в підпіллі, він наприкінці липня написав статтю «До лозунгів», видруковану окремою брошурою. В ній відзначалася докорінна зміна політичної ситуації, в якій тепер мусила діяти партія більшовиків. На думку Леніна, ця зміна полягала у неможливості дальшого використання гасла «Вся влада Радам!». Мирний період революції закінчився, і більшовики повинні були брати курс на збройне повстання.

Орієнтуючи партію на силове усунення Тимчасового уряду, очолюваного вже не Г. Львовим, а О. Керенським, Ленін закликав більшовизувати контрольовані есеро-меншовицьким блоком ради. Остаточна мета, тобто побудова держави-комуни, з порядку денного не знімалася, ця держава повинна була створюватися партією при опорі на більшовизовані ради: «Ми і тоді будемо за побудування всієї держави за типом Рад, це так»¹⁰⁵. Брошура «До лозунгів» роздавалася делегатам VI з'їзду РСДРП(б).

¹⁰⁵ Ленін В.І. До лозунгів // Повне зібрання творів. – Т. 34. – С. 16.

З'їзд відбувався в Петрограді з 8 по 16 серпня. Зібралось 267 делегатів, які представляли 176 тис. членів партії (з наявної на той час кількості в 240 тис.). Перебуваючи біля озера Розлив, за кілька десятків кілометрів від столиці, Ленін фактично керував з'їздом через найближчих співробітників.

Зі звітом оргбюро ЦК виступив Я. Свердлов, з політичним звітом – І. Сталін, з характеристикою поточного моменту – М. Бухарін, з доповідями – про політичне та економічне становище – Сталін і В. Мілютін. Посилаючись на брошуру Леніна «До лозунгів», Сталін роз'яснював: «Тим фактом, що ми знімаємо попередній лозунг про владу Рад, ми не виступаємо проти Рад. Навпаки, можна і потрібно працювати в Радах, навіть в Центральному виконавчому комітеті Рад – органі контрреволюційного прикриття. Хоча Ради тепер лише органи згуртування мас, але ми завжди з масами і не підємо з рад, поки нас звідти не виженуть. Адже ми залишаємося і в фабрично-заводських комітетах і в муніципалітетах, хоча вони не мають в своїх руках влади. Проте, залишаючись в Радах, ми продовжуємо викривати тактику соціалістів-революціонерів і меншовиків»¹⁰⁶.

Курс на збройне повстання, метою якого було усунення від влади підтримуваного есеров-меншовицьким блоком Тимчасового уряду, означав, що більшовики, як і раніше, прагнули встановити диктатуру власної партії і втілювати в країні власну програму дій, спрямовану на побудову комуносоціалізму. В резолюції про політичне становище з'їзд підкреслив, що «завданням російського робітничого класу та бідніших верств міста і села є напруження всіх сил для взяття державної влади в свої руки і для спрямування її, в союзі з революційним пролетаріатом передових країн, до миру і до соціалістичної перебудови суспільства»¹⁰⁷. Військова секція з'їзду схвалила існування і діяльність при Центральному комітеті, «під його постійним і прямим керівництвом, особливого центрального військового органу, який

¹⁰⁶ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколы. – М., 1958. – С. 144.

¹⁰⁷ Там само. – С. 257.

спрямовує всю поточну роботу партії серед військових за допомогою своїх обласних, районних та місцевих центрів тилу і фронту»¹⁰⁸.

Перебуваючи в підпіллі у Гельсінгфорсі, В. Ленін за неповний тиждень в кінці вересня написав досить об'ємну працю «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися». В ній змальовувалася апокаліптична картина економічного стану країни, викликана тривалою війною і ексцесами революції. Відповідальність за жахливий стан справ глава більшовиків поклав на буржуазно-поміщицькі кола і керівників партій есерів та меншовиків, які входженням в уряд наважилися підтримати цензову демократію. Критика збоку мусила руйнувати авторитет партій соціалістичної демократії серед об'єднаних радами народних низів. Ленін старався використати критичний заряд повною мірою, тим більше, що економічне життя країни справді перебувало на грані краху.

Валова продукція російської промисловості за 1917 р. скоротилася порівняно з попереднім роком більш ніж на третину. Найбільше падіння виробництва спостерігалось в галузях важкої промисловості. Зокрема, виплавка чавуну з 4,2 млн тонн в 1913 р. впала до 2,9 млн¹⁰⁹. На півдні Росії з 65 домен діяло тільки 33, з 102 мартенів – 55¹¹⁰. Залізничний транспорт на найважливіших напрямках працював з перебоями. Купівельна спроможність рубля внаслідок інфляції знизилася до 6–7 довоєнних копійок. Державний борг досяг 50 млрд руб.¹¹¹. Масові мобілізації найбільш працездатних вікових груп чоловіків в діючу

¹⁰⁸ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколы. – М., 1958 – С. 289.

¹⁰⁹ Промышленность СССР. Статистический сборник. – М., 1957. – С. 106.

¹¹⁰ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Март – октябрь 1917 г. – Ч. 2. – М.-Л., 1957. – С. 142.

¹¹¹ Сидоров А.П. Финансовое положение России в годы первой мировой войны. – М., 1960. – С. 517–518.

армію згубно позначилися на сільському господарстві. Зменшення ресурсів робочої сили тягло за собою скорочення посівних площ. У найтяжчому становищі опинилися прифронтові українські губернії. Сільське населення прилеглих до фронту губерній особливо потерпало внаслідок окопної, кінсько-підводної та інших повинностей. До риття окопів і траншей, ремонту шляхів і мостів примусово залучали й жінок¹¹².

В.Ленін бачив лише один шлях до усунення економічної деградації: країна мусила вручити свою долю революційному пролетаріату, здатному забезпечити перехід до більш високого порівняно з капіталізмом способу виробництва – соціалізму. Зрозуміло, що авангардом пролетаріату він вважав свою, і тільки свою партію. Отже, перед читачами він виступав рятівником, спроможним усунути загрозу економічної катастрофи. «Революція зробила те, що за кілька місяців Росія щодо свого політичного ладу наздогнала передові країни, – робив він заключний висновок. – Але цього мало. Війна неблаганна, вона ставить питання з нещадною гостротою: або загинути, або наздогнати передові країни і випередити їх також і економічно ... Загинути або на всіх парах рушити вперед. Так поставлене питання історією»¹¹³.

Ця дилема пізніше не раз використовувалася наступниками Леніна, хоча її надуманість і штучність б'є в очі. Незрозуміло, чому треба було або гинути, або наздоганяти й випереджати передові країни? Виступаючи від імені Історії, вожді російського комунізму керувалися тільки одним мотивом: розпалити світову революцію, апелюючи до найбільш нищих інстинктів натовпу, охопленого внаслідок злиденного існування настроями «неусвідомленого соціалізму» (загарбати чужу приватну власність й поділити її «по справедливості»). Їм здавалося, що на чолі світової революції вони опиняться в ролі рятувальників людства.

¹¹² Реєнт О.П. Україна у Першій світовій війні (1914–1917) // Економічна історія України. – Т. 2. – К., 2011. – С. 74–75.

¹¹³ Ленін В.І. Загрожуюча катастрофі і як з нею боротися // Повне зібрання творів. – Т. 34. – С. 198.

Стаття В.Леніна «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися» була негайно видрукувана окремою брошурою масовим накладом у видавництві «Прибой»¹¹⁴. Її читачі мали брати чи не брати до уваги рекомендації вождя більшовиків, але економічну катастрофу вони мали перед очима.

Більшовики були лише критиками, які своєю діяльністю (зокрема, закликами до селян негайно захоплювати поміщицькі маєтки і заохоченням робітників усувати фабрично-заводську адміністрацію і встановлювати власний контроль над виробництвом) ще більше розхитували економічну ситуацію. Відповідальність за стан країни взяли на себе меншовики та есери. Опинившись на вістрі більшовицької критики, вони стрімко втрачали свій вплив на народні низи, як показували вибори в ради і міські та районні думи. Десятки тисяч членів РСДРП(м) після корніловського путчу перетекли до більшовицьких організацій. «Об'єднавчий» з'їзд РСДРП(м) на переламі серпня і вересня 1917 р. тільки посилив організаційний розбрід партії. На її правому фланзі перебувала очолювана Г. Плехановим група «Єдність». В центрі знаходилася група, яка тримала під контролем орган ЦК РСДРП(м) «Рабочую газету» і орган ВЦВК газету «Известия» (І. Церетелі, Ф. Дан, М. Чхеїдзе). Ліве крило складалося з меншовиків-інтернаціоналістів на чолі з Л. Мартовим і групи, яка об'єднувалася навколо газети «Новая жизнь».

Перебування при владі розкололо й партію соціалістів-революціонерів – найбільш чисельну серед партій радянської демократії. Праве крило (М. Авксентьев, Є. Брешко-Брешковська, О. Керенський, Б. Савінков) за політичними поглядами мало відрізнялося від кадетів. Центр на чолі з В. Черновим приєднався до правого крила, але все-таки зберігав великий вплив на народні маси, особливо в сільській місцевості. Ліві есери

¹¹⁴ Видавництва «Просвещение» та «Прибой» мали одну редакцію, яка складалася з М. Ветрова (Савельєва), Л. Каменєва, А. Луначарського, В. Мілютіна, Л. Троцького і М. Урицького. Редакція була затверджена ЦК РСДРП(б) 19 вересня 1917 р. Див.: Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – М., 1958. – С. 46.

(М. Спиридонова, Б. Камков, В. Карелін та ін.) від серпня – вересня 1917 р. стрімко радикалізувалися. На Демократичній нараді вони виступили проти коаліції з кадетами, а в Передпарламенті заявили, що вважають політику керівництва своєї партії зрадницькою і виходять з цього органу.

За рахунок звуження лав меншовиків та есерів кількість членів РСДРП(б) стрімко зростала. Коли відбувалася «Квітнева» Всеросійська конференція (травень 1917 р.), чисельність більшовиків перевищувала 100 тис., а в жовтні – понад 350 тис.¹¹⁵.

В уявленні мас більшовики були такою же соціалістичною партією, як меншовики та есери. Те, що вони дистанціювалися від влади, відповідальної за економічну катастрофу, яка призводила до відчутного падіння життєвого рівня населення, надавало їм величезну перевагу над конкуруючими партіями соціалістичної демократії. Ця перевага ще більше зросла, коли більшовики припинили пропаганду комуністичних гасел і взяли на озброєння радянські. Саме через це їхні лави зростали, а питома вага в радах робітничих і солдатських депутатів збільшувалася. У новій ситуації гасло «Вся влада Радам!» знову стало актуальним для ленінської партії.

13 вересня ЦК РСДРП(б) у розширеному складі (за участю представників фракції більшовиків в Петроградській раді робітничих і солдатських депутатів) прийняв резолюцію «Про владу». В ній вимагалось усунути від влади кадетську партію та й взагалі всіх міністрів, делегованих цензовою демократією, і створити уряд з представників партій революційної демократії (про участь самих більшовиків в уряді не йшлося). Першочерговими завданнями оновленого уряду називалися такі:

– негайне скасування приватної власності на поміщицьку землю без викупу і передача її у розпорядження селянських

¹¹⁵ На засіданні ЦК РСДРП(б) 29 жовтня 1917 р. Я.Свердлов доповідав: «Зростання партії досягло гігантських розмірів; можна вважати, що тепер вона об'єднує не менше 400 тис.». Див.: Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – М., 1958. – С. 94.

комітетів аж до рішення Установчих зборів, із забезпеченням бідніших селян реманентом;

- запровадження в загальнодержавних масштабах робітничого контролю за виробництвом і розподілом; націоналізація найважливіших галузей промисловості – нафтової, кам'яновугільної, металургійної; нещадне обкладення великих капіталів та майна і конфіскація воєнних прибутків з метою врятування країни від господарської руїни;

- оголошення таємних договорів недійсними, негайне запропонування всім народам воюючих держав загального демократичного миру;

- скасування смертної кари на фронті і відновлення цілковитої свободи агітації в армії;

- очищення армії від контрреволюційного командного складу;

- здійснення на ділі права націй, які населяють Росію, на самовизначення, і в першу чергу задоволення вимог Фінляндії і України;

- розпуск Державної ради і Державної Думи;

- негайне скликання Установчих зборів¹¹⁶.

Того ж дня резолюція «Про владу» була оприлюднена на засіданні ВЦВК рад, але відкинута есеро-меншовицьким блоком. Не гаючи часу, більшовицька фракція запропонувала прийняти цю резолюцію на спільному засіданні з Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів. В ніч на 14 вересня Рада прийняла її голосами 279 депутатів проти 115 при 50 тих, хто утримався. 18 вересня резолюція «Про владу» була прийнята також на об'єднаному засіданні виконкомів Московських рад робітничих і солдатських депутатів голосами 354 депутатів проти 252¹¹⁷.

21 вересня більшовицькі резолюції вперше схвалили Одеська і Київська ради робітничих депутатів, 13 жовтня – спільне

¹¹⁶ Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – М., 1958. – С. 37 – 38.

¹¹⁷ Там само. – С. 257.

засідання Катеринославських рад робітничих і солдатських депутатів¹¹⁸.

8 жовтня керівництво Петроради було реорганізоване на засадах пропорційного представництва. До складу нової президії увійшли два есери, меншовик і чотири більшовика (Л. Троцький, Л. Каменєв, О. Риков, Г. Федоров). Троцький замінив М. Чхеїдзе на посаді голови ради¹¹⁹.

Противники більшовиків змушені були визнати факт більшовизації рад. 13 жовтня (30 вересня за ст. ст.) есерівська газета «Дело народа» констатувала: «Ради депутатів в більшості великих міст перейшли в руки більшовиків». Ризику підбив В. Ленін своєю заявою: «Робітники і солдати у вересні і на початку жовтня у величезній більшості *уже* перейшли на нашу сторону»¹²⁰.

Резолюцією «Про владу», в якій висувалися гасла, суголосні охопленням «неусвідомленим соціалізмом» народним низам, керівництво більшовицької партії переслідувало завдання здобути популярність в радах і позбавити цієї популярності меншовиків та есерів. Існувала можливість того, що урядові соціалісти злякаються втрати популярності, відвернуться від партій цензової демократії і забезпечать мирний перехід влади в руки рад. 14 вересня, коли Петрорада схвалила цю резолюцію й тим самим зробила вирішальний крок в процесі більшовизації рад, В.Ленін написав статтю «Про компроміси», в якій обґрунтовувалися можливості угоди з меншовиками та есерами, які очолювали ВЦВК рад. Як і раніше, він не бажав увійти в радянській уряд. Його цілком задовольнило б, якби з уряду були вигнані міністри цензової демократії, тобто, як їх називали тоді, «міністри-капіталісти». Капітуляція меншовицько-есерівського керівництва перед більшовиками забезпечила б перехід влади на місцях в

¹¹⁸ Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.Й. Ради України в 1917 р. – К., 1974. – С. 99–100, 103.

¹¹⁹ Рабинович Александр. Большевики приходят к власти. – М., 1989. – С. 201.

¹²⁰ Ленін В.І. Про революційну фразу // Повне зібрання творів. – Т. 35. – С. 335.

руки рад, а більшовизація останніх відкрила б шлях до створення радянського уряду виключно з більшовиків.

Варто придивитися, як цей підступний задум втілювався в словесну форму. «Завдання справді революційної партії, – писав Ленін, – не в тому, щоб проголосити неможливою відмову від будь-яких компромісів, а в тому, щоб *через усі компроміси*, оскільки вони неминучі, вміти провести вірність своїм принципам, своєму класові, своєму революційному завданню, своїй справі підготовки революції і виховання мас народу до перемоги в революції»¹²¹.

Вождь більшовиків говорив не про перемогу всенародної Російської революції, яка вже була забезпечена поваленням самодержавства і виборами до Установчих зборів, що мусили відбутися через кілька тижнів. Він мав на увазі власну революцію, і не заперечував, щоб Російська революція плавно, мирним шляхом перейшла в комуністичну. Залякуючи суперників перспективою громадянської війни, Ленін в своїй наступній статті «Завдання революції» відзначав: «Взявши всю владу, Ради могли б ще тепер – і, мабуть, це останній шанс їх – забезпечити мирний розвиток революції, мирні вибори народом своїх депутатів, мирну боротьбу партії всередині Рад, випробування практикою програми різних партій, мирний перехід влади з рук однієї партії в руки іншої»¹²².

Мирні вибори народом своїх депутатів? Ми знаємо, що незабаром після приходу більшовиків до влади відбулися цілком демократичні вибори до Установчих зборів. У більшовиків тоді не було можливостей і ресурсів, щоб перешкодити процесу, започаткованому поваленням самодержавства. Вибори показали справжню розстановку політичних сил в країні. Більшовики програли їх. Але вони вже були при владі, і після ретельної підготовки, яка тривала з десятків тижнів, Ленін Установчі збори розігнав.

¹²¹ Ленін В.І. Про компроміси // Повне зібрання творів. – Т. 34. – С. 127.

¹²² Ленін В.І. Завдання революції // Повне зібрання творів. – Т. 34. – С. 225.

Опоненти більшовиків у вересні – жовтні 1917 р. досить реалістично оцінювали розстановку політичних сил в країні і не бачили за більшовиками такої переваги, яка дозволяла б їм розмовляти мовою ультиматумів. Вони не були настільки наївними, щоб погодитися на шитий білими нитками «компроміс». Ленін зрозумів, що треба брати курс на збройне повстання. Але для цього йому потрібно було переконати в цьому керівництво власної партії.

25–27 вересня вождь більшовиків написав в Гельсінгфорсі два листи: «Більшовики повинні взяти владу» та «Марксизм і повстання», в яких обґрунтував курс на негайне збройне повстання (як перспектива, збройне повстання передбачалося рішеннями VI з'їзду РСДРП(б)). Перший лист адресувався Центральному, Петербурзькому* і Московському комітетам партії, другий – виключно ЦК. 28 вересня обидва листа були доставлені в ЦК і тоді ж обговорені.

Цекісти були захоплені зненацька. Два тижні тому вони ознайомилися з ленінською статтею «Про компроміси» і солідаризувалися з нею. Нові листи зобов'язували їх солідаризуватися з протилежною точкою зору на найближчі перспективи.

І. Сталін запропонував розіслати обидва листи в найбільш важливі парторганізації і обговорити їх. На голосування, однак, була поставлена пропозиція зберігти листи в одному примірнику і чекати дальших подій. У протоколі засідання зазначено, що за такий вихід з ситуації було подано шість голосів, проти – чотири, а утрималися шестеро. Отже, більшість членів ЦК цієї пропозиції не прийняла¹²³.

Протокол не відображав особливостей дискурсу всередині Центрального комітету. Через кілька років М. Бухарін згадав

* Більшовики не визнавали перейменування Петербурга в Петроград, здійсненого в 1914 р. на хвилі антинімецької істерії. Проте в 1917 році нова назва міста вже використовувалася в назві їх міської організації.

¹²³ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – М., 1958. – С. 55.

таку промовисту деталь: більшість цекістів виступила за те, щоб без зайвого галасу спалити ці листи¹²⁴. Коли святкувалася 10-а річниця більшовицького перевороту, який вже дістав урочисто-сакральну назву «Великої Жовтневої соціалістичної революції», учасник цього засідання Ломов (Г. Оппоков) розповів, чим налякав цекістів лист Леніна «Більшовики повинні взяти владу»: «Ми боялись, як би цей лист не потрапив до петербурзьких робітників, в райкоми, Петербурзький і Московський комітети, бо це внесло б відразу величезний різнобій в наші лави... Ми боялись: якщо просочаться слова його (Леніна – авт.) до робітників, то багато з них стануть сумніватися в правильності лінії всього ЦК»¹²⁵.

На випадок, якби пропозиція Сталіна була реалізована, Л. Каменєв запропонував резолюцію, яка визначала ставлення ЦК РСДРП(б) до ленінських листів: «ЦК, обговоривши листи Леніна, відкидає практичні пропозиції, що містяться в них, закликає всі організації додержуватися тільки вказівок ЦК і знову підтверджує, що ЦК вважає в поточний момент цілком неприпустимим будь-які виступи на вулиці. ЦК разом з тим звертається до тов. Леніна з вимогою розробити в окремій брошурі поставлене в його листах питання про оцінку поточного моменту і політики партії»¹²⁶.

Пропозиція Каменєва теж не знайшла підтримки у цекістів. Засідання завершилося такою постановою: «Членам ЦК, які ведуть роботу у Воєнній організації і в ПК (Петербурзькому комітеті партії – авт.), доручається вжити заходів до того, щоб не виникло будь-яких виступів в казармах і на заводах»¹²⁷.

¹²⁴ Бухарин Н.И. Из речи тов. Бухарина на вечере воспоминаний в 1921 г. // Пролетарская революция. – 1922. – № 10. – С. 319.

¹²⁵ Ломов Г. В дни бури и натиска // Пролетарская революция. – 1927. – № 10 (69). – С. 166.

¹²⁶ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 55.

¹²⁷ Там само. – С. 55.

Уникнувши конкретного рішення з приводу листів Леніна, ЦК РСДРП(б) в наступних засіданнях не торкався цього дражливого питання. Перебравшись з Гельсінгфорса у Виборг, ближче до Петрограда, Ленін написав 12 жовтня статтю «Криза назріла». Вона була негайно передана в ЦК, але вперше надрукована тільки 20 жовтня в центральному органі ЦК РСДРП(б) – газеті «Рабочий путь». Заключний розділ до друку не призначався (перша публікація – в 1924 р.) і був адресований членам ЦК, Петербурзького та Московського комітетів партії і більшовицьким депутатам обох столичних рад.

В цій статті вождь піддавав нещадній критиці позицію своїх однодумців. Вони сподівалися, що II Всеросійський з'їзд рад, який мусив незабаром відбутися, розв'яже всі проблеми. В неопублікованій частині статті Ленін писав: «“Чекати” з'їзду Рад є цілковитий ідіотизм, бо це значить пропустити т и ж н і , а тижні і навіть дні вирішують тепер у с е »¹²⁸.

Отже, визначений VI з'їздом РСДРП(б) стратегічний курс на збройне повстання Ленін у вересні – жовтні 1917 р. трансформував в завдання негайного, не втрачаючи жодного тижня збройне повалення Тимчасового уряду. Пізно ввечері 6 листопада в листі членам ЦК вождь з ентузіазмом поставився до повстання, яке починав, і проголосив: «народ має право і повинен розв'язувати такі питання не голосуваннями, а силою»¹²⁹.

Які голосування Ленін мав на увазі? Що саме змусило його виступати від імені Народу, відмовляючи населенню Росії в праві висловлювати своїм голосуванням власну долю? Зрозуміло, що мова йшла про вибори в Установчі збори і на II Всеросійський з'їзд рад.

Над вченими, які досліджують історію Російської революції, тяжіє знання того, що трапилося потім. Не менше значення має й мавпування переможцями-більшовиками своїх противників

¹²⁸ Ленін В.І. Криза назріла // Повне зібрання творів. – Т. 34. – С. 266.

¹²⁹ Ленін В.І. Лист членам ЦК // Повне зібрання творів. – Т. 34. – С. 415.

з соціалістичного табору, яке лягло в основу радянської історіографії і навіть істотно позначилося на західній історіографії. Тим часом есерів і меншовиків в 1917 р. не розділяла від більшовиків аж така глибока безодня, яка утворилася в історіографічному дискурсі. Частина есерів вже під час більшовицького перевороту тяжіла до більшовиків. Більше того, ліві есери навіть виявилися подільниками більшовиків у справі повалення Тимчасового уряду. Між меншовиками та більшовиками теж не існувало глухої стіни. Чисельність більшовиків постійно зростала за рахунок меншовиків, а поодинокі об'єднані організації соціал-демократів існували навіть в кінці 1917 р. Нарешті, що треба підкреслити з особливою силою, переважна більшість більшовиків, якщо не всі вони, не відповідала критеріям соціал-демократів. Вони були прихильниками примітивного «неусвідомленого соціалізму», якому підтакували, змінюючи комуністичні гасла на радянські, й вожді РСДРП(б). Самі вожді, підпорядковуючись харизмі Леніна, не уявляли собі трагічних наслідків силового запровадження суспільно-політичного режиму і соціально-економічного ладу, для яких тепер, щоб не казати про «соціалізм із звірячим обличчям», доводиться винаходити специфічний термін – комуносоціалізм. Власне, й сам винахідник комуносоціалізму в кінці життя, коли внаслідок смертельної хвороби влада вислизнула з рук, розчарувався у справі, якій присвятив життя, і прилюдно оголосив: «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм»¹³⁰.

Повертаючись до теми, розглянемо насамперед ставлення Тимчасового уряду і керівників РСДРП(б) до Установчих зборів.

В день утворення Тимчасовий уряд оголосив своїм основним завданням скликання Установчих зборів. 26 березня була утворена Особлива нарада щодо підготовки закону про вибори. Уряд не поспішав, бо розумів, що йому доведеться скласти повноваження, коли Установчі збори запрацюють. Робота

¹³⁰ Ленін В.І. Про кооперацію // Останні листи і статті. – К., 1989. – С. 37.

Особливої наради завершилася тільки в серпні. 27 червня вперше були названі строки: вибори – 30 вересня, скликання – 13 жовтня 1917 р. Потім з технічних причин строки були перенесені: виборів – на 25 листопада, скликання – на 11 грудня.

Скликання Установчих зборів було однією з вимог затвердженої ще в 1903 р. програми РСДРП. В. Ленін визнавав, що «в буржуазній республіці Установчі збори є найвищою формою демократизму»¹³¹. Однак з еміграції він повернувся в Росію з орієнтовкою на ради, більшовизація яких дозволила б йому трансформувати буржуазно-демократичну, як всі соціалісти тоді казали, революцію в революцію радянську, тобто, за його прихованим від народних мас задумом, комуністичну. У «Квітневих тезах» державна форма «диктатури пролетаріату» характеризувалася як «республіка Рад». Однак всенародне гасло Установчих зборів більшовики не могли відкинути, з ним доводилося рахуватися.

Леніну не можна було покладатися на голосування під час виборів депутатів Установчих зборів. Якщо він був у чомусь упевнений всупереч прилюдним відгукам про Установчі збори, то це в тому, що його партія не стане переможцем. Між своїми, на засіданні ЦК РСДРП(б) 23 жовтня він побіжно зауважив, вважаючи, що будь-які докази зайві: «Чекати до Установчих зборів, які явно будуть не з нами, безглуздо»¹³².

Більшовикам доводилося співіснувати з Установчими зборами. Як до такої перспективи ставилися сам Ленін та його цекісти?

Ленін брав курс на державний переворот, зосередження влади в руках більшовицьких рад і проведення неминучих за всіх умов виборів до Установчих зборів вже при радянській владі. Через тиждень після песимістичного зауваження на згаданому засіданні ЦК він двічі повторив загадкову фразу у короткому за

¹³¹ Ленін В.І. Тези про Установчі збори // Повне зібрання творів. – Т. 35. – С. 162.

¹³² Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 85.

обсягом «Листі до товаришів»: а) «Невже, важко зрозуміти, що *при владі* в руках Рад Установчі збори *забезпечені* і їх успіх *забезпечений*?»; б) І скликання Установчих зборів, і *успіх* їх залежить від переходу влади до Рад»¹³³.

Як розуміти цю фразу? Беручи до уваги, що відстань від виборів депутатів II Всеросійського з'їзду рад до виборів в Установчі збори дорівнювала лише 18 дням, підозрювати Леніна в намірі фальсифікувати виборчий процес не доводиться. Вибори в Установчі збори проводилися за підкреслено демократичною процедурою, і більшовики здобули прогнозований результат. Але наступні вільні вибори в державі, створені Леніним, відбулися тільки в березні 1989 р., тобто через 72 роки. Не маючи можливості контролювати виборчий процес, Ленін розрубав гордіїв вузол розпуском Установчих зборів.

На тому засіданні ЦК РСДРП(б), де вождь висловив песимістичний прогноз щодо результату майбутніх виборів, йому ніхто не заперечив. Проте Г. Зінов'єв і Л. Каменєв зробили з прогнозу інші висновки, ніж очолювана Леніним більшість цекістів. 24 жовтня вони звернулися в ЦК, столичні комітети РСДРП(б) і до більшовицьких фракцій ВЦВК і Петроради з листом «До поточного моменту», в якому заявили: «За правильної тактики ми зможемо одержати третину, а то й більше місць в Установчих зборах... Установчі збори плюс Ради – ось той комбінований тип державних установ, до якого ми йдемо»¹³⁴. Ці два провідних діяча партії більшовиків мали інше бачення майбутнього Росії, поки їм не стулили писк.

Організаційна підготовка Установчих зборів зосередилася в урядовій установі – Всеросійській у справах виборів комісії (Всевибори). Однак навколо скликання II Всеросійського з'їзду рад між більшовиками і соціалістичними партіями розгорнулося протистояння.

¹³³ Ленін В.І. Лист до товаришів // Повне зібрання творів. – Т. 34. – С. 382, 384.

¹³⁴ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 88.

Есеро-меншовицький ВЦВК, більшість виконкомів губернських рад і фронтових комітетів зустріли висунуту більшовиками ідею скликання Всеросійського з'їзду рад несхвально. 25 листопада очікувалися вибори в Установчі збори, вони повинні були розв'язати всі назрілі питання. Чи був сенс у скликанні радянського з'їзду, який формувався не всім дорослим населенням, а тільки радами?

Намагаючись зміцнити свою позицію, ВЦВК розіслав запит у виконкоми рад і армійських комітетів про ставлення до ідеї скликання з'їзду. Газета «Известия ВЦВК» опублікувала 14 жовтня (1 жовтня за ст. ст.) результати опитування: позитивну відповідь дали тільки 8 виконкомів з 63. Тим не менш, під тиском Л.Троцького, який очолив виконком Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, ВЦВК рад погодився зі скликанням з'їзду за умови, що його порядок денний буде обмежений опрацюванням законодавчих пропозицій для розгляду на Установчих зборах. 9 жовтня обидва виконкоми погодили дату скликання з'їзду – 2 листопада¹³⁵.

Добившись від ВЦВК згоди на скликання Всеросійського з'їзду рад, ЦК РСДРП(б) 18 жовтня вирішив скликати в Петрограді з'їзд рад Північної області¹³⁶. Бюро ВЦВК висловило протест з цього приводу: по-перше, політична партія не могла брати на себе повноваження скликати з'їзди рад; по-друге, при скликанні цього з'їзду не дотримувалися формальні процедури. Протест був проігнорований, а ефемерний орган, який займався підготовкою обласного з'їзду, запросив на нього тільки ті ради, в яких більшовики мали перевагу. З'їзд створив Північний обласний комітет, до якого увійшли 11 більшовиків і 6 лівих есерів. Він мав «забезпечити» скликання II Всеросійського з'їзду рад. 29 жовтня комітет розіслав телеграми радам і армійським комітетам всієї країни, причому армійським комітетам –

¹³⁵ Пайпс Ричард. Русская революция. – М., 1994. – Часть вторая. – С. 148, 151.

¹³⁶ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 76.

тільки на рівні полків, дивізій і корпусів. Поряд з повідомленням про початок роботи II з'їзду рад 2 листопада в телеграмах містилося розпорядження негайно переобрати ради і армійські комітети, які виступали проти скликання з'їзду рад¹³⁷.

У відповідь на цей демарш ВЦВК надрукував в газеті «Известия ВЦИК» 1 листопада (19 жовтня ст. ст.) заяву, в якій оголошувалося, що тільки його бюро має повноваження скликати Всеросійський з'їзд рад: «Будь-який інший комітет не уповноважений і не має права брати на себе ініціативу скликати з'їзд. Тим менше має на це право Північний обласний з'їзд, скликаний з порушенням всіх правил, встановлених для обласних з'їздів, який представляє випадково і свавільно підібрані ради». Далі в заяві підкреслювалося, що розсилкою запрошень армійським комітетам на рівні полків, дивізій і корпусів більшовики порушили встановлені процедури, які вимагають висування солдатських депутатів на армійських зібраннях, а у випадку неможливості їх скликання – в комітетах на рівні армій, по квоті: один представник від 25 000 солдат. Ігнорування комітетів армійського рівня пояснювалося тим, що їхнє негативне ставлення до скликання з'їзду рад було добре відоме.

3 листопада (21 жовтня ст. ст.) «Известия ВЦИК» оголосили, що більшовики не тільки скликають незаконний з'їзд, а й грубо порушують норми представництва. Було встановлено, що ради, які представляють менше 25 тис. осіб, не мають права надсилати делегатів на з'їзд загальноросійського рівня.

У величезній кількості публікацій, присвячених історії «Великої Жовтневої соціалістичної революції», нема відповідей на такі прості запитання: хто скликав II Всеросійський з'їзд рад, як більшовики досягли чисельної переваги серед делегатів? Але факти з газети «Известия ВЦИК», яка виходить в Росії й досі, заперечити неможливо.

Використовуючи факти, які в дискурсі про Російську революцію мали сенсаційний характер, Р. Пайпс зробив такий висновок: «Все це було так. Проте, хоч есери й меншовики оголосили

¹³⁷ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – С. 150.

прийдешній Другий з'їзд незаконним і непередставницьким, вони все-таки дозволили йому зібратися. 30 жовтня Бюро Виконкому погодилося на скликання Другого з'їзду, поставивши при цьому дві умови: по-перше, він почне роботу п'ятьма днями пізніше, тобто 7 листопада, щоб делегати з провінцій встигли дістатися до Петрограда; і, по-друге, його порядок денний буде обмежений обговоренням внутрішньої ситуації в країні, підготовкою до Установчих зборів і перевиборами Виконкому. Капітуляція ця дивна і не пояснена»¹³⁸.

Більшовики погодилися з пересуненням дати скликання з'їзду на 7 листопада (25 жовтня ст. ст.). Однак щодо його порядку денного вони мали власну думку. ЦК РСДРП(б) в засіданні 3 листопада затвердив такий порядок денний¹³⁹.

- доповіді про землю, про війну, про владу – В. Ленін;
- доповідь про робітничий контроль – В. Мілютін;
- доповідь про національне питання – І. Сталін;
- доповідь про поточний момент – Л. Троцький;
- доповідь про регламент – Я. Свердлов.

Капітуляцію есеро-меншовицької більшості в бюро ВЦВК не можна обґрунтувати документально. Проте пояснення, що підтверджується конкретними фактами, все-таки існує.

В якості органу, який ось-ось визначить майбутнє країни, есери і меншовики вбачали не з'їзд рад, а Установчі збори (до речі, як і деякі керівники партії більшовиків). Вони були переконані, що завоюють більшість депутатських місць у цьому органі влади (до речі, цю переконаність поділяв й В. Ленін). Ставка на Установчі збори настільки затулила їм очі, що вони висунули тільки одну істотну обмежувальну умову, даючи більшовикам згоду на проведення з'їзду: порядок денний. Цю умову ЦК РСДРП(б) холоднокровно проігнорував, визначивши в порядку денному з'їзду головні питання революції.

¹³⁸ Там само. – С. 151.

¹³⁹ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 118.

Та не тільки у цьому суть справи. Лідери соціалістичних партій переоцінювали небезпеку для революції з боку правих сил, представлених передусім кадровим складом царської армії, що формувався в основному з буржуазно-поміщицького середовища. Одночасно вони не бачили особливої небезпеки з боку лівих сил, вважаючи більшовиків такими же соціалістами, якими були вони самі. Суміш ленінського комуносоціалізму з «неусвідомленим соціалізмом» народних низів тільки формувалася. Більшовики в своїй масі не знали, ким вони є – соціалістами чи комуністами.

Невдала спроба державного перевороту, яку здійснив генерал Л. Корнілов (до речі – виходець з народних низів), сильно вплинула на палітру політичного життя в осінні місяці 1917 р. Це тільки в радянській історіографії доводилося, що Корнілов був підручним О. Керенського, який прагнув задушити революцію руками генерала. Бажаючи зміцнити свою політичну базу, Керенський наполегливо добивався включення в уряд кадетів, які співчували Корнілову. 8 жовтня йому вдалося утворити третю коаліцію за участю кадетських міністрів. Проте подолати зростаюче відчуження між цензовою і соціалістичною демократіями він не спромігся. Х з'їзд партії народної свободи, який працював у жовтні – листопаді, висловив недовіру Тимчасовому уряду і запропонував кадетській фракції в Передпарламенті перейти в опозицію.

Хоч Північний обласний комітет підбирав зручний для себе склад II з'їзду рад, більшовики не мали остаточної впевненості в тому, що вони зможуть диктувати йому свою волю. Невпевненість проявлялася у випадкових висловлюваннях. Придивимося, наприклад, до вже наведеної вище цитати з листа Леніна членам ЦК, написаного ввечері 6 листопада (24 жовтня). Цитату доведеться навести в розширеному вигляді: «Було б загибеллю або формальністю чекати хиткого голосування 25 жовтня, народ має право і повинен розв'язувати такі питання не голосуваннями, а силою»¹⁴⁰. Зміна влади повинна була відбутися

¹⁴⁰ Ленін В.І. Лист членам ЦК // Повне зібрання творів. – Т. 34. – С. 415.

шляхом збройного повстання перед скликанням з'їзду. Постановлений перед доконаним фактом, з'їзд мусив легітимізувати державний переворот.

Повернувшись нелегально в Петроград, Ленін уперше після липневих подій взяв участь у засіданні ЦК РСДРП(б) 23 (10) жовтня. Десятьма голосами проти двох (Л. Каменєв, Г. Зінов'єв) ЦК прийняв на пропозицію Леніна резолюцію про збройне повстання. Виходячи з важливості і відповідальності поточного моменту, було утворено політбюро ЦК у складі В. Леніна (голова), А. Бубнова, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва, Л. Троцького, І. Сталіна, Г. Сокольнікова¹⁴¹.

29 (16) жовтня в ЦК РСДРП(б) відбулося розширене засідання, в якому взяли участь представники Петербурзького партійного комітету, Воєнної організації при ЦК, більшовицької фракції Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, фабзавкомів і профспілок. У двогодинній промові В. Ленін наполягав на необхідності негайного повстання. За ленінську резолюцію висловилися 19 учасників засідання, які мали право голосу, четверо утрималися, двоє (Каменєв і Зінов'єв) проголосували проти. ЦК створив Воєнно-революційний центр у складі А. Бубнова, Ф. Держинського, Я. Свердлова, І. Сталіна і М. Урицького¹⁴². Центр увійшов до складу позапартійного Воєнно-революційного комітету (ВРК), що утворився того ж дня на пленумі Петроради. 2 листопада ВРК обрав бюро з п'яти осіб, до якого увійшли три більшовика (В. Антонов-Овсієнко, М. Подвойський і А. Садовський) і два лівих есери (П. Лазимір і Г. Сухарьков).

Прориваючись до влади, більшовики ефективно діяли одночасно на двох фронтах: мобілізуючи собі на підтримку збройні сили і створюючи в суспільстві сприятливу ситуацію для роботи II Всеросійського з'їзду рад. У завчасно написаній для

¹⁴¹ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 86.

¹⁴² Там само. – С. 104.

пропагандистів відозві «До робітників, селян і солдатів» Ленін обіцяв дві «ізіюмінки», які утворений з'їздом більшовицький уряд негайно запропонує: справедливий мир всім воюючим народам і оголошення поміщицьких земель володінням і надбанням всього народу Росії¹⁴³.

На початку листопада петроградський гарнізон налічував понад 150 тис. солдат і офіцерів, а разом з передмістями – до 240 тис. Балтійський флот спрямував в район Петрограда понад 40 кораблів і 15 тис. матросів. Створена з петроградських робітників Червона гвардія налічувала до 40 тис. бойовиків¹⁴⁴.

3 листопада Воєнно-революційний комітет повідомив штаб Петроградського військового округу про те, що він призначає в усі гарнізони, на особливо важливі пункти столиці, а також в сам штаб своїх комісарів. Накази командування, не скріплені їх підписами, підкреслювалося у повідомленні, виконуватися не повинні. Командувач військовим округом Г. Полковников відмовився визнати повноваження комісарів, але після апеляції ВРК до солдатів гарнізону переконався у своїй безпорадності. Як зазначив Л. Каменєв на засіданні ЦК РСДРП(б) 6 листопада, переговори з представниками штабу завершилися¹⁴⁵. Дії Тимчасового уряду безпосередньо в столиці були паралізовані.

Офіційно не оголошуючи стану облоги, Тимчасовий уряд робив все можливе для протидії більшовикам, які вже не приховували свого наміру здійснити державний переворот. Як голова уряду і Верховний головнокомандувач, О. Керенський видав суворі накази Ставці (Могильов) і штабу Північного фронту (Псков) організувати безперервний рух військ з фронту до столиці. Він був переконаний, що його розпорядження виконуватимуться, і не розумів, що вже втратив контроль над подіями.

¹⁴³ Ленин В.И. Полное собр. сочинений. – Т. 34. – С. 285.

¹⁴⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. – М., 1987. – С. 54, 249, 396.

¹⁴⁵ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 119, 269.

У спогадах Володимира Набокова про діяльність Тимчасового уряду, написаних у квітні 1918 р., можна знайти таку вражаючу деталь:

«За чотири – п'ять днів до жовтневого більшовицького повстання, в одне з наших побачень у Зимовому палаці я його (Керенського – авт.) прямо запитав, як він ставиться до можливості більшовицького виступу, про який тоді всі говорили.

– Я був би готовий відслужити молебень, щоб такий виступ відбувся.

– А чи впевнені Ви, що зможете з ним упоратися?

– У мене більше сил, ніж треба. Вони будуть придушені остаточно»¹⁴⁶.

Співставимо свідчення В. Набокова зі спогадами самого О. Керенського, опублікованими через кілька років. 7 листопада він виїхав на автомобілі американського посольства в Псков, щоб особисто проштовхнути військові частини з Північного фронту в охоплений повстанням Петроград: «Не варто описувати нашу божевільну гонитву за невланими ешелонами з фронту, яких ми ніде не знайшли аж до самого Пскова. В'їжджаючи в це місто, наскільки пам'ятаю, о дев'ятій годині вечора, ми нічого не знали про те, що тут відбувається, чи відомі вже петербурзькі події і, якщо відомі, то як вони тут відбулися. Тому вирішили діяти з величезною обачністю і поїхали не прямо в ставку головнокомандувача Північним фронтом генерала Черемисова, а на приватну квартиру, до його генерал-квартирмейстера Барановського, колишнього начальника мого військового кабінету. Тут я дізнався, що всі відомості з Петербурга найбільш похмурі, що в самому Пскові уже діє більшовицький воєнно-революційний комітет; що в руках цього комітету підписана прап. Криленком і матросом Дибенком телеграма про мій арешт у випадку появи в Пскові. Понад це я дізнався й найгіршого: що сам Черемисов робить всілякі аванси революцій-

¹⁴⁶ Набоков В. Временное правительство // Архив Русской революции, изданный Г.В. Гессеном. – Т. 1. – С. 36.

ному комітету, і що він не приймає жодних заходів до відправлення військ в Петербург, тому що вважає подібну експедицію безцільною і шкідливою»¹⁴⁷.

Тим часом в ніч на 7 листопада (25 жовтня) за наперед визначеним планом Воєнно-революційний комітет почав займати стратегічні пункти столиці. Упродовж дня були ліквідовані останні вогнища опору. Пізно вночі Тимчасовий уряд, за винятком О. Керенського, який не повернувся в Петроград, був заарештований в Зимовому палаці і доставлений в Петропавловську фортецю.

II Всеросійський з'їзд рад відкрився в Петрограді 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. о 10 год. 40 хв. вечора. Перший день роботи з'їзду тривав до 5 год. 15 хв. наступного дня, другий і останній – з 9 год. вечора 8 листопада до 5 год. 15 хв. 9 листопада. Організатори завчасно подбали про те, щоб більшовицькі делегати уже під час відкриття з'їзду перевищували за кількістю делегатів від усіх інших партій, разом узятих.

Р. Пайпс вважає, що найбільш надійні оцінки учасників з'їзду такі: загальна кількість – близько 650, у тому числі 338 більшовиків і 98 лівих есерів. Звідси випливає, що ці дві партії, які об'єдналися в один блок, мали дві третини мандатів. Судячи з результатів виборів в Установчі збори, що відбулися через три тижні, вчений зробив висновок, що співвідношення сил на з'їзді більш, ніж удвічі перевищувало реальну політичну вагу більшовиків та лівих есерів¹⁴⁸. Услід за ним можна твердити, що склад делегатів з'їзду був підібраний штучно. До того ж, треба не забувати про неспівмірність електоральної бази: з одного боку – все доросле населення країни, а з другого – обмежена кількість робітників і солдатів, які обирали депутатів рад.

З'їзд відкрив один з лідерів меншовиків Федір Дан (Гурвич). Для багатьох дослідників революції виглядало дивним, що він погодився це зробити, надаючи штучно підібраному

¹⁴⁷ Керенский А.Ф. Гатчина // Издалека. Сборник статей 1920–1922 гг. – Париж, 1922. Див.: Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – Рим, 1971. – С. 423–424.

¹⁴⁸ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – С. 170.

складу з'їзду радянську легітимність. Проте виглядає, що для Дана все стало зрозумілим тільки тоді, коли нова президія у складі 14 більшовиків і 7 лівих есерів на чолі з Л. Каменєвим взяла хід роботи з'їзду в свої руки і запропонувала порядок денний, зовсім не очікуваний есери-меншовицьким ВЦВК. Аж тепер меншовики та есери зрозуміли, що їх суперники мали намір по своєму розв'язати всі питання революції, які упродовж багатьох місяців відкладалися на вирішення Установчих зборів.

Остаточно переконавшись в тому, що більшовики наважилися на державний переворот, праві есери, есерівський центр і меншовики, за винятком соціал-демократів-інтернаціоналістів, покинули з'їзд в перший день роботи. Услід за ними залишили з'їзд делегати від Бунду і партії «Поалей-Ціон». 9 листопада центральний орган ЦК РСДРП(б) газета «Рабочий путь», яка цього дня повернула собі первинну назву – «Правда», так прокоментувала наслідки демаршу противників більшовиків: «Вони бажають, щоб ми одні взяли владу, щоб ми одні упоралися зі страхітливими утрудненнями, які постали перед країною. Що ж, ми беремо владу одні, спираючись на голос країни і в розрахунку на дружню допомогу європейського пролетаріату. Але, беручи владу, ми застосуємо до ворогів революції і до її саботерів залізну рукавичку. Вони марили про диктатуру Корнілова, про відновлений ним порядок. Ми їм дамо диктатуру пролетаріату і революційний порядок»¹⁴⁹. Як тут не згадати все, що відбулося потім, аж до терору 1937 р., коли І. Сталін за допомогою М. Єжова взяв таки країну в «ежовые рукавицы»...

Соціал-демократ-інтернаціоналіст, один з редакторів друкованого органу цієї групи – газети «Новая жизнь» М. Суханов (Гіммер) в семитомному корпусі мемуарів, виданих в 1922–1923 р., так охарактеризував втечу зі з'їзду делегатів есери-меншовицького блоку:

«Ми пішли, цілком розв'язавши руки більшовикам, зробивши їх цілковитими панами становища, уступивши їм цілком всю арену революції. Боротьба на З'їзді за єдиний демократичний

¹⁴⁹ Правда. – 1917. – 9 ноября (нов. ст.).

фронт м о г л а мати успіх... Покидаючи З'їзд, залишаючи більшовиків з одними лівими есерівськими хлопцями і слабкою групою новожиттєвців, – ми своїми руками відкрили більшовикам монополію над Радою, над масами, над революцією. За власною нерозумною волею ми забезпечили перемогу всій «лінії» Леніна»¹⁵⁰.

Спираючись на це судження М. Суханова, американський історик О. Рабинович приходить до висновку, що події 6–7 листопада мали доленосне значення. За добу до розпочатого Воєнно-революційним комітетом повстання, вказує він, фракції меншовиків та есерів на з'їзді рад були на грані цілковитого розриву з буржуазними партіями і підтримки створення однорідного соціалістичного уряду, який виступив би за мир і реформи. Виступивши проти більшовиків, помірковані соціалісти звели на ніщо зусилля в досягненні компромісу, які здійснювалися меншовиками-інтернаціоналістами, лівими есерами і поміркованими більшовиками. Цим вони зіграли на руку Леніну, неочікувано торуючи шлях до створення уряду, можливість існування якого раніше відкрито не обговорювалася, тобто до встановлення виключно більшовицької влади¹⁵¹.

В дискурсі про можливі варіанти розвитку Російської революції таке судження висловлювалося неодноразово. Важко сумніватися в тому, що озвучений Сухановим і Рабиновичем варіант здійснився б, якби на чолі більшовиків не стояв В. Ленін. Проте якраз Ленін очолював створену ним партію, саме він опрацював реалістичний в умовах Росії, на відміну від абстрактних утопій основоположників марксизму, план побудови комуно-соціалізму. Від перших місяців Російської революції Ленін взяв курс на здійснення власної комуністичної революції, тоді як всі інші соціалістичні партії навіть не зрозуміли, куди він хоче

¹⁵⁰ Суханов Н. Записки о революции. – В 7 тт. – Берлин, Петербург, Москва. – 1922. – 1923. – Т. 7. – С. 219–220. Цит. за: Рабинович Александр. Большевики приходят к власти. – М., 1989. – С. 314.

¹⁵¹ Рабинович Александр. Большевики приходят к власти. – М., 1989. – С. 313–314.

завести країну. Хоч курс Леніна від проголошених ним «Квітневих тез» до розгону Установчих зборів не змінювався, його проміжні варіації могли виглядати несподіваними для інших соціалістів і, треба визнати, для немалої кількості провідних діячів самої більшовицької партії. Легалізований II Всеросійським з'їздом рад більшовицький переворот теж являв собою один з проміжних етапів на шляху трансформації загальнонародної, але передусім радянської революції в революцію комуністичну. Справді історичною подією треба вважати не цей переворот, а розгін Установчих зборів.

Перший день роботи II з'їзду рад відбувався в бурхливих дебатах. Президія з'їзду не обмежувала в часі виступів есерів та меншовиків, вичікуючи, коли буде заарештований Тимчасовий уряд. Останні в своїх виступах звинувачували більшовиків в державному перевороті, організованому і здійсненому від імені рад, але за спиною всіх інших партій, представлених в радах. Побачивши, що ці звинувачення сприймаються більшістю з'їзду надто холоднокровно і навіть з іронією, вони покинули з'їзд. До останнього трималися Л. Мартов і очолювана ним фракція меншовиків-інтернаціоналістів. Переконавшись в тому, що на будь-які компроміси партія Леніна не має наміру погоджуватися, більша частина цієї фракції теж покинула з'їзд. Десь о 3-ій годині ночі Л. Каменєв оголосив, що Воєнно-революційний комітет взяв під контроль Зимовий палац і заарештував Тимчасовий уряд.

Другий день роботи розпочався з доповіді В. Леніна про мир, після якої з'їзд одноголосно прийняв Декрет про мир. Декретом його назвали внаслідок непорозуміння, адже він був не законодавчим актом, а відозвою до воюючих держав із закликом розпочати переговори для досягнення миру без анексій і контрибуцій, який гарантував би кожній нації право на самовизначення. До початку мирних переговорів Декрет про мир пропонував сторонам укласти тримісячне перемир'я.

Услід за Декретом про мир з'їзд заслухав доповідь Леніна про землю і прийняв усіма голосами (при одному проти і восьми тих, хто утримався) відповідний декрет, який базувався на її положен-

нях. Замість проголошення націоналізації всієї землі, як того вимагала програма більшовиків, Декрет про землю оголошував її соціалізацію, тобто виключення зі сфери торговельних операцій і передачу в користування селянським громадам. Приватні землеволодіння, які належали селянам, вилученню не підлягали.

Декрет про мир не треба було поширювати як агітаційний матеріал: абсолютна більшість населення країни, за винятком лише тих, хто мріяв анексувати Босфор і Дарданелли, прагнула миру. Мало кого турбувало те, що декрет виглядав як відозва до воюючих держав, важливим був перший крок. На перемир'я з Центральними державами можна було сподіватися. Перемир'я мусило перерости в сепаратний мир.

Декрет про землю треба було пояснювати. Маючи владу, більшовики могли розпоряджатися ресурсами, достатніми для того, щоб надрукувати його мільйонними накладами. Щоправда, вони не змогли приписати виключно собі заслугу прийняття цього декрету, щоб посилити свої позиції серед селян на виборах в Установчі збори. Адже ідеї документу, який цілком задовольняв всі вимоги селян, вони «запозичили» у есерів. Доводилося з есерами ділити лаври, і якраз есери забрали на виборах левову пайку селянських голосів.

В дискурсі про перипетії революції В. Булдаков задавав риторичне запитання: «Хто диктував рішення II Всеросійського з'їзду рад? Народ на вулицях або Ленін в Смольному?»¹⁵². Виявляється, що в його дослідженні обсягом майже в тисячу сторінок великого формату, яке спирається на величезний документальний та історіографічний матеріал, не знайшлося місця, щоб проаналізувати трансформацію проголошуваних більшовиками в перші місяці революції комуністичних гасел в гасла робітничо-селянські, радянські.

З'їзд затвердив уряд, названий Радою народних комісарів. Раднарком здобув як виконавчі, так і законодавчі функції. Було оголошено, що термін його повноважень зовсім короткий – до

¹⁵² Булдаков Владимир. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 2010. – С. 366–367.

скликання Установчих зборів. Ліві есери відмовилися від запропонованої їм пропозиції увійти в уряд, бо прагнули створити однорідний соціалістичний уряд з участю меншовиків та есерів. Більшовики прогнозовано відхилили цю вимогу. Таким чином, Раднарком сформувався виключно з більшовиків:

голова уряду – В. Ленін;

нарком землеробства – В. Мілютін;

нарком внутрішніх справ – О. Риков;

нарком праці – О. Шляпніков;

комітет з військових і морських справ – В. Антонов-Овсієнко, М. Криленко, П. Дибенко;

нарком торгівлі і промисловості – В. Ногін;

нарком народної освіти – А. Луначарський;

нарком закордонних справ – Л. Троцький;

нарком юстиції – Г. Оппоков (Ломов);

нарком продовольства – І. Теодорович;

нарком пошт і телеграфів – М. Глебов-Авілов;

нарком у справах національностей – І. Сталін.

Одночасно з формуванням уряду з'їзд обрав новий ВЦВК у складі 101 депутата, у тому числі 62 більшовиків і 29 лівих есерів. ВЦВК дістав право вето на всі законодавчі ініціативи Раднаркому та урядові призначення. Головою цього своєрідного радянського парламенту став Л. Каменєв.

Наскільки становище Раднаркому і нового складу ВЦВК, затверджених II Всеросійським з'їздом рад, було непевним, показує реакція ЦК РСДРП(б) на ультиматум Викжеля (скорочено від рос.: Исполнительный комитет Всероссийского железнодорожного профессионального союза). Викжель був обраний на установчому з'їзді в липні 1917 р. і складався з 14 есерів, 6 меншовиків, 3 народних соціалістів і 11 безпартійних¹⁵³. Він тримав в руках апарат управління залізницями і тому являв собою грізну небезпеку для Раднаркому.

¹⁵³ Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 274.

11 листопада Викжель звернувся до ВЦВК і розіслав телеграфом це звернення за адресою «Всім, всім, всім». Газета «Известия» надрукувала звернення 13 листопада (31 жовтня ст. ст.). В ньому говорилося: «В країні нема влади... Утворена в Петрограді Рада Народних Комісарів, оскільки вона спирається тільки на одну партію, не може зустріти визнання і опори в усій країні. Необхідно створити новий уряд». Викжель добивався створення уряду, в якому брали б участь всі соціалістичні партії – від більшовиків до народних соціалістів. Висувалася ще одна конкретна вимога: усунути з уряду В. Леніна і Л. Троцького. У випадку невиконання цих вимог Викжель загрожував зупинити залізничний рух на всіх залізницях. Параліч залізничного сполучення загрожував не тільки колапсом економічного життя, але й не дав би можливості перекинути війська, що перебували під контролем Воєнно-революційного комітету, в Москву та інші міста, де тривала збройна боротьба за утвердження радянської влади.

Ультиматум Викжеля розглядався на засіданні ЦК РСДРП(б) в той же день – 11 листопада. Одноголосно була прийнята резолюція такого змісту: «ЦК визнає необхідним розширення бази уряду, зміна його складу цілком можлива». Далі була проголосована така пропозиція: «Ми не робимо ультиматуму з входження в уряд всіх радянських партій до народних соціалістів включно і погоджуємося відмовитися від кандидатур Троцького і Леніна, якщо цього вимагатимуть». Перед голосуванням пропозиція була скорочена: частину, що стосувалася Троцького і Леніна, викреслили. Поіменне голосування показало, що пропозицію у скороченому вигляді підтримали Каменєв, Мілютін, Риков і Сокольніков, проти висловилися семеро інших. Леніна і Троцького на засіданні не було, вони займалися стягуванням військ, попереджаючи атаку Тимчасового уряду на Петроград. На нараду, яку скликав Викжель, ЦК відрядив для переговорів Г. Сокольнікова і Л. Каменєва. Від ВЦВК був відряджений Д. Рязанов¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 122, 123.

Причину такої поступливості Центрального комітету пояснив В. Ленін на наступному засіданні 14 листопада. Виявляється, що потрібно було затягнути час: «Розмовляти з Викжелем тепер не доводиться. Треба відправити війська в Москву»¹⁵⁵. І справді, поки йшли переговори, залізниці працювали. 2 тис. петроградських червоногвардійців і моряків 14 листопада прибули в Москву і відіграли істотну роль у придушенні спротиву сил, відданих Тимчасовому уряду. Вранці 16 листопада війська Воєнно-революційного комітету увійшли в Кремль.

Нарада у Викжелі почалася 11 листопада. В ній взяли участь до 30 представників від партій та інших організацій. Розраховуючи на успіх військ Керенського у наступі на Петроград, Ф. Дан вимагав визнати II з'їзд рад таким, що не відбувся. Вимога була визнана нереалістичною, і нарада цього дня після довгого обговорення обмежилася створенням «Особливої комісії щодо опрацювання угоди між партіями і організаціями».

Ввечері 12 листопада нечисленні війська, які вдалося мобілізувати Керенському, зазнали поразки під Пулковим. 13 листопада виявилось, що агенти Керенського не змогли загітувати гвардійські полки петроградського гарнізону захистити Тимчасовий уряд. Війська ВРК зайняли Гатчину, Керенському знову довелося тікати. Незважаючи на всі ці невдачі, меншовики та есери сподівалися, що за допомогою поміркованих більшовиків їм вдасться усунути суто більшовицький уряд від влади. В дискурсі про долю революції відкривалася нова сторінка.

Коли загроза з боку поваленого Тимчасового уряду зникла, В. Ленін зайнявся опозицією, яка оформилася в уряді і в Центральному комітеті у питанні про те, повинні чи не повинні більшовики поділити державну владу з соціалістичними партіями. 15 листопада відбулося бурхливе засідання ЦК, цілком присвячене обговорення написаної вождем резолюції «У питанні про опозицію всередині ЦК». Головний її пункт виглядав так:

¹⁵⁵ Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 126.

«Центральний Комітет визнає, що опозиція, яка склалася всередині ЦК, цілком відходить від усіх основних позицій більшовизму і в цілому від пролетарської класової боротьби, повторюючи глибоко немарксистські слівця про неможливість соціалістичної революції в Росії, про необхідність поступитися ультиматумам і загрозам піти з боку наперед відомої меншості радянської організації, зриваючи тим самим волю і рішення II Всеросійського з'їзду Рад, саботуючи тим самим диктатуру пролетаріату і біднішого селянства, що встановилася».

Услід за цим формулювався такий ударний пункт: «Центральний Комітет покладає всю відповідальність за гальмування революційної роботи і за злочинні в теперішній момент хитання на цю опозицію, запрошує її перенести свою дискусію та свій скептицизм в пресу і відсторонитися від практичної роботи, в яку вона не вірить».

Заключний пункт резолюції звучав оптимістично: «Центральний Комітет підтверджує, що всупереч усім труднощам перемога соціалізму і в Росії, і в Європі забезпечується тільки неухильним продовженням політики теперішнього уряду. Центральний Комітет висловлює цілковиту упевненість в перемозі цієї соціалістичної революції і запрошує всіх скептиків і тих, хто хитається, відкинути всі свої хитання і підтримати всією душею і самовідданою енергією діяльність цього уряду»¹⁵⁶.

Резолюція В. Леніна була прийнята голосами 10 чекістів проти 5, ніхто не утримався. Пізно ввечері 15 листопада відбулося засідання ВЦВК, яке закінчилося вранці наступного дня. ВЦВК налічував 101 особу, але присутніх було менше 40. Г. Зінов'єв зачитав резолюцію В. Леніна (без процитованих вище двох перших абзаців, які не були оприлюднені газетою «Правда»), заявив, що резолюція не обговорювалася більшовицькою фракцією ВЦВК і запропонував для її обговорення годинну перерву. Після перерви Л. Каменєв вніс від імені

¹⁵⁶ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 131–132.

більшовицької фракції іншу резолюцію, яка вимагала продовження переговорів про конструювання влади з усіма партіями, які входили в ради. У схваленій резолюції (шестеро були проти, один утримався) передбачалося розширити ВЦВК до 150 осіб і надати половину місць в Раднаркомі есерам та меншовикам¹⁵⁷.

Реагуючи на цей прояв партійної недисциплінованості, Ленін підготував 16 листопада «Ультиматум більшості ЦК РСДРП(б) меншості» і, за свідченням члена ЦК А. Бубнова за-прошував до свого кабінету окремо кожного члена Центрального комітету з наявних у Петрограді, знайомив його зі змістом документу і пропонував підписати. Під тиском вождя більшість чекістів підписали ультиматум із запитанням, адресованим меншості: «чи готова вона підкоритися партійній дисципліні і проводити ту політику, яка сформульована в прийнятій ЦК резолюції товариша Леніна?»

У випадку негативної або невизначеної відповіді Ленін загрожував негайно звернутися до Петроградського та Московського комітетів і надзвичайного партійного з'їзду з пропозицією: або партія доручає сучасній опозиції сформувати нову владу разом з тими союзниками, завдяки яким опозиція саботує тепер нашу роботу, або партія повинна запропонувати представникам опозиції перенести свою дезорганізаторську роботу за її межі. Ультиматум підписали (порядок підписів – за документом) Л. Троцький, Я. Свердлов, М. Урицький, Ф. Дзержинський, А. Іоффе, А. Бубнов, Г. Сокольников і М. Муранов¹⁵⁸.

Наступного дня подала свій голос опозиція. Заяви її були опубліковані газетою «Известия» 18 (5 за ст. ст.) листопада. У заяві членів ЦК Л. Каменєва, О. Рикова, В. Мілютіна, Г. Зінов'єва і В. Ногіна відстоювалася необхідність утворення однорідного соціалістичного уряду. «Ми вважаємо, – писали

¹⁵⁷ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 275–276.

¹⁵⁸ Там само. – С. 133, 275.

вони, – що створення такого уряду необхідне заради попередження дальшого кровопролиття, голоду, що насувається, розгрому революції калединцями, забезпечення скликання Установчих зборів у призначений строк і дійсного проведення програми миру, прийнятої II Всеросійським з'їздом Рад р. і с. депутатів... Ми не можемо нести відповідальність за цю згубну політику ЦК, що проводиться всупереч волі величезної частини пролетаріату і солдат, які прагнуть найшвидшого припинення кровопролиття між окремими частинами демократії. Тому ми знімаємо з себе звання членів ЦК, щоб мати право відверто сказати свою думку масі робітників і солдат і закликати їх підтримати наш клич: Хай живе уряд з радянських партій!»¹⁵⁹.

Ці люди, які займали найвищі посади в партії більшовиків, сподівалися, що революція завершиться Установчими зборами, які утвердять в країні демократичний лад і усунуть загрозу громадянської війни, голоду, капітуляції перед Центральними державами. Однак «керівна група ЦК», як вони висловилися в своїй заяві, мала іншу думку. Майбутнє показало, хто мав рацію – більшість або меншість членів ЦК РСДРП(б)...

На додаток до цієї заяви прозвучала ще одна – від групи народних комісарів у складі В. Ногіна, О. Рикова, В. Мілютіна (всі – члени ЦК), І. Теодоровича і О. Шляпнікова. Вимагаючи утворення соціалістичного уряду з усіх радянських соціалістів, народні комісари заявляли, що збереження суто більшовицького уряду веде до політичного терору (або, як висловлювався Ленін в резолюції від 15 листопада, «до диктатури пролетаріату і біднішого селянства»). Четверо з п'яти оголосили про вихід з Раднаркому. Шляпніков залишався наркомом, хоч приєднався до інших в «загальній оцінці політичного моменту»¹⁶⁰.

Ленін сприйняв демарш опозиції всередині ЦК і Раднаркому цілком спокійно. Рішенням ЦК від 21 листопада Л. Каменєв був

¹⁵⁹ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. С. 135.

¹⁶⁰ Там само. – С. 136–137.

усунутий з поста голови ВЦВК. Його замінив Я. Свердлов, який одразу перетворив на фікцію підпорядкованість очолюваного Леніним Раднаркому Всеросійському центральному виконавчому комітету. Не питаючи схвалення ВЦВК, вождь заповнив за кілька днів вакансії, що утворилися в уряді. Наркомом внутрішніх справ став Г. Петровський, землеробства – О. Шліхтер, юстиції – П. Стучка. Наркомат торгівлі і промисловості тимчасово очолив М. Бронський.

Лідери опозиції Г. Зінов'єв і Л. Каменєв швидко визнали провину і повернулися в ЦК. Вони, які всі інші протестувальники, дістали високі посади в партійно-радянському апараті після того, як підпорядкувалися волі Леніна. Наприклад, О. Риков став головою Раднаркому після того, як Ленін змушений був відійти від політичної діяльності внаслідок хвороби.

У листопаді лідери лівих есерів відхилили пропозицію більшовиків увійти в уряд, сподіваючись на утворення однорідного соціалістичного уряду з усіх радянських партій. Після поразки опозиції всередині більшовицького ЦК ситуація змінилася. В грудні вони погодилися на роль молодшого партнера в Раднаркомі. В уряд увійшли в якості наркомів: юстиції – П. Штернберг, пошт і телеграфів – П. Прош'ян, землеробства – А. Колегаєв. Представники від лівих есерів були введені в усі наркомати.

Розділ 9.

Розгін Установчих зборів

Скликання Установчих зборів мусило бути природним завершенням Російської революції. Уряд, сформований угодою соціалістів з партіями цензової демократії, назвали Тимчасовим саме через те, що його основною функцією вважалася підготовка демократичних виборів в Установчі збори і передача державної влади постійному уряду, сформованому виразниками народної волі – депутатами цього представницького форуму.

Після спроби державного перевороту, здійсненої в липневі дні 1917 р. керівництвом більшовицької партії, О. Керенський 13 серпня оголосив про намір зібрати в Москві нараду «з метою єднання державної влади з усіма організованими силами країни»¹⁶¹. Небезпідставно побачивши в цьому спробу консолідації навколо уряду усіх антибільшовицьких сил і намір відтіснити ради робітничих та солдатських депутатів на другий план, ЦК РСДРП(б) 19 серпня звинуватив голову Тимчасового уряду у навмисному затягування виборів до Установчих зборів. Газета «Рабочий и солдат» (під цією назвою приховувалася «Правда») опублікувала протестуючу резолюцію ЦК про Московську нараду з такою аргументацією: «У той час, коли збирається Московська нарада, Установчі збори відкладаються все далі й далі. Буржуазія обережно, але неухильно йде до своєї мети – до зриву Установчих зборів, до підміни їх такими органами, де їй забезпечена перевага»¹⁶².

В день відкриття Державної наради в Москві 25 серпня ЦК РСДРП(б) знову використав ідею скликання Установчих зборів у зверненні, опублікованому кронштадтською газетою «Пролетарское дело», яке адресувалося морякам Балтфлоту:

¹⁶¹ Революционное движение в России в июле 1917 г. Июльский кризис. Документы и материалы. – М., 1959. – С. 327.

¹⁶² Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – М., 1958. – С. 14.

«Можна і треба перемогти революцію, кажуть контрреволюціонери. Проте цього замало. Треба дістати на це схвалення. При цьому треба влаштувати так, щоб схвалення дав сам «народ», «нація», і не в Пітері тільки або на фронті, але в усій Росії. Тоді перемога буде міцною. Тоді здобуті завоювання можуть послужити ґрунтом для майбутніх нових перемог контрреволюції. Але як це влаштувати?

Можна було б пришвидшити скликання Установчих зборів, єдиного представника всього російського народу, і виклопотати у нього схвалення політики війни і розорення, розгромів і арештів, побиття і розстрілів. Але на це буржуазія не піде. Вона знає, що від Установчих зборів, де більшість складається з селян, вона не дістане ні визнання, ні схвалення політики контрреволюції. Тому вона домагається (домоглася вже!) відтермінування Установчих зборів. Вона, мабуть, й надалі буде відтермінувати скликання їх з тим, щоб домогтися, нарешті, їх повного зриву. Де ж «вихід»? «Вихід» – у підміні Установчих зборів Московською нарадою»¹⁶³.

Ця довга цитата, демагогія якої межувала з примітивізмом, засвідчувала, що популярну в народі ідею Установчих зборів більшовицька пропаганда використовувала з усією потужністю. Причому не тому, що вожді більшовиків були щиро віддані цій ідеї, а тільки тому, що вона була популярною, особливо серед селянства, яке гарантовано наповнило б Установчі збори максимальною кількістю своїх представників. Лозунг «Вся влада Радам!» у більшовиків ніколи не замінювалася гаслом «Вся влада Установчим зборам!» Характер майбутньої державної влади В. Ленін визначив у «Квітневих тезах» гранично чітко: «Не парламентарна республіка, – повернення до неї від Р.Р.Д. (рад робітничих депутатів – авт.) було б кроком назад, – а республіка Рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху»¹⁶⁴.

¹⁶³ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – М., 1958. – С. 10.

¹⁶⁴ В.І.Ленін про Україну. – Частина II. – К., 1969. – С. 7.

Тимчасовий уряд справді зволикав з виборами в Установчі збори, тому що його повноваження завершувалися в день їх скликання. Есери, які в уряді користувалися великим впливом (сам О. Керенський був есером), не робили спроб підштовхнути міністрів з інших партій прискорити виборчий процес, хоч саме вони користувалися найбільшою підтримкою селянства. Р. Пайпс у зв'язку з цим небезпідставно звинуватив лідерів партії есерів у відсутності політичного чуття¹⁶⁵. Натомість партія В. Леніна мала таке чуття у надлишку. На третій день після більшовицького перевороту газета «Правда» запевняла своїх читачів: «Жодних хитань не допустить нова революційна влада, яка одна, в умовах соціальної гегемонії інтересів широких народних мас, здатна довести країну до Установчих зборів».

Запевнення газети «Правда» виходило з тієї політичної реальності, яка існувала до державного перевороту, пізніше іменованого як Велика Жовтнева соціалістична революція. Коли більшовики опинилися при владі, політична реальність докорінно змінилася. Разом з тим 9 листопада, тобто в день виходу газети «Правда» з цим запевненням, Раднарком таки вирішив провести вибори в Установчі збори, причому в строк, призначений Тимчасовим урядом: 25 (12) листопада. Пояснити це можна висловлюванням М. Бухаріна, зробленим на засіданні ЦК РСДРП(б) значно пізніше – 12 грудня. Бухарін тоді заявив: «Для маси необхідне роз'яснення. Ми півтора місяці працювали і дзвонили в усі дзвони про те, що забезпечене скликання Установчих зборів»¹⁶⁶.

Своїм зобов'язанням провести вибори до Установчих зборів партія Леніна загнала себе в глухий кут, бо опинилася перед необхідністю здійснювати ще один державний переворот: їх розгін. Здійснити повторний переворот було важче, ніж повалити непопулярний Тимчасовий уряд. Установчі збори корис-

¹⁶⁵ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – М., 1994. – С. 211.

¹⁶⁶ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 150.

тувалися визнанням в широких верствах суспільства, і не в останню чергу – завдяки пропагандистській роботі більшовицьких ідеологів.

Варто поглянути на ситуацію, перед якою опинився Раднарком, очима одного з керівних діячів партії народної свободи, члена створеної напередодні урядом організації «Всевибори» Володимира Набокова. Через рік після повалення Тимчасового уряду він згадував:

«В перші дні (після більшовицького перевороту – авт.) здавалося, що питання про можливість будь-якої виборчої кампанії, пов'язаної з Установчими зборами, розв'язується само собою негативно. Пам'ятаю, я сам висловлювався в цьому розумінні і в Центральному Комітеті (партії кадетів – авт.), і у Всеросійській Комісії по виборам. Остання вирішила тимчасово припинити свої заняття, і справді не збиралася упродовж приблизно двох тижнів. Всі чекали, що більшовики почнуть кампанію проти Установчих зборів. Вони виявилися хитрішими. Як відомо, в своєму першому маніфесті вони звинуватили Тимчасовий уряд в тому, що він зволікав зі скликанням Установчих зборів, але упродовж першого місяця після перевороту вони афішували своє прагнення до цього скликання. І тільки відчувши свої сили, – або, точніше кажучи, переконавшись у безсиллі противників, вони спершу обережно, а потім відверто і грубо відкрили свій похід»¹⁶⁷.

В. Набоков у 1918 р. пояснював успіх повторного державного перевороту виключно безсиллям противників ленінської партії. Насправді, однак, В. Ленін використав ці десять тижнів – від початку перебування при владі до розгону Установчих зборів, досить ефективно. Він спромігся силовими, організаційними і пропагандистськими засобами піднести до максимуму позитивне значення жовтневого перевороту і понизити до мінімуму значення можливої діяльності Установчих зборів. В очах

¹⁶⁷ Набоков Владимир. Временное Правительство // Архив Русской революции, изданный Г.В. Гессеном. – М., 1991 (репринт). – Т. 1. – С. 89.

тогочасного населення ці дві події виявилися неспівставними. У незалежній від компартійно-радянських впливів історіографії наслідки проробленої тоді роботи відчуються й досі. Виключенням є монографія Р. Пайпса про Російську революцію, де сформульований нібито парадоксальний висновок: «В деякому розумінні можна стверджувати, що більшовики прийшли до влади в Росії не в жовтні 1917 року, а в січні 1918-го... Насправді розгін Установчих зборів у багатьох смислах визначив долю Росії більше, ніж жовтневий переворот»¹⁶⁸.

В комплексі заходів, які здійснювалися урядом В. Леніна протягом десяти тижнів – до скликання Установчих зборів, чільне місце займали силові, терористичні акції. Державний терор в першу чергу поширився на партію народної свободи. Ввечері 11 грудня голова Раднаркому підписав короткий «Декрет про арешт вождів громадянської війни проти революції» такого змісту:

«Члени керівних установ партії кадетів, як партії ворогів народу, підлягають арешту й віддачі до суду революційних трибуналів.

На місцеві Ради покладається обов'язок особливого нагляду за партією кадетів внаслідок її зв'язку з корніловсько-каледінською громадянською війною проти революції.

Декрет вступає в дію з моменту підписання»¹⁶⁹.

Наступного дня після підписання декрету Я. Свердлов на засіданні ЦК РСДРП(б) підняв питання про необхідність його схвалення Центральним комітетом, хоча б і заднім числом¹⁷⁰. Він розумів, що його персональний статус як голови ВЦВК формально вищий, ніж статус Леніна як голови Раднаркому. Реальний статус насправді був протилежним, але в даному випадку вимагалася санкція Центрального комітету, оскільки ліві есери у складі ВЦВК виступили проти переслідування кадетів. ЦК РСДРП(б)

¹⁶⁸ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – С. 229.

¹⁶⁹ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 157.

¹⁷⁰ Там само. – С. 149.

дав відповідну санкцію, а Ленін 14 грудня виступив на засіданні ВЦВК, де повчально заявив: «Коли революційний клас веде боротьбу проти імущих класів, які чинять опір, то він цей опір повинен придушувати; і ми будемо придушувати опір імущих усіма тими засобами, якими вони придушували пролетаріат»¹⁷¹.

Безпосереднім наслідком втілення в життя спрямованої проти кадетів ленінської акції стало утворення 20 (7) грудня Всеросійської надзвичайної комісії у боротьбі з контрреволюцією і саботажем на чолі з Ф. Дзержинським. Створення цього органу державної безпеки ставило на професійну основу виявлення і репресування всіх тих, кого вожді більшовиків вважали «ворогами народу».

Одночасно з какетами у керівництві РСДРП(б) звернули пильну увагу на партію есерів з метою її розколу і залучення лівої частини собі в союзники. Соціалісти-революціонери почали розколюватися з об'єктивних причин: загострення соціальної напруженості і економічної ситуації в країні. Коли вони стали урядовою партією, то ті, хто опинився на правому фланзі, прагнули організувати взаємодію з партіями цензової демократії, тоді як лівий фланг став в опозицію до уряду, який відкладав розв'язання назрілих проблем аж до скликання Установчих зборів.

Співробітництво більшовиків з лівими есерами стало цілком очевидним після невдалого виступу Л. Корнілова. У поваленні Тимчасового уряду партія Леніна без всяких формальних угод вже співдіяла з лівими есерами. За два тижні до більшовицького перевороту В. Ленін писав представнику ЦК І. Смілзі, який керував пропагандистською роботою серед розміщених у Фінляндії армійських гарнізонів і на кораблях Балтфлоту: «Ви можете *почати* відразу здійснювати той блок з лівими есерами, який один може нам дати міцну владу в Росії і більшість в Установчих зборах»¹⁷².

¹⁷¹ Ленін В.І. Промова в питанні про Установчі збори // Повне зібрання творів. – Т. 35. – С. 130.

¹⁷² Ленін В.І. Лист голові обласного комітету армії, флоту і робітників Фінляндії І.Т. Смілзі // Повне зібрання творів. – Т. 34. – С. 252.

Після того, як більшовики легалізували свій державний переворот скликанням II Всеросійського з'їзду рад, постало питання про об'єднання цих рад з радами селянських депутатів. Виконком I з'їзду рад селянських депутатів (червень 1917 р.) перебував під контролем правих есерів на чолі з М. Авксентьєвим і впливав на губернські ради, тоді як повітові ради знаходилися здебільшого під контролем лівих есерів. Авксентьєв відтягував скликання II Всеросійського з'їзду рад селянських депутатів, призначеного попереднім з'їздом на початок вересня. Натомість ліві есери бажали провести з'їзд, щоб переобрати виконком. Через голову попереднього виконкому вони зробили спробу відкрити II з'їзд 23 листопада, але праві есери зірвали її. Тоді ліві есери у взаємодії з більшовиками зібрали 24 листопада Надзвичайний Всеросійський з'їзд селянських депутатів. 28 листопада на об'єднаному засіданні делегатів з'їзду зі складом ВЦВК і виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів було схвалено об'єднання рад селянських депутатів з радами робітничих і солдатських депутатів.

Надзвичайний з'їзд рад селянських депутатів закінчив роботу 8 грудня схваленням декретів і постанов II Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів і обранням нового виконкому Ради селянських депутатів. Це дало можливість наступного дня відкрити на законних підставах II Всеросійський з'їзд селянських депутатів.

На цьому з'їзді було представлено 303 правих есерів та есерів центральної течії, 350 лівих есерів і 91 більшовик. З'їзд обрав виконком у складі 250 осіб, з них 108 (81 лівий есер, 20 більшовиків, 1 есер-максималіст і 6 позапартійних) влилися в утворений II Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів ВЦВК. В ніч на 23 грудня – останній день роботи з'їзду, було прийнято рішення про входження лівих есерів в Раднарком. В. Ленін погодився відступити від головної мети своєї партії, якою було створення однопартійної диктатури, і взяти в молодші партнери партію лівих есерів тільки після того, як стали відомі результати виборів в Установчі збори.

У строки, визначені Тимчасовим урядом (25 листопада) вибори відбулися тільки в Петрограді. У Москві вони проходили три дні, з 2 по 4 грудня, в інших містах – здебільшого в першій половині грудня. В деяких регіонах, де йшли воєнні дії, результат виборів або повністю не зберігся, або вони взагалі не відбулися.

Спираючись на дані, опубліковані в монографіях Л. Спірина¹⁷³, Р. Пайпс наводив кількість голосів, поданих на виборах за найбільші загальноросійські і національні партії включно з питомою вагою електоральної підтримки кожної з них (у відсотках до всієї кількості поданих голосів)¹⁷⁴:

Загальноросійські партії	тис. голосів	у відсотках
Соціалісти-революціонери	18 394	41, 4
Більшовики	10 661	24, 0
Меншовики	1 144	2, 6
Конституційні демократи	2 088	4, 7
Національні партії	тис. голосів	у відсотках
Українські есери	3 433	7, 7
Грузинські меншовики	662	1, 5
Мусаватисти (Азербайджан)	616	1, 4
Дашнакцутюн (Вірменія)	560	1, 3
Алаш Орда (Казахстан)	262	0, 6

Ці результати розчарували вождів РСДРП(б), які покладали надто велику надію на запозичені у рад гасла, ретельно маскуючи за ними суть своєї комуністичної програми. Основну

¹⁷³ Классы и партии в гражданской войне в России (1917 – 1920 гг.). – М., 1968; Крушение помещичьих и буржуазных партий в России. – М., 1977.

¹⁷⁴ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – С. 214 – 215.

масу виборців складали селяни, які призвичаїлися бачити виразниками своїх інтересів партію соціалістів-революціонерів. Вибори відбувалися за партійними списками, в яких здебільшого не враховувався розкол есерів, так що ліві есери здобули тільки 451 тис. голосів (в округах, де вибори відбулися пізніше).

Натомість більшовики здобули досить вагому підтримку у багатьох містах та гарнізонах. Особливо високими їх результати виявилися в столицях, де балотувалися виключно загальноросійські партії, а також у військових гарнізонах, розміщених в містах України та інших національних регіонів. Здобутки трьох загальноросійських партій, які мали найбільшу електоральну підтримку у містах і гарнізонах, були такими (у відсотках до всіх, хто взяв участь у голосуванні)¹⁷⁵:

Міста	За більшовиків	За есерів	За кадетів
Петроград	45, 3	16, 7	26, 3
Москва	50, 1	8, 5	35, 9
Київ	16, 8	4, 2	10, 3
Харків	27, 8	16, 7	25, 2
Катеринослав	26, 4	8, 4	11, 7
Житомир	10, 3	4, 9	14, 9
Одеса	28, 6	5, 5	16, 2
Кишинів	18, 8	19, 4	10, 5
Мінськ	26, 7	2, 7	5, 8
Ревель (Таллінн)	47, 7	2, 4	10, 2
Тифліс (Тбілісі)	18, 8	11, 3	9, 4
Баку	20, 1	16, 9	8, 2

¹⁷⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. – М., 1987. – С. 550.

Гарнізони	За більшовиків	За есерів	За кадетів
Петроград	79, 2	12, 0	5, 8
Москва	79, 5	6, 2	9, 8
Харків	53, 4	35, 9	5, 1
Катеринослав	19, 5	15, 9	3, 3
Житомир	13, 4	17, 4	19, 1
Одеса	44, 9	10, 7	9, 1
Кишинів	40, 3	40, 7	5, 9
Ревель	60, 5	34, 3	—
Тифліс	45, 2	26, 6	6, 1

Здійснюючи державний переворот, більшовики спиралися передусім на робітничі колективи та армійські гарнізони столиць. Вибори, що відбулися після перевороту, показали справжню міру їх популярності. У цілому по країні вони набрали 24% голосів, а в українських губерніях – 10%¹⁷⁶.

3 грудня, коли поразка більшовиків ще не виявилася з цілковитою переконливістю, Раднарком обговорив ситуацію і відклав на невизначений строк скликання Установчих зборів, яке Тимчасовий уряд призначив на 11 грудня. Це урядове рішення викликало бурхливий протест з боку соціалістичних партій і делегатів Надзвичайного з'їзду селянських рад. 6 грудня в Петрограді утворився Союз захисту Установчих зборів, до якого увійшли представники Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, профспілок і соціалістичних партій, за винятком більшовиків і лівих есерів.

Раднарком не забарився з відповіддю. В Комісію у справах виборів до Установчих зборів 6 грудня був призначений комісаром на правах голови М. Урицький. Це давало йому право самостійно визначати її склад. І. Сталін і Г. Петровський за

¹⁷⁶ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 570.

розпорядженням Раднаркому наказали віддати всю документацію новому складу Комісії, призначеному Урицьким. Співробітники старої Комісії на кілька днів були затримані чекістами¹⁷⁷.

9 грудня Раднарком опублікував постанову про порядок скликання Установчих зборів. В ній говорилося: «Перше засідання Установчих зборів збирається на запрошення Комісара над Всеросійською у справах про вибори в Установчі збори комісією після прибуття в Петроград більше чотирьохсот членів Установчих зборів. Засідання відкривається особою, уповноваженою на те Радою Народних Комісарів, за наявності в залі засідання не менше чотирьохсот членів Установчих зборів»¹⁷⁸. Наступного дня постанову опублікувала газета «Известия ВЦИК».

Члени старої Комісії у справах про вибори в Установчі збори, яких звільнили з-під арешту, заявили, що будь-які розпорядження більшовиків їх не стосуються, і запросили депутатів прибути в Таврійський палац на перше засідання 11 грудня, тобто в строк, передбачений Тимчасовим урядом. Союз захисту Установчих зборів звернувся із закликом до громадян столиці вийти на площу перед палацем і підтримати депутатів. За повідомленнями газет, співчуваючих Союзу захисту, на площі зібралося до 200 тис. громадян. За радянськими офіційними джерелами, які наводить Р. Пайпс, кількість тих, хто був готовий в опанованій більшовиками столиці захищати Установчі збори, не перевищувала 10 тис. осіб¹⁷⁹. Істинне число протестувальників було, мабуть, десь посередині.

Відчайдушна спроба ввести в дію Установчі збори була від початку приречена на провал через те, що організаторам вдалося зібрати в Петрограді та околицях лише 45 депутатів (їх загальна кількість у випадку проведення виборів в усіх округах дорівнювала 800-м). Підконтрольні уряду війська (латиські стрільці, загони матросів, кулеметні розрахунки) оточили

¹⁷⁷ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 149, 278.

¹⁷⁸ Там само. – С. 278.

¹⁷⁹ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – С. 217.

палац, але в події не втручалися. У перший день в палац впускали тільки депутатів і акредитованих журналістів. Коли наступного дня депутати зробили спробу знову потрапити в палац, він виявився зачиненим.

12 грудня газета «Известия ВЦИК» опублікувала урядове повідомлення з викладом уже згадуваного вище декрету В. Леніна «Про арешт вождів громадянської війни проти революції». Арешти лідерів кадетської партії, у тому числі й депутатів Установчих зборів, які мали статус недоторканності, почалися відразу. Одночасно ВЦВК опублікував декрет, який надавав право губернським і армійським радам відкликати з Установчих зборів вже обраних депутатів. Не втрачаючи часу, місцеві виконкоми рад, які підпали під вплив більшовиків, позбавили повноважень цілий ряд кадетів, есерів і меншовиків, серед них – М. Авксентьєва, Є. Брешко-Брешковську, А. Гоца, П. Мілюкова.

Тоді ж, 12 грудня відбулося засідання ЦК РСДРП(б), на якому постало питання про Установчі збори. Першим виступив М. Бухарін. У протоколі засідання його пропозиції звучали так:

«Тов. Бухарін ставить запитання про те, чи потрібно скликати Установчі збори, чи вони не скликаються? Що нам вигідніше, розгромити кадетів по частинам чи скликати Установчі збори, а потім вигнати звідти всіх кадетів? Він вважає другий варіант кращим, тому що в широких масах ще живі конституційні ілюзії, а тому пропонує організувати ліву частину, вигнати кадетів, і ліву частину Установчих зборів оголосити революційним конвентом. Це буде тим легше, що більшовики з лівими есерами матимуть колосальну перевагу»¹⁸⁰.

В. Ленін не брав участі в обговоренні. Л. Троцький в 1924 р. згадував, що він висловив йому свою точку зору в одному короткому реченні: «Треба, звісно, розігнати Установчі збори, але ось як щодо лівих есерів?»¹⁸¹ Суть в тому, що в середині грудня ще тривали переговори про блок з лівими есерами (блок був укладений, як вже вказувалося, в ніч на

¹⁸⁰ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 149.

23 грудня), і останніх важко було умовити погодитися на роль молодшого партнера. Перспектива повторного державного перевороту, яким мав бути розгін Установчих зборів, в умовах політичної залежності від лівих есерів Леніна не влаштувала. Партійний склад Установчих зборів мусив визначитися тільки після завершення виборів, тобто десь наприкінці грудня. Якби ліві есери здобули в них кількісну перевагу над більшовиками, влада вислизнула б з рук вождя. Цього не розумів Бухарін, коли запевняв, що блок з лівими есерами у законодавчому зібранні надасть обом союзникам колосальну перевагу над конкуруючими партіями.

Ленін, однак, не вступав у полеміку не тільки через те, що побоювався лівих есерів в ролі майбутніх союзників. Бухарін прогнозував, що більшість есерів проявиться в якості депутатів Установчих зборів як ліві есери. На чому базувався такий прогноз, коли виборча кампанія ще не завершилася? Партія есерів знаходилася в процесі розколу, але завчасно передбачити його результати було б політичною необачністю. І справді, коли вибори в більшості округів завершилися, у більшовиків разом з лівими есерами виявилось менше половини мандатів.

Підсумовуючи дискусію з обговорюваного питання, Я. Свердлов запропонував таку резолюцію: «Рахуючись з тим, що вибори в Установчі збори не всюди ще закінчилися, відкриття Установчих зборів відкладається на 10 (23 – авт.) грудня». Більшістю голосів ця резолюція була відхилена¹⁸². Цекисти вирішили почекати, як розгортатимуться події.

Наступне засідання ЦК РСДРП(б) відбулося 24 грудня, через 12 днів після попереднього, коли палітра політичних сил зазнала істотних змін під впливом двох подій: провалу лівих есерів на виборах (праві есери здобули 370 мандатів, а ліві – тільки 40) і укладення лівими есерами блоку з більшовиками на правах молодшого партнера. Вже можна було визначитися,

¹⁸¹ Правда. – 1924. – 20 апреля.

¹⁸² Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 150.

яку стратегію обирати щодо Установчих зборів, виходячи з необхідності їх скликання в найближчому майбутньому. На пропозицію Г. Зінов'єва ЦК доручив Леніну скласти відповідні тези. Обмежившись без обговорення схваленням цієї пропозиції, цекісти присвятили коротке засідання розгляду позиції бюро фракції більшовиків в Установчих зборах.

Бюро у складі Л. Каменєва, О. Рикова, Д. Рязанова, Ю. Ларина, В. Мілютіна і В. Ногіна ставилося до Установчих зборів як до завершальної події в Російській революції. Ці представники вищої партійної ієрархії не схвалювали, а засуджували заходи, які керівництво ЦК РСДРП(б) і Раднаркому застосовувало до політичних противників (репресії проти керівників партії кадетів, відкликання депутатів одразу після їх обрання тощо). На одному засіданні фракції було винесене навіть рішення вимагати скликання партійного з'їзду або конференції для обговорення, як поставитися до Установчих зборів¹⁸³.

Питання про поведінку бюро фракції підняв на засіданні ЦК РСДРП(б) Ленін. Зберігся його проект резолюції, адресований фракції Центральним комітетом:

«Беручи до уваги, що тимчасове бюро соціал-демократичної фракції більшовиків в Установчих зборів виявило бездіяльність щодо свого головного завдання – опрацювання принципової резолюції про ставлення нашої партії до Установчих зборів;

– що ряд багаточисленних окремих заяв, пропозицій і голосувань показав з боку більшості (або всіх?) членів тимчасового бюро цілком не соціал-демократичну, а буржуазно-демократичну точку зору на Установчі збори поза врахуванням реальних умов класової боротьби і громадянської війни,

– фракція ухвалює усунути тимчасове бюро і обрати нове»¹⁸⁴.

Пропозиції Леніна були прийняті без обговорення. ЦК призначив засідання більшовицької фракції на 25 грудня в

¹⁸³ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 279.

¹⁸⁴ Там само. – С. 279, 280.

Петрограді. Більшовики, які мали мандат депутата Установчих зборів, завчасно були викликані телеграмами з провінції в столицю. Ленін одразу після засідання ЦК написав «Тези про Установчі збори», які були оголошені і прокоментовані на фракції М. Бухарінім та Г. Сокольниковим. Дискусія була довгою, але фракція схвалила тези одноголосно. 26 грудня «Правда» опублікувала тези як документ ЦК РСДРП(б)¹⁸⁵.

Надійшла черга проаналізувати «Тези про Установчі збори», які вважаються колективним документом ЦК РСДРП(б), але були написані виключно І. Ленінім¹⁸⁶. Остання, підсумкова теза за № 19 вимагала застосувати до Установчих зборів «найбільш енергійні, швидкі, тверді і рішучі революційні заходи з боку Радянської влади». Це означало приховану вимогу ліквідувати законодавчий інститут, породжений демократичним шляхом Російською революцією. Виконавцем цієї вимоги мусила стати партія більшовиків, яка встановила свою диктатуру під прикриттям «диктатури пролетаріату» і приховала її під назвою «радянська влада».

Встановлена під час жовтневого перевороту диктатура більшовицької партії була несумісною з функціями Установчих зборів. Оцінюючи переворот в категоріях закономірностей Російської революції, професор Гарвардського університету Адам Улам справедливо зазначав: «25-е жовтня 1917 року означувало не тільки перемогу більшовицької революції, але й початок контрреволюції, розпочатої тією ж партією більшовиків»¹⁸⁷. «Революційні заходи з боку радянської влади», за якими приховувалася відкрито не названа вимога розігнати Установчі збори, насправді оберталися під кутом зору Російської революції контрреволюційним державним переворотом.

¹⁸⁵ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 161, 280.

¹⁸⁶ Ленін В.І. Тези про Установчі збори // Повне зібрання творів. – Т. 35. – С. 156 – 160.

¹⁸⁷ Улам Адам Б. Большевики. Причины и последствия переворота 1917 года. – М., 2004. – С. 350.

В перших тезах В. Ленін твердив: революційна соціал-демократія від початку революції 1917 р. неодноразово підкреслювала, що республіка рад є більш високою формою демократії, ніж звичайна буржуазна республіка з Установчими зборами, що вона є єдиною формою, здатною забезпечити найбільш безболісний перехід до соціалізму. У цих твердженнях не було й натяку на те, що його партія, яка називала себе соціал-демократичною, відрізнялася докорінно від іншої соціал-демократичної партії, якою були меншовики. Так само не уточнювався термін «соціалізм», який був метою діяльності всіх існуючих в Росії соціалістичних партій. Насправді, однак, вождь більшовиків вже багато років вичікував слушного часу, щоб назвати свою партію не соціал-демократичною, а комуністичною. Його метою було встановлення в Росії не соціалізму в загальноприйнятному розумінні цього терміну, а комунізму під прикриттям соціалізму. Концепт держави-комуні, який визрів у голові вождя більшовиків напередодні і в перші місяці Російської революції, не розкривався ним в усіх деталях ні перед суспільством, ні навіть перед більшовиками в їх масі. У цілковитій згоді з Леніним були, мабуть, тільки ті керівники його партії, які сліпо йшли за ним, не задумуючись над деталями стратегічного курсу на побудову держави-комуні.

Були, однак, й такі керівники, котрі могли сперечатися з приводу тих або інших тактичних кроків, що впливали з прихованих стратегічних задумів вождя. Спроби їх розглядати питання про Установчі збори з формально-юридичного боку, в рамках звичайної буржуазної демократії Ленін називав в «Тезах» зрадою справи пролетаріату і як перехід на точку зору буржуазії. Звідси впливав такий висновок: «Попередити всіх і кожного від цієї політики, в яку впадають деякі з верхів більшовизму, нездатні оцінити жовтневе повстання і завдання диктатури пролетаріату, є безумовним обов'язком соціал-демократії».

Обґрунтовуючи неможливість розглядати питання про Установчі збори з формально-юридичного боку, Ленін вказував: «Громадянська війна, розпочата кадетсько-каледінським контрреволюційним повстанням проти радянських властей,

проти робітничого і селянського уряду, остаточно загострила класову боротьбу і позбавила всілякої можливості шляхом формально-демократичним розв'язати найбільш гострі питання, поставлені історією перед народами Росії і в першу голову – перед її робітничим класом і селянством».

Отже, у більшовиків, за запевненням їх вождя, відібрали можливість користуватися в управлінні країною «формально-демократичними принципами», тобто поважаючи волю народу, який обрав цілком демократично депутатів Установчих зборів. Такої можливості позбавили їх «вороги народу», розв'язуючи громадянську війну. На запитання про те, хто це були, Ленін відповів за два тижні до написання «Тез про Установчі збори» самим заголовком згадуваного вище «Декрету про арешт вождів громадянської війни проти революції».

Однак призвідниками громадянської війни були не кадети та інші політичні сили, які згуртувалися навколо них. Професор Каліфорнійського університету в Берклі Мартін Малія в своїй фундаментальній «Історії соціалізму в Росії» (перше видання – 1994 р.) висловив цілком справедливе судження: «Ленін від самого початку готувався до громадянської війни з усіма класовими ворогами радянської влади. Хоча перші постріли у тій війні насправді у грудні зробила Добровольча армія на землях донських козаків, проте більшовицька ідея власної монополії на владу позбавила опозицію жодного іншого виходу, крім збройного опору»¹⁸⁸.

М. Малія виявився неточним тільки в одному пункті: перші постріли в громадянській війні пролунали під час жовтневого перевороту більшовиків. Власне, Ленін з 1914 р. не приховував, що метою його партії є перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Це досить абстрактне гасло він неодноразово конкретизував цілком відвертими висловлюваннями, коли виникала така потреба. Наприклад, у промові на засіданні ВЦВК 19 січня 1918 р., присвяченій розгону Установчих зборів, він

¹⁸⁸ Малія Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії (1917–1991). – К., 2000. – С. 141.

твердив: «Нема сумніву, що соціалістична революція не може... не супроводитися громадянською війною»¹⁸⁹. У звіті про діяльність Раднаркому на III з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів 24 січня 1918 р. він заявив: «На всі звинувачення в громадянській війні ми кажемо: так, ми відкрито проголосили те, чого ні один уряд проголосити не міг. Перший уряд в світі, який може про громадянську війну говорити відкрито, — є уряд робітників, селянських і солдатських мас. Так, ми почали і ведемо війну проти експлуататорів»¹⁹⁰.

Ці заяви пролунали вже після того, як депутати Установчих зборів були розігнані. Тоді Ленін на правах переможця уже міг визнати, що ініціатором громадянської війни є саме він. Однак напередодні повторного державного перевороту, коли треба було знайти аргументи для розгону Установчих зборів, ініціаторами громадянської війни він оголосив тих депутатів, які заперечували встановлення більшовицької диктатури.

Жовтневий переворот, здійснений бойовиками-червоногвардійцями, розпропагованими матросами Балтфлоту та збільшовизованими солдатами Петроградського гарнізону, які не бажали покидати столицю і йти на фронт, був легітимізований штучно підібраним більшовицькими організаторами складом II Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів. Проте в «Тезах про Установчі збори» більшовицький переворот характеризувався як «Жовтнева радянська, пролетарсько-селянська революція». Цей етап в Російській революції кардинально відрізнявся від її початкового етапу. Якщо в лютому (березні) 1917 р. робітники і селяни в солдатських шинелях виступили проти царя спільно з політичними силами цензової демократії, то в жовтні (листопаді) робітничо-селянські маси виступили проти цензової демократії та соціалістичних партій, які утворювали коаліційний

¹⁸⁹ Ленін В.І. Промова про розпуск Установчих зборів на засіданні ВЦВК 6 (19) січня 1918 р. // Повне зібрання творів. — Т. 35. — С. 231.

¹⁹⁰ Ленін В.І. Доповідь про діяльність Ради народних комісарів 11 (24) січня на Третньому Всеросійському з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів // Повне зібрання творів. — Т. 35. — С. 257.

уряд, щоб домогтися реалізації власних, тобто радянських гасел. І в лютому, і в жовтні озброєному народу належала провідна роль в революційних подіях, але жовтневий державний переворот значно більшою мірою, ніж лютневий, заслуговував на назву робітничо-селянської, тобто радянської революції. Проте кінцевим бенефіціаром жовтневих подій стали не громадяни країни, які після повалення самодержавства здобули суверенітет, внаслідок чого у перший і одночасно в останній раз проголосували цілком вільно на виборах в Установчі збори, а партія більшовиків. Тим самим, привласнивши на певний час радянські гасла, більшовики під виглядом робітничо-селянської революції здійснили контрреволюційний переворот і бажали закріпити його розгоном Установчих зборів. Прослизнувши до влади, вожді більшовиків почали виступати від імені народу і замість народу, тавруючи своїх супротивників як «ворогів народу». Виступаючи в «Тезах» від імені народу, Ленін проголошував: «Установчі збори, які скликаються за списком партій, що існували до пролетарсько-селянської революції, в ситуації панування буржуазії, неминуче приходять у зіткнення з волею та інтересами трудящих і експлуатованих класів, які почали 25 жовтня соціалістичну революцію проти буржуазії. Інтереси цієї революції стоять вище формальних прав Установчих зборів, навіть якби ці формальні права не були підірвані відсутністю в законі про Установчі збори визнання права народу на перевибори своїх депутатів в будь-який час». Так обґрунтовувалося позбавлення мандатів у щойно обраних депутатів Установчих зборів.

Коли Ленін працював над текстом «Тез», він вже міг не боятися конкуренції з боку лівих есерів: вони зазнали поразки на виборах і змушені були укласти блок з більшовиками на правах молодших партнерів. Тому провал лівих есерів він використав для обґрунтування невідповідності складу депутатського корпусу зміненому після більшовицького перевороту співвідношенню політичних і класових сил: «Скликання Установчих зборів за списками, висунутими в половині жовтня 1917 р., відбувається за таких умов, які виключають можливість правильного виявлення

волі народу взагалі і трудящих мас особливо, виборами в ці Установчі збори. Партія есерів розкололася в листопаді, після виборів, але до скликання Установчих зборів. Нема відповідності між волею виборців в їх масі і складом обраних в Установчі збори депутатів» (датування – за ст. ст. – авт.). Висновок про невідповідність депутатського складу Установчих зборів настроям виборців був притягнутий за вуха хоча б тому, що виборча кампанія ще тривала.

Насамкінець Ленін сформулював висновок, який влаштував його у випадку скликання Установчих зборів: «Єдиним шансом на безболісне розв'язання кризи, створеної внаслідок невідповідності виборів в Установчі збори і волі народу, а також інтересів трудящих і експлуатованих класів є... безумовна заява Установчих зборів про визнання радянської влади, радянської революції, її політики у питанні про мир, про землю і про робітничий контроль, рішуче приєднання Установчих зборів до стану противників кадетсько-каледінської контрреволюції». Отже, йшлося про капітуляцію Установчих зборів перед радянською владою. Вони повинні були зібратися, визнати існування влади більшовиків, затвердити прийняті II Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів декрети та постанови, після чого саморозпуститися.

Скликання Установчих зборів призначалося на 18 січня 1918 р. Готуючись до цієї події, ЦК РСДРП(б) застосував уже випробовану технологію державного перевороту, коли на час збройного виступу більшовиків 7 листопада (25 жовтня) був призначений з метою його легітимізації II Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. Тепер услід за скликанням і передбачуваним розгоном Установчих зборів мав зібратися 23 січня III Всеросійський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів з метою легітимізації державного перевороту. По всій країні розгорнулася пропагандистська кампанія таврування Установчих зборів, поєднана з виборами делегатів на III з'їзд рад. Головним її пунктом була запозичена з «Тез про Установчі збори» рекомендація: натиснути на депутатів

законодавчого корпусу з тим, щоб вони визнали легітимність радянської влади і декретів та постанов II Всеросійського з'їзду рад. День за днем газета «Правда» друкувала резолюції і накази робітничих мітингів, селянських сходів, гарнізонних з'їздів рад солдатських депутатів, в яких вимагалось виключити зі складу Установчих зборів представників кадетів, меншовиків і правих есерів.

На фініші цієї кампанії, 16 січня ВЦВК схвалив написаний Леніним проект Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, який мав бути представлений від імені більшовицької фракції на розгляд Установчих зборів. Документ був такого змісту:

«Установчі збори постановляють:

I. 1. Росія оголошується республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вся влада в центрі і на місцях належить цим Радам.

2. Радянська Російська республіка утворюється на основі вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік.

II. Ставлячи своїм основним завданням знищення всякої експлуатації людини людиною, цілковите усунення поділу суспільства на класи, негайне придушення експлуататорів, встановлення соціалістичної організації суспільства і перемоги соціалізму в усіх країнах, Установчі збори постановляють далі:

1. Приватна власність на землю скасовується. Вся земля з усіма спорудами, реманентом та іншими предметами сільськогосподарського виробництва оголошується надбанням всього трудящого народу.

2. Як перший крок до повного переходу фабрик, заводів, рудень, залізниць та інших засобів виробництва і транспорту у власність робітничо-селянської держави, підтверджується радянський закон про робітничий контроль.

3. Підтверджується перехід усіх банків у власність робітничо-селянської держави.

4. Запроваджується загальна трудова повинність.

5. Декретується озброєння трудящих, утворення соціалістичної Червоної Армії.

III. Установчі збори цілком приєднуються до здійснюваної Радянською владою політики миру без анексій і контрибуцій на основі вільного самовизначення націй. Підтримуючи Радянську владу і декрети РНК, Установчі збори вважають, що їх завдання вичерпуються встановленням корінних основ соціалістичного перевлаштування суспільства»¹⁹¹.

За день до відкриття Установчих зборів проект Декларації прав трудящого і експлуатованого народу був опублікований газетою «Правда» та іншими газетами, що видавалися під більшовицьким контролем.

Що могли протиставити соціалісти комуністам, які все ще користувалися соціал-демократичною личиною? Переслідуючи власні цілі, які зовсім не співпадали зі сподіваннями широких мас, вожді більшовиків тримали курс на поглиблення класової боротьби в умовах довготривалої війни. Злиденність найширших мас населення при фантастичному збагаченні тих, хто наживався на війні, застигли в сімейній пам'яті жахіття середньовічного кріпосництва, дикі ексцеси з боку безвідповідальних, але озброєних людей в умовах занепаду дореволюційної вертикалі влади – все це виявилось чудовим живильним середовищем для зростання у пролетарських і пролетаризованих верств суспільства настроїв «неусвідомленого соціалізму»: неповаги до інституту приватної власності, зазіхань на майно великих власників. Такі настрої були далекі від наміру більшовицьких вождів будувати державу-кому, але суголосні з ними. Тому за вплив на радянські маси з більшовиками могла змагатися на рівних тільки найбільш екстремістська частина соціалістів-революціонерів – партія лівих есерів.

Розстановка політичних сил в країні перед розгоном Установчі збори аналізувалася у багатьох дослідженнях, але найбільш переконливо її описав Річард Пайпс. Реакцію соціалістів у зв'язку зі схваленням ВЦВК 16 січня 1918 р. проекту «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу» він охарактеризував так:

¹⁹¹ Ленін В.І. Доповідь про діяльність Ради народних комісарів 11 (24) січня на Третньому Всеросійському з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів // Повне зібрання творів. – Т. 35. – С. 221, 222.

«Прибічники Установчих зборів почали стягувати сили: вони дістали попередження. Однак, готуючи виступи проти більшовицької загрози, вони стали жертвою скрутного, справді погибельного прорахунку. Вони бачили, що більшовики знищили демократію і втратили тим самим моральне право на керівництво країною, але усунути їх бажали тільки під тиском громадської думки, ажніяк не силою, оскільки вигоду від міжусобної війни соціалістичних партій здобувала одна лише «контрреволюція». В грудні в Петрограді вже було відомо, що генерали на Дону формують армії: завданням їх, звичайно ж, було придушення революції, за чим повинні були йти арешти й самосуд над соціалістами. Це було набагато гірше, ніж більшовики – справжні, хоч і заблукалі революціонери, надто, може бути, імпульсивні, надто жорстокі, надто рвучкі до влади, а все-таки «товариші» у боротьбі за спільну справу. Не можна було забувати і про підтримку, якою вони користувалися у «народних мас». Демократичні ліві сили і тоді, і потім не прощалися з переконанням, що рано чи пізно більшовики прийдуть до висновку про неможливість управляти Росією наодинці. Як тільки це відбудеться, вони запросять соціалістів правити разом з ними, і Росія продовжить рух на шляху до демократії: політичне визрівання вимагає багато часу, але воно неминуче. Внаслідок всіх викладених міркувань опозиція більшовикам повинна була обмежитися мирною агітацією і пропагандою. Вірогідність того, що більшовики й були справжніми контрреволюціонерами, прийшла до думки лише небагатьом представникам лівої інтелігенції»¹⁹².

Більшовицька преса попередила, що в день відкриття Установчих зборів робітникам не варто покидати свої заводи, а солдатам – казарми. На вулиці Петрограда вийшли тільки ті громадяни, які бажали на заклик Союзу захисту Установчих зборів морально підтримати мирною демонстрацією його депутатів. Знаючи маршрут демонстрацій, які повинні були сходитися до Таврійського палацу, М. Подвойський оголосив

¹⁹² Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – С. 220.

в місті воєнний стан і розставив в потрібних пунктах військову силу. М. Урицький через пресу попередив, що Петрограду загрожує контрреволюційний переворот. 18 січня газета «Правда» вийшла з аншлагом: «Сьогодні гієни капіталу та їхні найманці бажають видерти владу з рук Рад».

Спотворену картину того, що трапилося на вулицях міста, «Правда» намалювала у двох публікаціях 19 і 20 січня. Відгукуючись на них, Максим Горький оприлюднив свої враження від подій 18 (5) січня в газеті «Новая жизнь» (органі меншовиків-інтернаціоналістів, які йшли за Ю. Мартовим) 22 (9) січня. Статтю під назвою «9 січня – 5 січня» письменник, який роками співчував більшовикам, побудував на паралелях з «кривавою неділею» 1905 р., коли російська армія в останній раз розстрілювала беззбройний робітничий натовп. Російська революція 1917 р. почалася, як відомо, з відмови солдат Петроградського гарнізону розігнати силою зброї спрямовані проти царя маніфестації населення столиці. Порівняння подій «кривавої неділі» з розстрілом неозброєних громадян, які намагалися захистити Установчі збори, було цілком доречним.

«5 січня 1918-го року, – писав М. Горький, – беззбройна петербурзька демократія – робітники, службовці мирно маніфестувала на честь Установчих зборів.

Кращі російські люди майже сто років жили ідеєю Установчих зборів – політичного органу, який дав би усій демократії російській можливість вільно висловлювати свою волю. У боротьбі за цю ідею загинули в тюрмах, на засланні і каторзі, на шибеницях і під кулями солдат тисячі інтелігентів, десятки тисяч робітників і селян. На жертovníк цієї священної ідеї пролито ріки крові – і ось «народні комісари» наказали розстріляти демократію, яка маніфестувала на честь цієї ідеї. Нагадаю, що багато хто з цих «народних комісарів» самі ж, протягом всієї політичної діяльності своєї, переконували робітничі маси у необхідності боротьби за скликання Установчих зборів. «Правда» бреше, коли пише, що маніфестація 5 січня була організована буржуями, банкірами тощо, що до Таврійського палацу йшли саме «буржуї», «каледінці»...

«Правда» знає, що в маніфестації брали участь робітники Обухівського, Патронного та інших заводів, що під червоними прапорами Російської с.-д. партії до Таврійського палацу йшли робітники Василеострівського, Виборзького та інших районів. Саме цих робітників й розстрілювали. Скільки б не брехала «Правда», вона не приховає цього ганебного факту...

Отже, 5 січня розстрілювали робітників Петрограда, беззбройних. Розстрілювали без попередження про те, що стрілятимуть, розстрілювали із засідок, крізь щілини парканів, боягузливо, як справжні вбивці»¹⁹³.

Напередодні 18 (5) січня Союз захисту Установчих зборів звернувся до ЦК партії соціалістів-революціонерів з проханням залучити до маніфестації гвардійські полки. Не так мало, близько 10 тис. солдат Преображенського, Семенівського та Ізмайловського полків виявили бажання взяти участь у збройній демонстрації і відкрити вогонь у відповідь, якщо виникне така потреба. По всьому місту за наказом М. Подвойського були розклеєні прокламації, в яких попереджалося, що демонстрації і мітинги в околицях Таврійського палацу розганятимуться, і якщо знадобиться, то й силою зброї. Однак ЦК партії есерів ідею збройної маніфестації відкинув. Переважна більшість збільшовизованого петроградського гарнізону залишилася в казармах.

Передбачити, скільки громадян столиці вийде на вулиці, було неможливо. Організатори демонстрацій сподівалися, що революційна столиця стане на захист Установчих зборів півмільйонною масою, як це вже бувало в попередні місяці. Вони були гірко розчаровані, коли вийшли не сотні, а тільки десятки тисяч. Однак це можна пояснити. Під час виборів в Установчі збори в Петрограді за більшовиків було подано понад 45% голосів, а за есерів – менше 17%.

Очолювана В. Леніним більшовицька фракція Установчих зборів опівдні 8 січня прибула в Білу залу Таврійського палацу (де раніше засідала Державна Дума). Перебуваючи в урядовій

¹⁹³ Горький М. Несвоевременные мысли. Заметки о революции и культуре. – М., 1990 (репринт). – С. 232.

ложі, Ленін мав намір керувати діями більшовиків. Виступати він не збирався, щоб не легітимізувати Установчі збори в такий спосіб. Він ще не знав, як Петроград реагуватиме на їх роботу. Не знав й того, чи братимуть участь в демонстраціях і мітингах озброєні солдати. Для нього ситуація зависла на волосині. За спогадами керуючого справами Раднаркому Володимира Бонч-Бруєвича, вождь «хвилювався і був мертвенно блідий, настільки блідий, як ніколи... Він сів, стиснув судомно руки і став обводити палаючими очима, які зробилися величезними, всю залу від краю і до краю»¹⁹⁴.

Відкриття Установчих зборів затримувалося. Десь о четвертій годині після полудня, коли надійшло повідомлення, що в столиці все спокійно і вулиці контролюються загонами більшовиків, Ленін подав знак починати. Співвідношення сил виявилось вже під час обрання голови Зборів. За лідера правих есерів В. Чернова проголосувало 244 депутатів, а за кандидата від блоку більшовиків і лівих есерів, надзвичайно популярну в країні Марію Спиридонову – 153¹⁹⁵. Нечисельність урядових депутатів компенсувалася допущеною на балкон «громадськістю», яка співчувала більшовикам. Щоб вона була в потрібному тонусі, її щедро пригощали горілкою в буфеті. Як засвідчував стенографічний звіт, виступи опозиційних владі депутатів супроводжувалися шумом й хамськими вигуками, і не завжди – з балкону.

Тактика більшовиків була завчасно визначена Леніним: запропонувати Установчим зборам розглянути і затвердити Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу, а після прогнотованого відхилення її більшістю депутатів покинути зал засідань, дозволити тим, хто залишився, досхочу наговоритися, після чого зачинити палац і перешкодити депутатам зібратися

¹⁹⁴ Бонч-Бруевич В.Д. На боевых постах Февральской и Октябрьской революций. – М., 1930. – С. 256.

¹⁹⁵ Всероссийское Учредительное Собрание. Первый и единственный день его занятий (5–6 января 1918 года). – Одесса, 1918. – Репринтне відтворення: К., 1991. – С. X.

повторно. Однак під час обговорення порядку денного Леніну та його однодумцям довелось вислухати немало критичних закидів на адресу існуючої влади, які потім поширювалися в опозиційній пресі.

Мабуть, найбільш сильним виявився виступ одного з лідерів меншовиків Іраклія Церетелі. Зачитуючи політичну декларацію своєї партії, він сказав: «Установчі збори збираються, коли вся країна охоплена пожежею громадянської війни, коли придушені всі демократичні свободи, не існує ні недоторканності особи, ні житла, ні свобод слова, зібрань, союзів, ні навіть свободи страйків, коли тюрми переповнені в'язнями – випробуваними революціонерами і соціалістами, навіть членами самих Установчих зборів, коли нема правосуддя і всі найгірші форми сваволі і безправ'я, здавалося б, навічно поховані славною лютневою революцією, знову одержують права громадянства, коли анархічними спробами запровадження соціалістичного господарства у відсталій країні, за виключно несприятливих міжнародних і внутрішніх умов, розкладаються й руйнуються всі продуктивні сили її, знищується можливість її швидкого економічного відродження, й тим самим мільйони робітників, позбавлені організації і позбавлені демократичної свободи, прирікаються в найближчому майбутньому на всі муки голоду й безробіття»¹⁹⁶.

Одним з останніх в дискусії виступив заступник наркома у морських справах Федір Раскольников, який озвучив декларацію більшовицької франції в Установчих зборах. Він заявив, що трудова Росія висунула Зборам вимогу визнати завоювання «великої жовтневої революції» – радянські декрети про землю, мир і робітничий контроль, і насамперед – визнати владу рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Більшість депутатів відкинула ці вимоги. Характеризуючи партію правих есерів, яка дістала більшість в Установчих зборах, як буржуазну і контрреволюційну, він додав: «Не бажаючи ані на хвилину приховувати

¹⁹⁶ Всероссийское Учредительное Собрание. Первый и единственный день его занятий (5–6 января 1918 года). – Одесса, 1918. – Репринтне відтворення: К. , 1991. – С. 44–45.

злочин ворогів народу, ми заявляємо, що покидаємо ці Установчі збори з тим, щоб передати радянській владі остаточне вирішення питання про ставлення до контрреволюційної частини Установчих зборів»¹⁹⁷.

Услід за ним виступив директор Московської обсерваторії, вчений-астроном, член президії Московського губвиконкому і губернський військовий комісар Павло Штернберг. Він вказав, що більшість депутатів під час обговорення порядку денного ухилилася від розгляду здійснюваної радянською владою програми Всеросійського центрального виконавчого комітету. Виступаючи від імені фракції лівих есерів, Штернберг зробив такий висновок: «Ми вважаємо, що ухиленням від постановки цього питання права більшість Установчих зборів ясно й недвозначно сказала країні: ми не з Радами, ми проти Рад, ми хочемо будувати якусь власну державну машину, яка своїм смертоносним вістрям буде спрямована проти завоювань народної революції»¹⁹⁸.

Після виступу Раскольниково-більшовицька фракція покинула зал засідань. Члени ЦК РСДРП(б) зібрались в іншому приміщенні Таврійського палацу, прийняли підготовлену Леніним резолюцію про розгін Установчих зборів і в дві години ночі повернулися в свою резиденцію – Смольний інститут. Через півгодини за ними пішли й ліві есери. Звільнені місця негайно зайняла «публіка» з балкону і охорона. В. Чернов продовжував керувати дебатами, але в чотири години ранку комісар П. Дибенко наказав начальнику караула Таврійського палацу матросу А. Железнякову очистити приміщення. Звертаючись до В. Чернова, Железняков виголосив історичну фразу, якою завершилася Російська революція: караул стомився! Чернов відтягнув дебати ще на двадцять хвилин і повідомив, що початок наступного засідання відбудеться цього ж дня о п'ятій годині вечора. Тим

¹⁹⁷ Всероссийское Учредительное Собрание. Первый и единственный день его занятий (5–6 января 1918 года). – Одесса, 1918. – Репринтне відтворення: К., 1991. – С. 79–80.

¹⁹⁸ Там само. – С. 82.

часом вранці 19 січня Я. Свердлов передав в газети декрет ВЦВК про розпуск Установчих зборів. Повторний державний переворот відбувся напрочуд спокійно.

На відміну від «Великої Жовтневої соціалістичної революції», яку ЦК КПРС в ювілейному 1967 р. назвав головною подією ХХ століття, не дочекавшись останньої третини століття, коли пішли в небуття і багатомільйонна КПРС, і Радянський Союз з усім «соціалістичним табором», розгін Установчих зборів в радянській історіографії подавався як малозначний історичний епізод. Справжнє значення цього «епізоду» у радянських істориків перебувало у підсвідомості, лише інколи прориваючись на поверхню. Наприклад, в багатотомній «Истории Коммунистической партии Советского Союза», яку в 1960–1970-х рр. створював великий колектив серйозних вчених, нарис про III Всеросійський з'їзд рад починався з пишномовної тиради: «Через кілька днів після розпуску Установчих зборів в Таврійському палаці гімном пролетарської революції, що перемогла, пролунав «Інтернаціонал». Тут 10 (23 за нов. ст. – авт.) січня відкрився III Всеросійський з'їзд Рад»¹⁹⁹.

На III з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів були присутні 942 делегати з вирішальним голосом і 104 – з дорадчим, які представляли 370 місцевих рад, 116 солдатських комітетів, 130 – делегатів від профспілок, фабзавкомів та інших організацій. З 708 делегатів, які заповнили анкети, 441 (62%) були більшовиками. З'їзд вислухав і схвалив звітні доповіді Я. Свердлова та В. Леніна і прийняв в дещо змінений редакції (перша редакція була від імені Установчих зборів) Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу.

26 січня в Смольному інституті відбувся III Всеросійський з'їзд селянських депутатів. На ньому зібралося 705 делегатів з правом вирішального голосу, в тому числі 309 більшовиків і 278 лівих есерів, а також 115 делегатів з дорадчим голосом. Вони представляли 340 місцевих рад, 129 солдатських комітетів і деякі

¹⁹⁹ История Коммунистической партии Советского Союза. – Том третий. – Книга первая. – М., 1967. – С. 499.

інші організації. На першому і єдиному засіданні з'їзду було вирішено об'єднатися з III Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів. Увечері цього дня в Таврійському палаці почалося засідання об'єднаного з'їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів. Цим самим завершилося об'єднання всіх рад в єдиний орган влади. Об'єднаний з'їзд закінчив роботу 31 (18) січня. В заключному засіданні взяли участь 1 647 депутатів з вирішальним голосом (з них понад 860 більшовиків) і 219 – з дорадчим голосом. До складу обраного з'їздом ВЦВК увійшли 306 осіб, у тому числі 160 більшовиків і 125 лівих есерів²⁰⁰.

Після першого державного перевороту більшовики створили Раднарком як тимчасовий уряд, який мусив бути переглянтий і затверджений Установчими зборами. На II Всеросійському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів вони грали роль законослухняних політиків: усі декрети і постанови цього форуму вважалися тимчасовими і підлягали затвердженню, виправленню або скасуванню Установчими зборами. Суть другого державного перевороту полягала в набутті суверенності радянською владою, тобто владою більшовицьких вождів. Тепер вожді вже не тільки реально, але й формально оволоділи державним суверенітетом, відібравши його у депутатів Установчих зборів.

Вивчаючи офіційні заяви ЦК РСДРП(б) і його вождя В. Леніна в перші дні жовтневого перевороту, Р. Пайпс помітив істотну деталь: «у перший тиждень існування новий режим, все ще не надто упевнений в своїх силах, не випустив жодного документу, де б використовувалося слово «соціалізм». Робилося це свідомо, а не через недогляд, і доказом тому служить факт, що спочатку в начерку декларації від 25 жовтня про повалення Тимчасового уряду Ленін написав: «Хай живе соціалізм!», але, подумавши, викреслив це гасло. Уперше термін «соціалізм» з'явився в офіційному документі, написаному Леніним і датованому 2 листопада»²⁰¹.

²⁰⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. – С. 527–528.

²⁰¹ Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. – С. 177.

Справді, «Резолюція ЦК РСДРП(б) у питанні про опозицію всередині ЦК», написана Леніним 15 листопада 1917 р. і опублікована «Правдою» 17 листопада, завершувалася таким пунктом: «Центральний Комітет підтверджує, нарешті, що, всупереч усім труднощам, перемога соціалізму і в Росії, і в Європі забезпечується тільки неухильним продовженням політики теперішнього уряду. Центральний Комітет висловлює цілковиту переконаність у перемозі цієї соціалістичної революції і запрошує всіх скептиків і тих, хто хитається, кинути всі свої хитання і підтримати всією душею і самовідданою енергією діяльність цього уряду»²⁰².

Успіхи в оволодінні периферією, які характеризувалися в радянській історіографії як «тріумфальна хода Радянської влади», дозволили Леніну уже з кінця листопада відкритим текстом говорити про соціалізм в його власному розумінні, тобто про побудову комуносоціалізму. 27 (14) листопада у виступі на Надзвичайному з'їзді рад селянських депутатів він зауважив, як було сказано у газетному звіті: «не можна дати народові миру і землі без повалення буржуазії, без соціалізму. Завдання революції – порвати з угодовством, а порвати з угодовством це значить стати на шлях соціалістичної революції»²⁰³. У проекті резолюції, запропонованій Надзвичайному з'їзду, вождь висловився відверто: «Селянський з'їзд, цілком підтримуючи революцію 25 жовтня, і підтримуючи її саме як революцію соціалістичну, висловлює свою непохитну рішимість у належній поступовості, але без усяких вагань, проводити в життя заходи соціалістичного перетворення Російської республіки»²⁰⁴. Нарешті, в заключному слові з аграрного питання 1 грудня (18 листопада) він ще раз сформулював головну мету свого уряду: «Знищення приватної власності на землю, запровадження

²⁰² Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 132.

²⁰³ Ленін В.І. Промова в аграрному питанні на Надзвичайному з'їзді рад селянських депутатів // Повне зібрання творів. – Т. 35. – С. 91.

²⁰⁴ Там само. – С. 93.

робітничого контролю, націоналізація банків – все це заходи, які ведуть до соціалізму. Це ще не соціалізм, але це заходи, які ведуть нас гігантськими кроками до соціалізму»²⁰⁵.

Відкинута Установчими зборами, але схвалена III Всеросійським з'їздом рад Декларація прав трудящого і експлуатованого народу однозначно визначала побудову комуносоціалізму як кінцеву мету більшовиків. 25 січня 1918 р. у виступі на цьому з'їзді голова Раднаркому проголосив: «Тепер, коли Ради стали при владі, коли робітники, солдати і селяни в нечуваній своїми нестатками й страхіттями обстановці війни, в атмосфері розвалу, перед привидом голодної смерті, сказали – ми візьмемо всю владу і самі візьмемось за будівництво нового життя, – в цей час не може бути й мови про буржуазно-демократичну революцію»²⁰⁶.

Здійснені з перервою в дев'ять з половиною тижнів два державні перевороти трансформували всенародну, і в першу голову – робітничо-селянську революцію в Росії на принципово іншу революцію, яка тривала відтоді упродовж двох десятиліть. Її називали пролетарською, соціалістичною, але вона була на-самперед революцією більшовицькою, а точніше – революцією більшовицьких вождів. Адже більшовицька маса, як і вся країна, не знала, куди її ведуть.

Щоб розпочати цю більшовицьку революцію, треба було зробити після розгону Установчих зборів ще один крок: вийти з війни. Таке бажання рівною мірою поділяли і німецький кайзер Вільгельм II, який запустив В. Леніна в революційну Росію, і сам Ленін.

²⁰⁵ Ленін В.І. Промова в аграрному питанні на Надзвичайному з'їзді рад селянських депутатів // Повне зібрання творів. – Т. 35. – С. 97.

²⁰⁶ Ленін В.І. Заключне слово по доповіді Ради народних комісарів 12 (25) січня на Третньому Всеросійському з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів // Повне зібрання творів. – Т. 35. – С. 271.

Розділ 10.

Сепаратний мир з Четверним союзом

Революція у воюючій країні мусила негайно відбитися на боєздатності армії. Тим більше – армії, побудованої за класовою ознакою, в якій корпус офіцерів складався переважно з дворянського стану, а солдати, так звана «сіра худобинка» – з селян від сохи. Російська революція була соціальним вибухом, який виявлявся передусім як гостре протистояння офіцерського корпусу і солдатської маси. Солдати, які впродовж років ризикували життям на фронті, набагато гостріше, ніж інші верстви населення, відчували раптову зміну свого соціального статусу – від підданих царя-самодержця до громадян, володіючих колективним суверенітетом. Само собою, вони розуміли, що їх мільйони, всі вони озброєні і організовані, тобто мають в цій революції відігравати провідну роль.

«Неусвідомлений соціалізм» народних низів, які в революційній ситуації самоорганізувалися в ради робітничих і солдатських депутатів і в солдатські комітети на фронтах, виявлявся в екстремістських формах: вимогах солдат селянського походження передати поміщицькі землі в індивідуальну власність селян, а солдатів робітничого походження і зайнятих переважно на оборонних підприємствах робітників – перетворити майно капіталістів на колективну власність працюючого персоналу. Такі настрої впливали на радикалізацію соціалістичних партій, які намагалися внести організаційне начало в діяльність рад, вбудовуючи їх в народжувану революцією нову владну вертикаль. Більшовицька партія, яка не потребувала радикалізації іззовні, прагнула в кінцевому підсумку перетворити майно поміщиків і капіталістів на власність будованої її вождями держави-комуни, але з метою оволодіти радами взяла на озброєння гасла радянських низів.

Всі соціалістичні партії, не виключаючи більшовиків, яка приховувала свою комуністичну суть під соціал-демократичною машкарою, з надзвичайною увагою ставилися до гарнізонних рад солдатських депутатів і фронтових солдатських комітетів. В багатомільйонній армії вони бачили союзника у вигляді «сірої худобинки» і противника в особі офіцерів та генералів. Головним завданням цих партій було поглиблення завжди існуючого відчуження між солдатами та офіцерами, а основним методом пропагандистської роботи у військах – руйнування воїнської дисципліни. На перших порах тон задавали есери й меншовики, які спромоглися поширити по всій армії Наказ № 1 і відстояти перед партнерами з цензової демократії вимогу не відправляти на фронт петроградський гарнізон.

Включившись в урядову коаліцію, есери і меншовики почали турбуватися про посилення боєздатності армії, тоді як більшовики активізували дезорганізаційну роботу в гарнізонах і на фронтах. Характеризуючи цю роботу в 1929 р., один з керівників КП(б)У Володимир Затонський писав: «Програма наша була тоді дуже проста: “Геть війну! Йди додому! Негайно забирай землю!”»²⁰⁷.

Яскраву картину стану армії напередодні приходу більшовиків до влади подав на об’єднаному засіданні комісії у воєнних та закордонних справах Передпарламенту 2 листопада 1917 р. військовий міністр Олександр Верховський. Після відмови брати участь у корніловському путчі О. Керенський призначив цього 30-річного генерал-майора військовим міністром. Ознайомившись за півтора місяці зі станом у своєму відомстві, Верховський попросився у відставку. Запрошений для доповіді на об’єднаному засіданні двох комісій Передпарламенту, він заявив (далі – за протоколом): «Визначивши загальну кількість російських військ в 10,2 мільйони, міністр уточнив, що шість мільйонів перебувають на фронті, а інші – в тилу і в

²⁰⁷ Затонський В. Уривки зі спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – № 4. – С. 152.

різних організаціях. Держава не може тримати таку чисельну армію. Її варто було б зменшити до дев'яти мільйонів шляхом демобілізації; однак, згідно з міністром продовольства, країна не може прогодувати більше семи мільйонів. Зменшення армії до останньої цифри нашоувхується на опір Генерального штабу... Міністр далі оголошує цифри, які свідчать, що харчування армії постійно погіршується і що становище в цьому розумінні на Північному фронті стає навіть критичним. В плачевному стані знаходиться також постачання армії одягом і взуттям. Що стосується настрою армії, то він дуже низький і у солдат, і в офіцерів. Кількість дезертирів досягає щонайменше двох мільйонів...

Закінчує свою доповідь військовий міністр таким чином: Треба сказати, що ми не можемо продовжувати війну; в усякому разі він, Верховський, не може більше залишатися військовим міністром і просив уже міністра-голову знайти йому наступника. Міністр не вірить в плани оздоровлення армії, які, будучи чудовими самі по собі, у наявних умовах є тільки паліативом. Якщо більшовики досі не захопили влади, то тільки тому, що вони боялися фронту, однак хто може гарантувати, що через п'ять днів (коли відбудеться Другий з'їзд рад), вони не візьмуть владу? Вказавши на те, що пропаганда проти війни фінансується Німеччиною, він підкреслив, що один-єдиний шлях протистояти силам розкладу – це негайне укладення миру. Мир оздоровить армію і дозволить успішно покінчити з анархією і на фронті, і в тилу. Міністр додає (у відповідь на поставлені йому запитання), що у випадку укладення миру навіть співчуваючі більшовикам частини і комітети взяли б участь у придушенні спроб захоплення влади більшовиками. Вказавши (у відповідь на заперечення деяких учасників засідання), що ніхто ще не давав союзникам чесного й відвертого звіту про істинне становище в армії, Верховський заявляє: Якщо нема можливості одержати кращих умов миру, треба укласти той, який є можливим, інакше ми скотимося в прірву. Що стосується технічної допомоги союзників, додав міністр, то вона прибуває в

дуже малих кількостях; з іншого боку, ті 130 німецьких дивізій, які Німеччина тримає на Східному фронті, складаються більшою мірою з частин, які, внаслідок їхньої слабкої боєздатності, непридатні на Західному фронті»²⁰⁸.

Ситуація, охарактеризована професійним військовим високого рангу, відповідала дійсності. Що міг би зробити Тимчасовий уряд в цій ситуації, можна тільки гадати, тому що він, як і передбачав О. Верховський, зник зі сцени через кілька днів. Влада перейшла до більшовиків, які упродовж багатьох місяців своєю пропагандою розхитували армію, у тому числі на німецькі гроші, як підкреслив Верховський. Тепер вже вони самі мусили мати справу з дезорганізованою армією і враховувати нестримне бажання народних мас покінчити з імперіалістичною війною.

21 листопада Наркомат у закордонних справах надіслав до країн Антанти ноту, до якої прикладався текст Декрету про мир. НКЗС просив розглядати цей документ як формальну пропозицію негайного перемир'я на всіх фронтах і відкриття мирних переговорів²⁰⁹. Наступного дня В. Ленін звернувся до всіх армійських комітетів, солдатів і матросів із закликом взяти справу миру в свої руки. Звернення було озвучене радіостанцією «Новая Голландия» і надруковане газетою «Рабочий и солдат». У ньому повідомлялося про відмову Верховного головнокомандувача генерала М. Духоніна, який перебував у Могильові, негайно вступити в контакт з німецьким і австрійським командуванням, маючи на меті переговори про перемир'я. Генерал, як повідомляв голова Раднаркому, усувався з посади. Верховним головнокомандувачем ставав прапорщик М. Криленко. Ленін закликав солдатів: «Нехай полки, що стоять на позиціях, обирають зараз же уповноважених для формального вступу в переговори про перемир'я з ворогом. Рада

²⁰⁸ Предложение генерала А.И. Верховского // Анин Д. Революция 1917 года глазами её руководителей. – Рим, 1971. – С. 365, 368–370.

²⁰⁹ Документы внешней политики СССР. – Т. 1. 7 ноября 1917 – 31 декабря 1918. – М., 1957. – С. 16–17.

Народних Комісарів дає вам права на це»²¹⁰. Услід за цим на фронті почали укладатися солдатські угоди з частинами противника (офіцери не заперечували), які мусили діяти до укладення загального перемир'я.

Тут треба пояснити особливості спілкування новоспеченого більшовицького уряду із зовнішнім світом. НКЗС звертався 21 листопада до послів Антанти в Петрограді. Ленін 22 листопада доручав укласти перемир'я з Німеччиною і Австро-Угорщиною генералу Духоніну, який за своїми посадовими обов'язками не міг виконувати політичні функції і цілком слушно відмовився. НКЗС 23 листопада звертався до держав німецького блоку з пропозицією укласти перемир'я і приступити до мирних переговорів через нейтральні країни²¹¹.

Антанта проігнорувала звернення радянського уряду. Натомість німецький уряд, який уважно спостерігав за ситуацією, 27 листопада відповів згодою на переговори. Тоді Раднарком попросив відстрочку у переговорах на п'ять днів (одну з багатьох, запрошених урядом, аж до укладення Брестського миру 3 березня 1918 р.), щоб ще раз звернутися до держав Антанти з пропозицією укласти загальний мир без анексій і контрибуцій. Антанта знову прогнозовано проігнорувала звернення. Зрозуміло, що воно було суто пропагандистським: радянський уряд бажав показати власним громадянам, що змушений обирати варіант сепаратного миру.

Переговори про перемир'я почалися в Брест-Литовську, де був розташований штаб німецьких військ, дислокованих на Східному фронті. В очолювану А. Іоффе російську делегацію увійшли Г. Сокольніков, О. Біценко, Л. Карахан і четверо символічних представників «трудящих мас» – робітник, селянин, солдат і матрос. Німецьку делегацію очолювали статс-секретар (міністр) відомства закордонних справ Р. Кюльман і начальник

²¹⁰ Ленін В.І. Радіо всім. Усім полковим, дивізійним, корпусним, армійським та іншим комітетам, усім солдатам революційної армії і матросам революційного флоту // Повне зібрання творів. – Т. 35. – С. 78.

²¹¹ Документи внешней политики СССР. – Т. 1. 7 ноября 1917 – 31 декабря 1918. – С. 22–23.

генштабу Верховного головнокомандувача на Східному фронті генерал М. Гофман, австро-угорську – міністр закордонних справ О. Чернін. Російська делегація пропонувала укласти перемир'я строком на шість місяців, не переводити німецькі війська на Західний фронт і розпочати переговори про загальний мир без анексій і контрибуцій. У розповсюдженому з санкції Раднаркому комюніке повідомлялося: «У цих переговорах російська делегація відстоює умови загального демократичного миру, справа йде про долю всіх народів, у тому числі й тих воюючих народів, дипломатія яких залишається поза переговорами»²¹².

Договір про перемир'я був підписаний 15 (2) грудня тривалістю до 14 (1) січня 1918 р. Отже, замість шести місяців, на що розраховувала російська сторона, перемир'я мусило тривати не більше місяця. Четверний союз наполягав на швидкому укладенні мирного договору, що не входило у плани Раднаркому. Не сумніваючись в тому, що умови мирного договору будуть тяжкими, російська сторона воліла якомога далі відтягнути його затвердження, сподіваючись на революцію в Німеччині і Австро-Угорщині. Щоб пришвидшити революційні події в цих країнах, фронтові організації РСДРП(б) закидали німецьких і австро-угорських солдатів в окопах безліччю друківаних німецькою мовою відозв, в яких лунали заклики підтримати радянський уряд в його боротьбі за загальний демократичний мир.

Переговори про мир почалися в Брест-Литовську 22 грудня. На чолі російської делегації став, як і раніше, А. Іоффе. До неї увійшли від більшовиків Л. Каменєв, Л. Карахан і М. Покровський, від лівих есерів – О. Біценко. Іоффе відверто затягував переговори, уважно слідкуючи за подіями в Німеччині і Австро-Угорщині. Сам факт переговорів про укладення миру викликав в цих країнах величезне піднесення. Люди бажали якомога швидше позбутися війни, яка після приєднання у квітні 1917 р. до Антанти США з їх невичерпними матеріальними і людськими ресурсами загрожували затягнутися і закінчитися,

²¹² Документи внешней политики СССР. – Т. 1. 7 ноября 1917 – 31 декабря 1918. – С. 40.

швидше за все, нищівною поразкою. Антивоєнні мітинги і демонстрації в Берліні, Гамбурзі, Відні, Будапешті та інших містах з грудня 1917 р. набули масового характеру.

Переговори в Бресті зайшли в глухий кут і 28 грудня були перервані. Тим часом німецька розвідка перехопила лист, адресований Л. Троцьким радянському агенту в Швеції. Нарком закордонних справ повідомляв: «Сепаратний мир з участю Росії неможливий; все, що нам потрібно, – це затягувати переговори, щоб замаскувати мобілізацію міжнародних соціал-демократичних сил на підтримку загального миру»²¹³. В Петрограді з оптимізмом чекали європейської революції.

В цій ситуації начальник Генерального штабу Другого райху генерал-фельдмаршал П. фон Гінденбург 25 грудня звернувся до Вільгельма II з критикою примиренської позиції його статс-секретаря в Бресті і вимогою негайно змусити більшовицьку Росію укласти мир, щоб ліквідувати Східний фронт і добитися вирішальних успіхів на Західному. Генштаб зосереджував сили, щоб до прибуття у Францію американських солдатів розгромити англо-французькі війська і здобути Париж.

9 січня 1918 р., коли переговори в Бресті відновилися, російську делегацію очолив Л. Троцький. Поведінка німецької сторони після підтриманого кайзером демаршу Гінденбурга стала наступальною. Р. Кюльман заявив, що російська вимога укласти мир без анексій і контрибуцій неприйнятна, оскільки союзники Росії не приєдналися до мирних переговорів. 18 січня генерал М. Гофман продемонстрував російській делегації карту з позначенням нових кордонів Росії. Країна втрачала територію площею понад 150 тис. кв. км. – Польщу, Литву, південну Латвію. На південь від Бресту кордон мусив визначитися переговорами Четверного союзу з Центральною Радою, делегація якої приєдналася до переговорного процесу з 1 січня 1918 р.

Троцький повідомив про вимоги німецької сторони Леніну, домовився про відтермінування політичних переговорів на

²¹³ Freund G. *Unholy Alliance*. – New York, 1954. – Р. 4. Див.: Пайпс Ричард. *Русская революция*. – Часть вторая. – С. 252–253.

12 днів і 18 січня відбув до Петрограду. Ленін скликав 21 січня нараду членів ЦК РСДРП(б) з присутніми в столиці у зв'язку з III Всеросійським з'їздом рад регіональними партійними керівниками. На цій нараді вождь виголосив свої «Тези у питанні про негайне укладення сепаратного і анексіоністського миру», написані попереднього дня.

Ленін виходив з того, що справа соціалістичної революції в Росії повинна бути покладена в основу будь-якого визначення міжнародних завдань радянської влади, тому що момент вибуху революції в Європі неможливо передбачити. Він не сумнівався в тому, що соціалістична революція на континенті повинна відбутися й відбудеться, після чого заявив: всі наші сподівання на *остаточну* перемогу соціалізму в Росії ґрунтуються на цій упевненості і на цьому науковому передбаченні. Разом з тим він вважав помилкою будувати тактику російського уряду на спробах визначити, чи відбудеться європейська, і особливо німецька соціалістична революція у найближчі півроку (або подібний короткий строк).

Характеризуючи вимоги німецької сторони в Бресті, Ленін вважав, що у ній взяла гору воєнна партія, яка поставила Росії ультиматум (з дня на день слід чекати його формального пред'явлення): або війна, або мир на умовах, що ми віддаємо всі зайняті нами землі, а німці зберігають всі зайняті ними землі і накладають на нас контрибуцію, замасковану під плату за утримання військовополонених. Треба вирішити, чи приймати цей анексіоністський мир, чи зважитись на революційну війну. Дальші відстрочки, підкреслив він, нездійсненні, бо для штучного затягування переговорів уже зроблено все можливе й неможливе.

Остаточний висновок звучав так: вести війну проти волі більшості солдатів було б авантюрою, а на створення дійсно міцної та ідейно витриманої робітничо-селянської армії потрібні місяці й місяці. Отже, треба приймати німецький ультиматум, коли він буде пред'явлений²¹⁴.

²¹⁴ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. – М., 1962. – С. 210–214.

Дискурс навколо Брестського миру розколов партію більшовиків. Під час обговорення «Тез» її керівний склад поділився на прибічників Леніна і так званих «лівих комуністів». Очолювані М. Бухаріним ліві комуністи виступили за припинення переговорів, продовження воєнних дій і активізацію пропагандистської діяльності в Німеччині, спрямованої на «підштовхування» революції. До лівих комуністів, фактично зливаючись з ними, приєдналися однодумці Л. Троцького, який висував спірне гасло: ні миру, ні війни. Троцький рекомендував припинити переговори і оголосити війну закінченою. Аргументуючи свою позицію, він вказував, що російська армія нездатна перешкодити Німеччині реалізувати її вимоги. Ухилення від миру на умовах Німеччини не зганьбить більшовиків, тоді як анексія підштовхне німецьких робітників на повстання.

В. Ленін, навколо якого згуртувалися Г. Зінов'єв, Л. Каменєв та І. Сталін, дотримувався своїх «Тез у питанні про негайне укладення сепаратного і анексіоністського миру». Після дискусії відбулося голосування. Прибічники Бухаріна були підтримані 32-ма голосами, Троцького – 16-ма, Леніна – 15-ма²¹⁵.

Через три доби після своєї поразки, 24 січня В.Ленін скликав засідання ЦК РСДРП(б), щоб обговорити ситуацію. Розпочавши дискусію першим, він зауважив: «Безсумнівно, мир, який ми змушені укладати зараз – мир паскудний, але якщо почнеться війна, то наш уряд буде зметений і мир укладатиметься іншим урядом... Прихильники революційної війни вказують, що ми цим самим будемо перебувати у громадянській війні з німецьким імперіалізмом, і що цим ми пробудимо в Німеччині революцію. Але ж Німеччина ще тільки вагітна революцією, а у нас уже народилася цілком здорова дитина – соціалістична республіка, яку ми можемо вбити, починаючи війну»²¹⁶.

²¹⁵ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. – М., 1962. – С. XI.

²¹⁶ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – М., 1958. – С. 168.

Л. Троцький залишився на своїй позиції: ні миру, ні війни. «Питання про революційну війну є нереальним, – заявив він, опонуючи М. Бухаріну. – Армію необхідно розпустити, а розпустити армію – не означає підписати мир... Своєю відмовою підписати мир, демобілізацією армії ми змушуємо виявити те, що є, тому що німці наступатимуть саме при нашій демобілізації»²¹⁷.

Член колегії Наркомфіну М. Крестінський заперечив як позицію Леніна, так і платформу Бухаріна. «Головним доводом проти революційної війни, – говорив він, – є вказівка на відсутність у нас армії як бойової одиниці. Проте ми повинні й надалі здійснювати демобілізацію, тому що попередню армію ми не можемо вважати придатною для провадження революційної війни. Ми повинні посилювати нашу Червону гвардію, тому що тільки нею ми й сильні, і на неї можемо спиратися, а не на гарнізони. Тільки створивши свою Червону Армію, ми зможемо вести революційну війну»²¹⁸.

Розуміючи, що залишиться в меншості, Ленін скорегував свою позицію, виклавши її таким чином: ми всіяко затягуємо підписання миру, аж до ультиматуму німців. В такій редакції його пропозиція набрала 12 голосів при одному проти. Троцький запропонував поставити на голосування таку формулу: ми війну припиняємо, миру не укладаємо, армію демобілізуємо. За цю формулу висловилося 9 чекістів, проти – 7²¹⁹.

Питання про мир обговорювалося і на III Всеросійському з'їзді рад 27 січня. На пропозицію фракції більшовиків з'їзд прийняв толерантну для Раднаркому резолюцію, яка висловлювала цілковиту довіру радянському урядові і схвалювала його діяльність, спрямовану на укладення миру²²⁰.

²¹⁷ Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – М., 1958. – С. 170–171.

²¹⁸ Там само. – С. 173.

²¹⁹ Там само.

²²⁰ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. – С. XI.

Наступного дня ліві комуністи подали заяву в ЦК РСДРП(б) такого змісту: «Через те, що Центральний Комітет всупереч думці товаришів, які пропонували підписати негайно договір про мир, постановив «паскудний мир» не підписувати; через те, що на таку ж точку зору стали Московське обласне бюро РСДРП, Петербурзький комітет і нарада Центрального Комітету з партійними працівниками, скликана 8 (21 – авт.) січня 1918 року; через те, що в резолюції, внесеній від імені більшовицької фракції на з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, не міститься прямої вказівки на неприпустимість підписання договору і в той же час надані необмежені повноваження Раді Народних Комісарів у питанні про укладення миру, тобто і право підписати «паскудний мир»; через те, що таким чином виникає суперечність між рішеннями авторитетних партійних установ, можливість порушення постанов партійного центру і неясність в політичній лінії партії, - ті, хто нижче підписалися, заявляють:

1) вони вважають необхідним негайно (упродовж тижня) скликати партійну конференцію для остаточного і ясного розв'язання цього питання історичної для міжнародного пролетаріату важливості;

2) у випадку підписання мирного договору без скликання такої конференції ті, хто нижче підписалися, змушені будуть знайти необхідним залишити відповідальні пости в партії і в органах влади, оскільки вони такі пости посідають»²²¹. Під заявою підписалися М. Бухарін, М. Васильєв (Южин), М. Крестінський, В. Оболенський (Н. Осинський), Г. Оппоков (А. Ломов), Є. Преображенський, Г. П'ятаков, М. Савельєв, В. Смирнов, В. Яковлєва.

Демарш лівих комуністів був розглянутий на засіданні ЦК РСДРП(б) 1 лютого. В. Ленін зауважив, що попереднє рішення ЦК про затягування переговорів, яке здобуло більшість голосів,

²²¹ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. – С. 281–282.

спирається на тому факті, що сторона, яка бажає припинити перемир'я, зобов'язана заявити про це за сім днів до відновлення воєнних дій. Наполягаючи на необхідності підписати мирний договір після пред'явлення ультиматуму, він радив прихильникам революційної війни поїхати на фронт і на власні очі переконатися в цілковитій неможливості проводити воєнні дії. У скликанні конференції він не бачив сенсу, тому що її рішення не могли бути обов'язковими для ЦК, але не виключав доцільності організації екстреного партійного з'їзду. Рішення про скликання 6 березня VII з'їзду партії було прийняте одностайно²²².

На цьому засіданні ЦК РСДРП(б) Л. Троцького не було, він мусив повернутися в Брест 28 січня. В перші дні нового раунду в переговорному процесі, здавалося, нічого не змінилося: Троцький продовжував тягнути час, а німецька сторона терпляче вислуховувала його пропагандистські промови, розраховані на широку аудиторію. Насправді, однак, в цей час йшли складні й напружені перемовини з делегацією УНР, яка добидалася найбільш вигідних для себе умов сепаратного миру. 9 лютого мир з Україною був підписаний, у німців і австрійців розв'язалися руки.

В цей день Вільгельм II телеграфував в Брест: «Сьогодні більшовицький уряд звернувся по радіо до моїх військ із закликом до повстання і прямої непокори своїм вищим воєначальникам. Ні я, ні його високість фельдмаршал фон Гінденбург не можемо більше миритися і витримувати подібний стан справ. Треба якомога швидше покласти цьому край. Троцький повинен до 8 годин вечора завтрашнього дня, 10-го (про це доповісти в цей же час сюди, в Гомбург), підписати без зволікань мир на наших умовах»²²³.

²²² Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 175.

²²³ Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора. Сборник документов в 2-х томах. Т. 1. 1917–1918. – М., 1968. – С. 311–312.

Виконуючи волю кайзера, Р. Кюльман 10 лютого повідомив Л. Троцького про необхідність негайного підписання миру. Троцький відповів, що Росія не підписує мирний договір на умовах Німеччини, але війну припиняє і армію демобілізує, після чого відбув у Петроград.

12 лютого головнокомандувач російської армії М. Криленко опублікував наказ про початок загальної демобілізації військ по всьому фронту. Цей наказ співпав у часі з досить дивною для німців формулою Троцького – «ні миру, ні війни», але був спричинений іншим мотивом. Про цей мотив відверто сказав В. Ленін трохи пізніше, 7 березня у політичному звіті про діяльність ЦК на VII екстремому з'їзді партії: «Як взагалі вийшло так, що жодна течія, жодний напрямок, жодна організація нашої партії не була проти цієї демобілізації? Чи ми зовсім з глузду з'їхали? Аніскільки. Офіцери, не більшовики, говорили ще до Жовтня, що армія не може воювати, що її на кілька тижнів на фронті не вдержати. Це після Жовтня стало очевидно для всякого, хто бажав бачити факт, непривабливу гірку дійсність, а не ховатися або насувати собі на очі шапку і відбуватися пишними фразами. Армії нема, стримати її неможливо. Краще, що можна зробити – це якомога скоріше демобілізувати її»²²⁴.

Розпускаючи зруйновану ними ж стару армію, керівники більшовиків не з'їхали з глузду, як висловився Ленін. Ще 28 січня він підписав декрет про створення Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА). Однак потрібні були місяці й місяці, щоб на основі Червоної гвардії, окремих формувань старої армії і мобілізацій створити боєздатні підрозділи нової армії.

З ультиматумом німці затрималися, тому що уряд і голова делегації в Бресті Р. Кюльман підійшли до справи більш обережно, враховуючи пануючі в Німеччині настрої на завершення світової війни шляхом переговорів. На нараді 13 лютого в Бад-Гомбурзі у присутності Вільгельма II відбувся обмін думками,

²²⁴ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. – С. 14–15.

в результаті якого кайзер схилився до позиції воєнної партії, очолюваної П. Гінденбургом і Е. Людендорфом. Було вирішено, що німецька армія припинить перемир'я з 17 лютого.

Німецьке військове командування оголосило про відновлення воєнних дій опівдні 18 лютого. За умовами договору про перемир'я, укладеного 15 грудня 1917 р., обидві сторони зобов'язувалися у випадку розторгнення договору попередити одна одну за сім днів до початку воєнних дій. Ця умова була порушена німецькою стороною.

Засідання ЦК РСДРП(б) у зв'язку з попередженням про вторгнення відбувалися ввечері 17 і вранці 18 лютого. Пропозиція Леніна негайно відновити переговори і підписати мир була відхилена на обох засіданнях. Вдень 18 лютого німецькі війська почали наступ по всьому фронту. Ввечері, після одержання повідомлення про взяття Двинська Центральний комітет зібрався знову. Якщо на вранішньому засіданні за відновлення переговорів висловилися шестеро цекістів, а проти – семеро, то на вечірньому результат голосування виявився протилежним: на позицію Леніна перейшов Троцький. Отже, Леніна підтримали шестеро цекістів: Смілга, Сталін, Свердлов, Сокольников, Зінов'єв, Троцький. Проти негайного укладення миру проголосували п'ятеро: Бухарін, Іоффе, Крестінський, Ломов (Оппоков), Урицький, утрималася Стасова. Виконуючи доручення ЦК, Ленін і Троцький сформулювали текст телеграми, відправленої від імені Раднаркому в ніч на 19 лютого німецькому урядові зі згодою на умови мирного договору, пред'явлені в ультимативній формі 10 лютого²²⁵.

Однак Берлін відреагував на телеграму Раднаркому не відразу. Не зустрічаючи спротиву, німецька армія день за днем просувалася в напрямі Пскова, Мінська і Києва. 21 лютого Ленін написав постанову Раднаркому у формі відозви «Соціалістична батьківщина в небезпеці!», опубліковану наступного дня в газеті «Правда». В преамбулі постанови говорилося: «Німецький

²²⁵ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. – С. 256–262.

мілітаризм хоче задушити російських та українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи – банкірам, владу – монархії. Німецькі генерали бажають встановити свій «порядок» в Петрограді і Києві. Соціалістична республіка Рад перебуває у величезній небезпеці». Раднарком зобов'язував залізничні організації і пов'язані з ними ради перешкоджати ворогу користуватися апаратом шляхів сполучення, при відступі – знищувати залізничне полотно, негайно відправляти рухомий склад вглиб країни. Вимагалось знищувати всі продовольчі запаси, яким загрожувало потрапляння в руки ворога. Найбільш зловісним був останній пункт постанови: «Ворожі агенти, спекулянти, громили, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці злочину»²²⁶. Таким чином, в офіційному документі радянської влади уперше вводилася практика покарань без слідства і суду за дії, які «компетентним особам», в першу чергу – чекістам дозволялося визначати як злочин, спрямований проти держави.

Датована 21-м лютого відповідь на телеграму Раднаркому надійшла в Петроград в 10 годин 30 хвилин ранку 23 лютого. Нові, істотно тяжчі умови припинення воєнних дій передбачали:

1) відмову Росії від Фінляндії, Польщі, Литви, Курляндії, Ліфляндії, Естляндії, частини Білорусії;

2) очищення України від російських збройних сил і укладення мирного договору з Українською Народною Республікою;

3) повернення Туреччині окупованих провінцій (Карс, Ардаган, Батум);

4) роззброєння російського військового флоту, дислокованого в Чорному та Балтійському морях і в Північному Льодовитому океані;

5) припинення антиурядової агітації і пропаганди в Центральних державах і окупованих ними регіонах.

Перелічені умови мали бути прийняті упродовж 48 годин. Російські уповноважені повинні були негайно прибути в Брест-

²²⁶ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. – С. 218–219.

Литовськ і впродовж трьох днів підписати мирний договір. Договір підлягав ратифікації упродовж двох тижнів²²⁷.

23 лютого Ленін зібрав Центральний комітет для обговорення нового ультиматуму Німеччини і розпочав дискусію такою заявою: «Політика революційної фрази закінчена. Якщо ця політика триватиме тепер, він виходить зі складу уряду і з ЦК. Для революційної фрази потрібна армія, її нема. Виходить, треба приймати умови». Пояснюючи в ході дискусії свій особистий ультиматум, він додав: «Деякі докоряли мені за ультиматум. Я його ставлю на крайній випадок. Якщо наші цекісти говорять про міжнародну громадянську війну, то це знущення. Громадянська війна є в Росії, але її нема в Німеччині. Наша агітація залишається. Ми агітуємо не словами, а революцією. І це залишається. Сталін не правий, коли каже, що можна не підписувати. Ці умови треба підписати. Якщо ви їх не підпишете, то ви підпишете смертний вирок Радянській владі через три тижні. Ці умови Радянської влади не зачіпають. У мене нема хоч найменшої тіні коливання. Я ставлю ультиматум не для того, щоб його знімати. Я не хочу революційної фрази. Німецька революція ще не дозріла. Це вимагає місяців. Треба приймати умови»²²⁸.

За прийняття німецького ультиматуму висловилося семеро цекістів: Ленін, Зінов'єв, Свердлов, Смілга, Сокольников, Сталін, Стасова. Четверо були проти: Бубнов, Бухарін, Ломов (Оппоков), Урицький. Утрималося теж четверо: Дзержинський, Іоффе, Крестінський, Троцький²²⁹.

В ніч на 24 лютого Ленін з'явився на засіданні ВЦВК і повідомив про рішення ЦК РСДРП(б) підписати мирний договір. ВЦВК як формально вищий орган радянської влади мусив підтвердити або відкинути рішення керівного органу партії більшовиків. У позитивному рішенні не можна було сумніватися,

²²⁷ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. – С. 284–285.

²²⁸ Там само. – С. 211, 213.

²²⁹ Там само. – С. 215.

якби не розкол в керівному органі партії. Проте навіть в такій кризовій ситуації голосування показало, хто в хаті хазяїн. Майже всі більшовики, які співчували опонентам Леніна, покинули зал засідань, а частина лівих есерів утрималася від голосування. В результаті за ленінську резолюцію проголосувало 116 осіб, проти – 85, утрималися – 26. На підставі голосування Ленін написав від імені ВЦВК вранці 24 лютого відповідь німецькому урядові зі згодою на ультиматум²³⁰.

24 лютого ЦК партії знову зібрався, щоб сформувати технічну делегацію для поїздки в Брест. Ніхто з цекістів не бажав очолити її, щоб не заплямувати себе підписанням «паскудного миру». Врешті решт ЦК затвердив делегацію у складі Г. Сокольникова (голова), Л. Карахана, Г. Петровського і Г. Чичеріна, завданням якої було підписання Брестського миру без обговорення його умов. Мир був підписаний 3 березня.

День 24 лютого виявився для Леніна особливо насиченим. Готуючи скликання екстреного з'їзду партії, він написав звернення від імені оргбюро ЦК, адресоване всім парторганізаціям: «Позиція ЦК РСДРП (більшовиків) у питанні про сепаратний і анексіоністський мир». У ньому роз'яснювалися мотиви, які змусили Центральний комітет погодитися на умови миру, запропоновані німецьким урядом. Критикуючи головний аргумент лівих комуністів, які надто необережно покладалися на допомогу європейських соціалістів, Ленін писав: «Якщо Лібкнехт переможе в 2–3 тижні (це можливо), він, звичайно, визволить нас з усіх труднощів. Але було б просто дурістю і перетворенням в глум великого гасла солідарності трудящих всіх країн, якби ми надумали ручатися перед народом, що Лібкнехт неодмінно і обов'язково переможе в найближчі тижні»²³¹.

В дебатах на засіданні ЦК 24 лютого Л. Троцький просив звільнити його від поста наркома закордонних справ, бо не хотів підтримувати позицію, з якою був незгодний. Він дорікав

²³⁰ Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 287.

²³¹ Там само. – С. 230.

Леніну, який першим, на його думку, вніс розкол в партію, хоч підтримав вождя під час вирішального голосування в ЦК. Троцького турбувало те, що в партії виникло два різко відмежованих крила, тобто з'явилася небезпека об'єднання лівих комуністів з лівими есерами.

Підписання «паскудного миру» було тільки половиною справи. Його треба було схвалити у двох інстанціях – на партійному з'їзді і на Всеросійському з'їзді рад. Тим часом ліві комуністи розгорнули в партії активну пропагандистську діяльність, спрямовану на забезпечення відмови від «паскудного миру» на партійному з'їзді, що наперед визначило б відмову від його ратифікації Всеросійським надзвичайним з'їздом рад. Починаючи з 5 березня в Петрограді стала виходити їхня газета «Коммунист» як орган Петербурзького комітету партії і Петроградського окружного комітету РСДРП(б). Дізнавшись про рішення ЦК схвалити Брестський мир, Московське обласне бюро РСДРП(б) в той же день висловило недовіру його політичній лінії і відмовилося підпорядковуватися йому у заходах, пов'язаних з реалізацією умов мирного договору. Подібні резолюції прийняли також Московський міський і Московський окружний партійні комітети, Уральський обласний комітет, об'єднане засідання Харківського міського і Донецького обласного комітетів²³².

Л. Троцький не вважав себе лівим комуністом, хоч співчував їм. Результати його голосування в Центральному комітеті у питання про війну і мир показували, що він побоювався розколу в партії, внаслідок чого влада могла б перейти до лівих есерів, тобто вислизнути з рук партійного керівництва, у тому числі з його власних рук. Однак він не розумів, що в дискурсі про владу і мир позиція Леніна була більш реалістичною. Лівими комуністами були деякі більшовики з дореволюційним стажем, які в радянській Росії зайняли керівні посади. Ці професійні революціонери мали тісні зв'язки з європейськими соціалістами і розраховували на їхню допомогу. Основна маса

²³² Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. – С. 314, 318, 328, 338, 339.

партії складалася з нового поповнення, яке прийшло вже після повалення самодержавства. Ленін називав цих людей «жовтневими більшовиками»²³³. За своїм досвідом і світоглядом «жовтневі більшовики» нічим не відрізнялися від позапартійних радянських активістів, які співчували більшовицькому відгалуженню соціал-демократів, але були носіями «неусвідомленого соціалізму». Їх хвилювала не світова комуністична революція, а можливість встановлення миру з Центральними державами. Ось чому ліві комуністи залишилися генералами без армії, коли Ленін, використовуючи тих цекістів та інших керівників, які згуртувалися навколо нього, звернувся до партійної маси з роз'ясненням своєї позиції у питанні про війну і мир.

Після «виховної» роботи, проведеної серед московських більшовиків Г. Зінов'євим і Я. Свердловим, загальноміська конференція РСДРП(б) в ніч на 5 березня прийняла резолюцію такого змісту: «Московська загальноміська конференція висловлює свою довіру Центральному Комітету партії, доручає своїм делегатам на партійному з'їзді, який має відбутися, відстоювати єдність партії за будь-яких умов і різко засуджує одиначні спроби до розколу, що мали місце останнім часом»²³⁴.

6 березня відбулася нарада при Петроградському окружному комітеті, яка прийняла рішення про закриття фракційної газети «Коммунист» і переобрання комітету, оскільки його склад не відбивав позиції членів пітерської організації більшовиків. На партійний з'їзд було обрано трьох делегатів, які стояли на позиції Центрального комітету РСДРП(б) у питанні про війну і мир²³⁵.

Голова Раднаркому Донецько-Криворізької республіки Артем (Ф. Сергєєв) доповідав Я. Свердлову: «Перед моїм приїздом партійна конференція Донецького басейну обговорювала питання про революційну війну, і настрої був одноголосний: за

²³³ Протоколи Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 193.

²³⁴ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчет. – С. 315.

²³⁵ Там само. – С. 322–323.

московську позицію. Після моєї доповіді настрій вирішальною мірою змінився на користь позиції Центрального Комітету»²³⁶.

VII екстрений з'їзд партії відкрився у Таврійському палаці ввечері 6 березня. В його роботі взяли участь 47 делегатів з правом вирішального голосу і 59 – з дорадчим голосом, які представляли близько 170 тис. членів партії з наявних 300 тис. Всі делегати, крім одного, вступили в партію до листопада 1917 р., більше половини – між 1895 і 1917 рр.²³⁷. Ряд партійних організацій не встиг надіслати своїх делегатів, а деякі організації розташовувалися на території, вже зайнятій ворогом. Нечисленність делегатів пояснювалася також високою нормою представництва: один делегат від 3 до 5 тис. членів партії. В статуті, затвердженому VI з'їздом РСДРП(б), вказувалося, що партійний з'їзд вважається правомірним, якщо на ньому представлено не менше половини всіх членів партії²³⁸. Отже, організаторам з'їзду, незважаючи на гранично короткий час, який був в їх розпорядженні, вдалося забезпечити правомірність з'їзду.

Три з п'яти засідань з'їзду були присвячені обговоренню Брестського миру. Запропоновану Леніним резолюцію «Про війну і мир», зі схваленням необхідності підписання Брестського миру санкціонували 30 делегатів, проти висловилися 12, утрималися 4²³⁹.

Заручившись підтримкою з'їзду у задоволенні вимог Німеччини, Ленін зрозумів, що загроза встановленому ним режиму зникла. Правлячі кола кайзерівської Німеччини погодилися мати справу з ним, а не з його політичними суперниками в країні. Виникала можливість будувати ту державу-комуна, ідею

²³⁶ Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов. – Сталино, 1957. – С. 323.

²³⁷ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. – С. XXII.

²³⁸ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколы. – М., 1958. – С. 266.

²³⁹ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. – С. 175.

якої він уперше оприлюднив ще у «Квітневих тезах». На останньому вечірньому засіданні з'їзду 8 березня Ленін заявив: «Починаючи соціалістичні перетворення, ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, тобто мету створення комуністичного суспільства, яке не обмежується тільки експропріацією фабрик, заводів, землі і засобів виробництва, не обмежується тільки суворим обліком і контролем за виробництвом і розподілом продуктів, але йде до здійснення принципу: від кожного за здібностями, кожному – за потребами»²⁴⁰.

Само собою зрозуміло, що кінцева мета комунізму – розподіл матеріальних благ за потребами була тільки наживкою, спрямованою на те, щоб привчити народні маси до ідеї комунізму. Справжня мета більшовиків-ленінців полягала у створенні держави-комуни, яка зосередила б у своїх руках всі засоби виробництва і могла б розподіляти матеріальні ресурси й блага не за потребами, а так, як це було їй потрібно. Інакше кажучи, йшлося про доповнення політичної диктатури, досягнутої більшовиками після двох державних переворотів, диктатурою економічною.

В. Ленін розумів, що перехід у власність держави засобів виробництва не відповідає прагненням народних мас. Перебуваючи на позиціях «неусвідомленого соціалізму», робітники і селяни бажали зберігти за собою право власності на ті засоби виробництва, за допомогою яких вони виробляли матеріальні блага. Обговорюючи порядок денний майбутнього з'їзду на засіданні ЦК РСДРП(б) 6 лютого 1918 р., Ленін визнав, що його бентежить колосальна кількість в партії «жовтневих більшовиків», яка може завадити з'їзду опрацювати витриману програму²⁴¹. Кінець кінцем, він вирішив перейменувати на цьому з'їзді партію – з соціал-демократичної на комуністичну, а з комуністичною програмою не поспішати і затвердити її на наступному з'їзді.

²⁴⁰ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. – С. 139.

²⁴¹ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 193.

IV надзвичайний з'їзд рад відкрився в Москві, куди з 11 березня була перенесена столиця держави. Його учасниками стали 1 232 делегати з вирішальним голосом, з них 795 більшовиків, 283 лівих есерів, 25 есерів центру, 21 меншовик, 11 меншовиків-інтернаціоналістів. На другий день роботи з'їзду, 15 березня більшовицька фракція зібралася, щоб на пропозицію Г. Зінов'єва винести таке рішення: всі члени партії повинні голосувати за ратифікацію мирного договору, не відхиляючись від політичної лінії, схваленої VII екстремим з'їздом РКП(б). Цього ж дня ЦК РКП(б) затвердив цю постанову фракції і попередив, що виступ з сепаратною декларацією на з'їзді рад розглядатиметься як порушення партійної дисципліни. Тим не менш, 10 членів ВЦВК (І. Арманд, А. Бубнов, М. Бухарін, М. Ветошкін, П. Дибенко, О. Коллонтай, С. Косіор, В. Оболенський, Г. Оппоков-Ломов та І. Уншліхт) і 54 члена фракції від провінційних більшовицьких організацій виступили 16 березня на з'їзді з викладом позиції лівих комуністів, але заявили, що не голосуватимуть проти ратифікації мирного договору²⁴².

IV надзвичайний з'їзд рад ратифікував мирний договір голосами 784 делегатів. Проти договору висловився 261 делегат, утрималися 115. До оголошення результатів не встигли проголосувати 72 делегати²⁴³.

Розчаровані таким результатом голосування, лідери лівих есерів Б. Камков і П. Штернберг заявили, що їх партія відкликає своїх представників з Раднаркому, але залишається у складі ВЦВК і в місцевих радах. Короткий період співробітництва лівої фракції могутньої в 1917 р. партії есерів з більшовиками практично завершився. Однопартійна система влади остаточно утвердилася в радянській Росії у липні 1918 р. після спровокованого більшовиками повстання лівих есерів.

²⁴² Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. – С. 293–297.

²⁴³ Там само. – С. 228.

Розділ 11.

Український вимір Російської революції

У заключному розділі, як це зрозуміло, йде мова про ту частину розділеної між двома імперіями України, яка входила до складу Росії. Вважати Українську революцію лише національним виміром Російської не доводиться. Всупереч намаганням самодержавної Росії стерти ознаки окремішності колишньої держави гетьмана Богдана Хмельницького, Україна являла собою історико-географічний регіон з власними соціально-економічними, національними, культурними і ментальними особливостями. Тим не менш, за сотні років «перетравлювання» імперським організмом в російських губерніях з переважанням українського населення нагромадилися властиві всій країні проблеми, які вимагали розв'язання революційним шляхом.

Російська революція тривала до повалення Тимчасового уряду і розгону Установчих зборів більшовиками. Зміцнившись при владі, більшовики почали заново збирати дореволюційну імперію, що розпалася, під гаслом «тріумфальної ходи Радянської влади». Українська революція, яка теж почалася з повалення самодержавства, завершилася утворенням Української Народної Республіки і проголошенням її незалежності. «Тріумфальна хода Радянської влади», а по-простому – російсько-українська війна поклала початок українським національно-визвольним змаганням.

Внаслідок подібності соціально-економічних проблем політра політичних партій у Центральній Росії і в Україні була майже ідентичною. Проте однакові за соціальними програмами партії розділилися в Україні за ознакою ставлення до українського питання (російські і українські соціалісти-революціонери, меншовики і українські соціал-демократи, кадети і

соціалісти-федералісти). Натомість більшовики в Україні залишалися більшовиками незалежно від свого національного походження. Цей виняток із правила став наслідком політики верховного вождя більшовиків – людини, завжди орієнтованої на однопартійну диктатуру і готовою використовувати національні гасла під декларативною ширмою «соціалістичного інтернаціоналізму». Більшовики з готовністю приймали в свої лави людей усіх національностей, якщо вони поділяли їхню програму. Проте вони не вступали в коаліційні союзи з іншими партіями (за винятком тактичного союзу з лівими есерами, який допоміг їм взяти владу). Член Революційної української партії (РУП) і один із засновників УСДРП Лев Юркевич (Рибалка) свідчив: «Коли українська соціал-демократія, остаточно сформувавшись програмово й організаційно на своєму установчому з'їзді в 1905 р., висловилася за об'єднання з російською демократією на основі автономії, то російські соціал-демократи протягом довгих, декілька разів відновлюваних переговорів з нами найрішучішим способом заперечували об'єднування, пропонуючи нам *злиття*»²⁴⁴.

Визнаючи на словах прагнення кожного народу на самовизначення аж до відокремлення, В. Ленін залишав за собою можливість боротися всіма засобами, у тому числі силою зброї, проти демократичних держав, які сформувалися після повалення самодержавства. «Ми скажемо українцям: як українці, ви можете влаштовувати в себе життя як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротись проти вашої і нашої буржуазії»²⁴⁵.

На початку XX ст. України на карті Європи не існувало. Важко було встановити точні межі території розселення українців, яка знаходилася в різних адміністративно-територіальних

²⁴⁴ Рыбалка Л. Русские социал-демократы и национальный вопрос. – Женева, 1917. – С. 30.

²⁴⁵ Ленін В.І. Промова на Першому Всеросійському з'їзді військового флоту 22 листопада (5 грудня) 1917 р. // Повне зібрання творів. – Т. 35. – С. 112.

одинацях двох імперій – Російської і Австро-Угорської. Територія, на якій українці становили більшість населення, складалася з корінних етнічних земель, де вони сформувалися як народність, і безпосередньо прилеглих до них колонізованих земель. Один з відомих діячів визвольного руху, соціолог за професією М. Шаповал визначив суцільну територію розселення українців на підставі єдиного в Росії перепису 1897 р. та інших даних демографічної статистики в обсязі 739 тис. кв. км., на якій проживало 46 012 млн осіб. В межах Росії це були: Правобережжя з трьома губерніями – Київською, Волинською і Подільською, прилегли до них південні повіти Гродненської, Мінської і Могилівської губерній, Холмська губернія, а також Хотинський повіт Бессарабської губернії; Лівобережжя з трьома губерніями – Полтавською, Харківською і Чернігівською з прилеглими південними повітами Курської і Воронежської губерній та західними районами Області Війська Донського, і Степ, до якого входила Херсонська губернія з двома прилеглими повітами Бессарабії, Катеринославська і Таврійська (без кримських повітів) губернії, і заселені в основному українцями райони Кубані та Ставропілля²⁴⁶.

За оцінкою українського демографа В. Кубійовича територія розселення дорівнювала 718 тис. кв. км., з яких 75,5 тис. знаходилися в межах Австро-Угорщини (Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття), а решта – в Росії²⁴⁷. Сучасні оцінки російського демографа В. Кабузана майже збігаються з розрахунками М. Шаповала²⁴⁸.

Українці були нацією хліборобів. Аграрне перенаселення постійно виштовхувало сільську молодь за межі території проживання. Тому ті, хто обирав сферою своїх занять хліборобство,

²⁴⁶ Шаповал М. Засади української визвольної програми. – Прага, 1927. – С. 6–7.

²⁴⁷ Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. – Том 1. – К., 2005 (факсимільне перевидання). – С. 19.

²⁴⁸ Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. – М., 2006.

змушені були шукати вільні землі переважно в Азіатській частині Росії. Швидкий розвиток промисловості і транспорту після скасування кріпосного права викликав прискорене зростання робітничого класу, який формувався в основному з прийшлого люду. Внаслідок цього утворився великий переки між сільським і міським населенням за національною ознакою. Села, як і маленькі міста (за винятком єврейських штетлів) залишалися здебільшого українськими, натомість великі міста ставали переважно російськими.

Як носії мови і культурних традицій, українські селяни були основною базою національної революції. Проте внаслідок особливої гостроти класових суперечностей вони більшою мірою прислухалися до соціально-економічних, а не національно-політичних гасел революції. Будучи здебільшого російського походження, робітничий клас і буржуазія залишалися байдужими до гасел національної революції. Українська революція могла здобути підтримку тільки серед робітництва дрібних підприємств і досить малочисельного прошарку буржуазії. За підрахунками В. Сарбея, в українських губерніях Росії налічувалося близько 100 тис. носіїв української мови, які жили за рахунок прибутків від капіталу та нерухомості або займалися торговельною діяльністю²⁴⁹.

Більша частина людей розумової праці перебувала на державних або контрольованих державою земських посадах. Залежність від держави породила як специфічний для Російської імперії термін «інтелігенція», так і не менш специфічний вираз «особи вільних професій», матеріальне становище яких визначалося умовами ринку. Працевлаштовуючи представників неросійської інтелігенції, уряд добивався того, щоб вони переходили на російську мову. Демонстративне використання української мови у повсякденному спілкуванні було викликом ідеології «самодержавства, православ'я і народності».

²⁴⁹ Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 5.

У 1917 р. частка росіян в населенні Миколаєва дорівнювала 66,3% (відповідно українців – 7,5%), Харкова – 62,8% (українців – 26%), Одеси – 47,4% (українців – 9,2%), Києва – 54,5% (українців – 21%) тощо²⁵⁰. Така особливість відбивалася в чисельності політичних партій, поділених своїм ставленням до українського питання, тому що членська маса поповнювалася майже виключно за рахунок міського населення. Найбільш впливовими в Україна були російські есери і меншовики.

Повалення самодержавства викликало серед українців справжню ейфорію. 25 березня Петроград уперше побачив «українське питання» в матеріальному вигляді, коли відбулася багатотисячна демонстрація з приводу чергових Шевченкових роковин. Поряд із студентами, представниками інтелігенції та робітництва в маніфестації взяли участь солдати. Очолював маніфестацію загін кубанських козаків колишнього царського конвою у мальовничих червоних жупанах із січовим прапором і запорозькими бунчуками. Наступного дня кадетська газета «Речь» так відізналася про маніфестацію: «Немає жодного національного руху в Росії, щодо якого старий лад поведився б з таким цинізмом і байдужістю, як до українського руху. Від 1876 до 1905 року було заборонено, часом без будь-яких винятків, друкувати щось українською мовою. Від початку цієї війни українську пресу заборонено. До неї було застосовано заборону раніше, ніж до німецької. Аж до самої революції українських шкіл не дозволяли, і навчання українською (малоруською) мовою вважалося злочином. Бюрократичні неукі не соромилися у своїх неофіційних актах висміювати українську мову, яка має свою історію, свою літературу – один з найбільших духовних витворів найближчого нам по крові й походженню слов'янського племені, невідривно сполученого з нами історичними зв'язками». Автор безумовно співчував українцям, але був щиро переконаний, що близькість

²⁵⁰ Рєсєнт О.П. Робітництво України і Центральна Рада. – К., 1993. – С. 22.

по крові і походженню – це достатня підстава для «невідривності» народу, тобто до його довічного позбавлення державних прав.

Через кілька днів після петроградської маніфестації голову Тимчасового уряду князя Г. Львова відвідала українська делегація у складі М. Корчинського, О. Лотоцького, М. Славинського, М. Чечеля та ін., і вручила йому меморандум. «Новий уряд, – говорилося в ньому, – повинен спинити свою увагу на інтересах величезної по території країни, з надто добрими умовами задля матеріального розцвіту, але пригніченої економічно, – на інтересах 30-мільйонної людності, з великими природними здібностями, але духовно підупалої, яка майже зовсім не відчула вигід нового парламентського ладу Росії, бо через виборчий закон 3 червня (1907 р. – авт.) вона представлена в російському парламенті реакційними елементами, котрі гальмують поступальний хід державного життя»²⁵¹. 1 квітня в Петрограді утворилася Українська національна рада на чолі з О. Лотоцьким.

Лідер Центральної Ради М. Грушевський у програмних статтях, опублікованих щоденною газетою «Нова Рада» (газета «Рада» була закрита на початку війни), обґрунтував головний лозунг національно-визвольного руху – побудову територіальної автономії України в Російській федеративній республіці. Він передбачав, що цензові і всеросійські соціалістичні партії, які не заперечували культурної автономії, несхвально поставляться до вимоги забезпечити українському народу державні права. Але тільки державність була запорукою вільного розвитку народу. Термін «автономія» у словнику Грушевського не можна сприймати в його радянському наповненні – як відсутність державних прав за наявності поступок у мовно-культурній сфері.

В цих статтях голова Центральної Ради закликав не чекати Всеросійських установчих зборів, щоб одержати від них автономію України. Він вважав, що для українського народу це

²⁵¹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 57.

питання життя або смерті, і його неприпустимо ставити в залежність від того, якою виявиться більшість на Установчих зборів — централістською чи автономно-федералістською. Борці за національну справу мали самі будувати автономію України.

У ситуації, що склалася, Центральна Рада діяла обережно, щоб не наразитися на закони воєнного часу, але рішуче. Було зрозуміло, що орієнтуватися треба не на декларації і петиції, а на силу. І ця сила існувала: мільйони мобілізованих в армію українських селян і робітників.

Перші здобутки українського руху в армії були проаналізовані В. Винниченком у статті «Український мілітаризм», опублікованій в «Робітничій газеті» 25 квітня. Автор ставив таке завдання: «Всіх українців солдатів освідомити, згуртувати, організувати; українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу».

18–21 травня у Києві зібрався I військовий з'їзд, делегати якого представляли 900 тис. українців, мобілізованих в армію. У резолюції «Про автономію України» висувалося завдання «вимагати від Тимчасового Правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України»²⁵².

Виконуючи постанову військового з'їзду, нею ж і сформульовану, Центральна Рада надіслала в кінці травня для переговорів з Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів делегацію на чолі з В. Винниченком. Делегація озброїлася великою кількістю документів, у тому числі офіційними посвідками з Академії наук, що підтверджували існування заперечуваної панівними колами Росії української нації і перелік губерній, в яких вона кількісно переважала. Однак уряд не став довго розмовляти на цю тему і передав проблему на розгляд експертів. Позицію, яку зайняли

²⁵² Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. Документи і матеріали. — С. 279.

професори-експерти, Винниченко пізніше охарактеризував з властивим йому уїдливым гумором: «Виміряючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від одної думки, від одної уяви, що донецький і херсонський вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні, в такому розмірі вони ні за що не могли признати автономію. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну хай ще Волинь, ну, та й хай уже й Чернігівщину, це вони могли б ще признати українськими. Але Одеса з Чорним морем, з портом, з шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуцня, одшпурнули від себе ногою, коли вона підбігла до них зі своєю статистикою, з посвідченням Російської академії наук. Яка там, к лихій годині, Академія наук, коли однімаються Дарданелли, вугілля, залізо, сіль? Руський буржуа батька рідного одшпурнув би ногою, коли б він перешкоджав йому тримати й не пускати ці багатства»²⁵³.

10 червня відкрився у Києві Всеукраїнський селянський з'їзд. Найбільше уваги він приділив доповіді В. Винниченка про переговори, які мали негативний результат, і повідомленню з Петрограду про заборону воєнного міністра, яким став О. Керенський у новому складі уряду, проводити з'їзд делегатів від українізованих військових частин. У резолюції, складеній в

²⁵³ Винниченко В. Відродження нації. – Частина I. – Київ – Відень, 1920 (репринт: К., 1990). – С. 167–168.

рішучих виразах, селянські делегати закликали всі військові та громадські організації і державні установи допомогти Центральній Раді у побудові автономного ладу.

Незважаючи на заборону, з'їзд українізованих частин відкрився в Києві 18 червня. Він запропонував Центральній Раді у погодженні з національними меншинами негайно приступити до втілення в життя підвалин автономного ладу. Після з'їзду українізація армії посилилася. На всіх фронтах, не виключаючи Кавказького, виникли українські військові ради і комітети.

23 червня, коли II військовий з'їзд завершував свою роботу, виконком Центральної Ради доручив В. Винниченку оголосити делегатам схвалений ним цього дня «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого». Цей акт конституційного значення проголошував: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням В с е н а р о д н і У к р а ї н с ь к і З б о р и (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші У к р а ї н с ь к і З б о р и»²⁵⁴.

Тимчасовий уряд кілька днів тримав паузу, не висловлюючись з приводу самочинного проголошення Центральною Радою автономії України. Відразу висловилася тільки юридична комісія при уряді, причому в найбільш сильних виразах: «Представники українських партій не зупинилися перед актом відкритого заколоту, який несе небезпеку державній єдності Росії і завдає важкого удару російській демократії»²⁵⁵.

²⁵⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том 1. – К., 1996. – С. 101.

²⁵⁵ Революция и национальный вопрос: документы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. – Том 3. – М., 1930. – С. 60–61.

Реакція лідерів основних загальноросійських партій на Універсал теж була негативною. Автономію України вони сприймали як спробу переформувати багатонаціональну імперію, щоправда, вже без імператора, на федеративну республіку. До федерування країни вони не були готові, хоча й очолювали політичні сили, які репрезентували Російську революцію. Заслуга М. Грушевського полягала в тому, що він не покладав надій на скликання Всеросійських установчих зборів. Щоб одержати державні права, українському народу треба було покладатися на власний сойм.

На шостий день після оголошення Універсалу в газетах з'явилася відозва Тимчасового уряду до «братів-українців» такого змісту: «Не йдіть погибельним шляхом роздроблення сил звільненої Росії. Не відривайтеся від спільної батьківщини, не розколюйте спільної армії в хвилину грізної небезпеки. Не вносьте братовбивчої різанини в народні лави якраз тоді, коли напруження всіх сил народних необхідне для захисту країни від воєнного розгрому, для подолання внутрішніх перепон. У нетерплячому прагненні негайно закріпити форми державного устрою України не завдавайте смертельного удару всій державі і самим собі, бо загибель Росії буде загибеллю й вашої справи»²⁵⁶. З контексту цього звернення можна було здогадатися, що представлені в Тимчасовому уряді політичні партії не мають наміру федералізувати державу, якщо вважають цю акцію рівнозначною її загибелі. Вчитуючись у відозву, можна було здогадатися, що ці партії мали намір розв'язувати назрілу національну проблему на шляхах «культурного самовизначення» і забезпечення прав національних меншин «у місцевому управлінні і самоуправлінні, в школі і суді»²⁵⁷.

²⁵⁶ Революция и национальный вопрос: документы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. – Том 3. – М., 1930. – С. 92–93.

²⁵⁷ Там само. – С. 92.

Відмінну від інших загальноросійських партій позицію щодо оцінки подій, пов'язаних з автономією України, зайняв вождь більшовиків. У другій половині червня В.Ленін опублікував в газеті «Правда» три статті, в яких заявив, що його партія не є прихильницею дрібних держав, але поважає право українців на відділення від Росії. Щоправда, тут же він зауважив, що «в даний час український народ відокремлення від Росії не хоче». Третя стаття закінчувалася закликом, адресованим російському суспільству: «Поступіться українцям – це говорить розум, бо інакше буде гірше, силою українців не вдержиш, а тільки озлобиш. Поступіться українцям – ви відкриєте тоді шлях до довір'я між обома націями, до братерського союзу їх, як рівних!»²⁵⁸.

І у князя Львова, і у Леніна фігурували «брати-українці». Обидва, однак, ставилися негативно до ідеї української автономії, а протилежна оцінка Універсалу пояснювалася різним баченням державного ладу в пореволюційній Росії. Погляд Львова був традиційним: централізована країна з демократичним конституційним устроєм, а в національних регіонах – з культурно-національною автономією і самоуправлінням на рівні місцевих громад. Натомість Ленін виношував ідею створення держави-комуни, яка мусила мати подвійну структуру: на рівні органів його партії, що будувалася на засадах «демократичного централізму», – диктатури, а на рівні радянських органів (тих же партійних, але перелицьованих в радянські) – управлінську владу, що спиралася на регульоване партійними органами волевиявлення населення. Подвійна владна конструкція дозволяла робити заяви про народне волевиявлення, залишаючись в рамках диктатури.

Беручи на себе оголошенням Універсалу державні функції, Центральна Рада як представницький орган, повинна була утворити уряд. Її виконком був перетворений на комітет, за яким закріпилася назва Малої ради, затвердженої в кількості

²⁵⁸ В.І. Ленін про Україну. – Частина II. – С. 2 –23.

33 осіб. Партійний склад Малої ради був пропорційно таким же, як Центральної Ради. Вона мала однаковий з нею обсяг повноважень, в разі необхідності – й законодавчих. Це був постійно діючий орган, який готував порядок денний для сесій Центральної Ради. Її закони, прийняті в екстрених випадках, не вимагали надалі затвердження всім складом Центральної Ради на сесіях.

26 червня на таємному засіданні Малої ради (щоб не наразитися на конфлікт з центральним урядом країни) був затверджений перший у XX ст. український національний уряд на чолі з В. Винниченком – Генеральний секретаріат.

Напередодні I Всеросійського з'їзду рад робітничих і селянських депутатів до Києва прибув нібито з приватним візитом один з провідних діячів Петроради меншовик М. Лібер. Він пересвідчився, що в українських губерніях Центральна Рада стала найбільш впливовою політичною силою. На з'їзді Лібер керував національною секцією, в якій пролунали гострі звинувачення Тимчасового уряду з боку делегатів, що представляли інтереси України, Фінляндії і Литви. З'їзд підтримав негайну децентралізацію управління країною. Зокрема, 5 липня він висловився за «негайне створення тимчасового органу, який би репрезентував демократії всіх націй, що населяють Україну»²⁵⁹. Ця рекомендація була прийнята до уваги Тимчасовим урядом.

10 липня делегація у складі О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі виїхала в Київ. В ході переговорів міністри погодилися визнати Центральну Раду крайовим органом державної влади негайно, тобто до скликання Установчих зборів. Угода була зафіксована в однакових, але різних за назвою документах. Документ Тимчасового уряду називався проектом постанови «Про національно-політичне становище України». Центральна Рада побажала оформити його як Другий Універсал. Обидва документа мусили оголошуватися одночасно. Три

²⁵⁹ Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С. 159.

міністра не мали повноважень діяти від імені уряду, і зобов'язалися повідомити про затвердження досягнутих домовленостей телеграфом.

15 (2) липня Тимчасовий уряд вислухав Терещенка і Церетелі (Керенський з Києва поїхав на фронт). Три міністри від партії кадетів виступили проти надання українцям автономії і вийшли з уряду. М. Некрасов проголосував за угоду, але мусив вийти з партії кадетів.

Наступного дня в Київ надійшло телеграфне повідомлення, і Центральна Рада негайно оголосила Другий Універсал. У згоді з національними меншинами, підкреслювалося в ньому, Рада готуватиме закон про автономний устрій України для внесення його на затвердження Установчих зборів. До затвердження Рада зобов'язувалася не здійснювати автономії самочинно. При кабінеті військового міністра, Генеральному штабі і Верховному головнокомандувачеві, зазначалося далі, Рада матиме своїх представників, які займуться комплектуванням окремих частин виключно українцями, здійснюючи цю роботу так, щоб не порушити боєздатності армії. Для Центральної Ради цінність укладеної угоди істотно знижувалася тим, що в ній не була окреслена територія, на яку мала поширюватися компетенція українських властей, а також їх повноваження у стосунках з місцевими органами Тимчасового уряду.

Тим не менш, історичне значення Другого Універсалу переконливо підтверджує гостро негативна реакція на нього з боку кадетської партії. Один з провідних членів юридичної комісії при уряді, член ЦК партії народної свободи, професор Петроградського університету барон Б. Нольде 20 (7) липня опублікував в центральному органі партії кадетів газеті «Речь» роздратовану статтю, в якій твердив: «Ні України, ні її Ради в російським праві до поїздки трьох міністрів не було. Кажуть, що їхнє фактичне існування уявляється дуже сумнівним, але на цьому не варто тепер наполягати. Угода, звершена трьома міністрами й подана у формі декларації Тимчасового уряду від 2 липня, та Універсалу Ради від 3 липня, не тільки накинута

Раду Україні, але й Україну – Росії». Стаття завершувалася гірким сарказмом: «Ні сіло ні впало уряд з енергійним князем Г. Львовим на чолі виправив помилку царя Олексія Михайловича і Петра Великого: нашвидкуруч, поміж двома поїздами, три російських міністри і професор Грушевський порозумілися в справі утворення української держави».

Передбачені Другим Універсалом переговори про поповнення Центральної Ради представниками неукраїнської демократії завершилися успішно. 25 липня відбулося перше засідання Малої ради у поновленому складі (40 членів – від українських організацій, 18 – від національних меншин). В кінці місяця В. Винниченко, Х. Барановський і М. Рафес виїхали в Петроград, щоб узгодити з Тимчасовим урядом повноваження Генерального секретаріату як крайового органу влади. Три тижні переговорів пройшли безрезультатно. Коли делегація повернулася в Київ, щоб взяти участь у черговій сесії Ради, вже без неї Тимчасовий уряд затвердив 17 (4) серпня «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові».

В документі вказувалося, що дії українського уряду поширюються тільки на п'ять губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську. Тимчасовий уряд оголошував Генеральний секретаріат своїм органом, а не органом Центральної Ради. У «негайних і невідкладних» випадках за Тимчасовим урядом зберігалося право безпосередньо зноситися з місцевими органами влади. З компетенції Генерального секретаріату виключалися військові та продовольчі справи, пошта і телеграф, суд²⁶⁰. Після бурхливих дебатів Центральна Рада прийняла інструкцію до відома і перейшла до чергових справ. Врешті-решт, це була тимчасова інструкція тимчасового уряду.

Лідерів Центральної Ради турбувало питання: чи здатні партії Російської революції створити країну, в якій існуватимуть на рівних правах як росіяни, так і всі інші народи колишньої

²⁶⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том 1. – К., 1996. – С. 213–214.

імперії? Усвідомлюючи неможливість відділення України в умовах воєнного часу, вони зважували шанси на утворення Російської Федерації. Показовою є позиція одного з керівників Української соціал-демократичної спілки Михайла Ткаченка, який відіграв велику роль у відновленні УСДРП, після чого був обраний до Центральної Ради і увійшов до її керівного ядра за квотою цієї партії. Він розумів, що не може бути автономії без федерації. У статті, опублікованій «Робітничою газетою» 30 березня (12 квітня за нов. ст.), він закликав утворювати автономну Україну на власних Установчих зборах, «входячи по своїй охоті, а не з примусу в спілку з іншими націями Росії й утворюючи Російську федеративну демократичну республіку». Сумніваючись у готовності провідних політичних сил Російської революції зробити країну федерацією, він усе-таки був готовий розглянути всі варіанти. Якщо Росія стане федерацією, вважав Ткаченко, то «не будемо зараз створювати власної, незалежної від неї держави, тільки сполучимося з нею в федеративну спілку». Федеративна республіка, як її розумів Ткаченко, «се значить республіка, складена зі сполучення окремих держав, які віддають спільні справи у ведення спільному урядові».

У М. Грушевського та його однодумців жевріла надія на те, що вони зможуть змусити державоутворюючу націю змиритися з ідеєю федерації, якщо вдасться об'єднати прагнення до автономії з боку усіх пригноблених колишньою імперією народів. Тому вони виявили ініціативу у скликанні в Києві з'їзду народів Росії. Доцільність його скликання була обґрунтована ще в дискусіях на Всеукраїнському національному конгресі у квітні 1917 р. На з'їзді народів йшлося про те, щоб обговорити шляхи перетворення Російської централізованої держави на федерацію демократичних республік.

Робота з'їзду тривала з 21 по 28 вересня. Були присутні делегати від литовців, латишів, естонців, білорусів, молдаван, грузинів, євреїв, кримських татар, бурятів, донських козаків. У постановах з'їзду вказувалося, що головною хібною державного

устрою Росії є надмірне зосередження законодавчої і виконавчої влади в єдиному центрі. Багатонаціональний склад населення, різноманітність культур, економічного життя та історичного минулого російських регіонів робили єдино придатною формою державного устрою саме федерацію. Національності, розпорошені по всій державі (наприклад, євреї) мусили одержати право на екстериторіально-персональну автономію.

Особливо важливим був пункт про те, що скликання Всеросійських установчих зборів не мусило перешкоджати проведенню крайових зборів, які мали виробити форми внутрішньої організації автономних установ даного народу або краю²⁶¹. Цим самим з'їзд підтримав постанову серпневої сесії Центральної Ради, де вказувалося на необхідність якнайшвидшого скликання Установчих зборів етнографічної України, оскільки розв'язувати питання про її політичний лад та відносини з Росією могло тільки місцеве населення²⁶².

На звістку про те, що Центральна Рада почала готувати скликання Українських установчих зборів, у Петрограді прореагували істерично. Міністр юстиції П. Малянтович наказав прокуророві Київської судової палати негайно розпочати слідство на предмет притягнення В. Винниченка та інших генеральних секретарів до кримінальної відповідальності. Однак черговий конфлікт Ради з Тимчасовим урядом вичерпався внаслідок повалення цього уряду більшовиками.

Після одержання телеграфних сповіщень про події в Петрограді з ініціативи Малої ради в Києві утворився Крайовий комітет з охорони революції. Компетенція цього надзвичайного органу влади була визначена одним реченням: «На всій території України Комітет має розпоряджатися всіма силами революційної демократії і йому підчиняються в порядку охорони революції всі органи влади означеної території»²⁶³.

²⁶¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том 1. – С. 307–310.

²⁶² Там само. – С. 254.

²⁶³ Там само. – С. 359.

8 листопада відбулося надзвичайне засідання Малої ради, присвячене обговоренню становища, яке склалося у зв'язку з повстанням в Петрограді. Російські есери, меншовики і бундівці виступили на захист Тимчасового уряду. Не маючи підстав захищати його, українські партії теж висловилися проти перевороту. Бурхливі дебати завершилися о 2-ій годині ночі, тобто вже 9 листопада, прийняттям такої резолюції: «Признаючи, що влада, як в цілій державі, так і в кожному окремому краю повинна перейти до рук революційної демократії і вважаючи недопустимим перехід всієї влади до рук рад робітничих та солдатських депутатів, які складають тільки частину організованої революційної демократії, Центральна Українська рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде завзято боротись зі всякими спробами піддержки цього повстання на Україні»²⁶⁴.

У зв'язку з прийняттям такої резолюції керівники Київської більшовицької організації В. Затонський, І. Крейсберг і Г. П'ятаков вийшли зі складу Малої ради і вивели свої збройні сили із складу Комітету з охорони революції. У Києві утворилися три табори, кожний з яких протистояв двом іншим. Табір прибічників Тимчасового уряду складався з усіх загальноросійських партій, за винятком більшовицької, і мав опору в штабі Київського військового округу та підпорядкованих йому військ. Більшовики спиралися на Ради робітничих і солдатських депутатів. Центральна Рада, як і більшовики, протистояла штабу КВО, але відстоювала своє право на владу.

9 листопада більшовики скликали розширений пленум обох київських рад з участю представників військових частин, фабзавкомів та профспілок, на якому був утворений революційний комітет – орган для керівництва боротьбою за владу. Штаб КВО, який стягував до міста вірні йому війська з фронту, 10 листопада заблокував Маріїнський палац, де перебував ревком, і заарештував його майже в повному складі. Наступного

²⁶⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том 1. – С. 363.

дня більшовики обрали новий ревком, який розгорнув бойові операції на Печерську в районі заводу «Арсенал». Бої на вулицях Києві вщухли тільки надвечір 13 листопада. З ініціативи міської думи, яка зберігала нейтралітет, комісія з представників більшовицького ревкому, Центральної Ради і штабу КВО вночі виробляла умови припинення вогню. Керівництво штабу було змушене звільнити заарештованих членів першого ревкому, вивести з міста викликані війська і розформувати офіцерські дружини. Київ був переведений на мирний стан, а його охорона доручалася Центральній Раді.

13 і 14 листопада сьома сесія Центральної Ради прийняла ряд важливих рішень. Тимчасовим начальником КВО було призначено підполковника В. Павленка. Малій раді доручалося затвердити закон про вибори до Українських установчих зборів і провести самі вибори. Була прийнята постанова такого змісту: «Поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини»²⁶⁵. За кілька днів до більшовицького перевороту в Петрограді козацька військова рада проголосила Кубанську область окремою республікою в складі Росії. Поважаючи волю населення Кубані, Центральна Рада відмовилася від претензій на цю частину етнографічної України. Поважаючи право населення Бессарабської губернії на самовизначення, Рада не заявила претензій на її українські за складом населення частини. На пропозицію В. Винниченка були заново відкриті ліквідовані у серпні секретарства і затверджені їх керівники: продовольчих справ (М. Ковалевський), військових справ (С. Петлюра), торгу і промисловості (В. Голубович), праці (М. Порш), судівництва (М. Ткаченко), шляхів (В. Єщенко), пошт і телеграфу (О. Зарубін)²⁶⁶.

²⁶⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том 1. – С. 379.

²⁶⁶ Там само. – С. 381.

14 листопада Центральна Рада опублікувала звернення до громадян, в якому повідомляла, що вживатиме всіх заходів, щоб встановити лад і спокій в Україні, не допускаючи самовільних, анархічних виступів. Цим самим вона позиціонувала себе як орган революційної демократії, що спирається в своїй діяльності на всі організації і вимагає від них точно й негайно виконувати розпорядження її уряду – Генерального секретаріату²⁶⁷.

Однак в Україні існували організації, що підпорядковувалися Раді народних комісарів – мережа більшовицьких парткомів і збільшовизованих рад. За цих умов протистояння між Раднаркомом і Центральною Радою ставало неминучим.

Починаючи з липня 1917 р. в Україні функціонували два досить аморфні територіальні об'єднання більшовиків: обком Південно-Західного краю (три правобережні губернії), у сферу компетенції якого входили також Чернігівщина, Полтавщина і Херсонщина, і партком Донецько-Криворізької області (разом з Харківською губернією). У листопаді обком Південно-Західного краю звернувся до секретаря ЦК Я. Свердлова з пропозицією утворити в Україні окремий партійний центр. Свердлов визнав доцільність пропозиції, але застеріг проти будь-яких спроб утворення окремої від РСДРП(б) «особливої партії української, як би вона не називалася, яку б програму не приймала»²⁶⁸.

З'їзд більшовиків Південно-Західного краю відбувся у Києві 16–18 грудня за участю 24 місцевих організацій, що об'єднували понад 18 тис. членів партії. А 18–19 листопада в Харкові відбулася конференція більшовицької організації Донецько-Криворізької області, яка представляла близько 30 тис. членів

²⁶⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том 1. – С. 383–384.

²⁶⁸ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. – К., 1962. – С. 419.

партії. На ній проблема створення загальноукраїнського політичного центру навіть не обговорювалася. Більшовики у цьому регіоні не сприймали поняття «Україна». Однак вони усвідомлювали, що в своєму регіоні мають справу з українським селом і готувалися взяти участь у виборах до Українських установчих зборів. Звертаючи увагу на необхідність активізації агітаційної роботи на селі, конференція відзначила: «Неприпустиме за будь-яких умов перетворення Установчих зборів у центр контрреволюційних змов проти робітничо-селянської революції Рад»²⁶⁹.

Мережу рад в Україні у свій час досліджував П. Тригуб. За його підрахунками, на початок грудня 1917 р. у дев'яти українських губерніях функціонувало 317 рад у містах та робітничих селищах²⁷⁰. Ступінь їх контрольованості більшовиками можна визначити за статистикою II Всеросійського з'їзду рад, на якому були представлені 402 ради, з них 67 – з України. Загальна картина, однак, спотворюється двома обставинами. По-перше, організатори з'їзду надавали перевагу запрошенню збільшовизованих рад, хоч це їм вдавалося не завжди. По-друге, представники від прибулих в Петроград українських рад нерідко мали повноваження від кількох інших, що було особливо характерним для Донецько-Криворізького регіону. Зокрема, Єнакіївська рада пред'явила мандатній комісії з'їзду довіреність від шести сусідніх рад, Кальміуська – від дев'яти, а Кадіївська – від чотирнадцяти рад з найближчих робітничих селищ²⁷¹.

²⁶⁹ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. – К., 1962. – С. 98.

²⁷⁰ Тригуб П.М. Про кількісний та соціальний склад рад України в грудні 1917 – квітні 1918 рр. // Український історичний журнал. – 1972. – № 1. – С. 111.

²⁷¹ Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.Й. Ради України в 1918 р. – К., 1974. – С. 185.

Ступінь більшовизації представлених на з'їзді рад визначається ставленням до гасла «Вся влада – Радам!». Це гасло висували більшовики і ліві есери, заперечували його меншовики і праві есери. Розглянемо загальну картину по губерніях, визнаних і не визнаних Тимчасовим урядом українськими²⁷²:

Губернії	Кількість рад	Ради, які висували гасло «Вся влада – Радам!»
1. Перша група		
Київська	6	4
Волинська	6	3
Подільська	4	1
Полтавська	5	2
Чернігівська	3	1
Всього в групі	24	11
2. Друга група		
Харківська	7	5
Катеринославська	27	17
Херсонська	8	8
Таврійська	1	—
Всього в групі	43	27

Отже, на сході і півдні мережа рад була більш розвинутою, а ступінь їх більшовизації – вищим, ніж на заході і в центрі України.

Партійну приналежність делегатів, надісланих з України на II Всеросійський з'їзд рад, теж можна визначити за даними мандатної комісії²⁷³:

²⁷² Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.Й. Ради України в 1918 р. – К., 1974. – С. 184–185.

²⁷³ Там само. – С. 185.

Губернії	Більшовики і ліві есери	Меншовики та праві есери	Українські есдеки та есери	Позапартійні делегати	Усього делегатів
1. Перша група					
Київська	12	1	7	—	20
Волинська	7	1	—	—	8
Подільська	2	1	—	2	5
Полтавська	4	1	1	2	8
Чернігівська	2	1	—	1	4
Всього в групі	27	5	8	5	45
2. Друга група					
Харківська	6	5	1	—	12
Катеринославська	32	11	1	3	47
Херсонська	15	7	—	—	22
Таврійська	1	1	—	—	2
Всього в групі	54	24	2	3	83
Разом по Україні	81	29	10	8	128

Бачимо, що у першій групі губерній більшовики та ліві есери мали в радах п'ятикратну перевагу над противниками – меншовиками та правими есерами. Партії, які утворювали основне ядро Центральної Ради, були представлені в радах у мізерній кількості (за винятком Київської губернії).

На заяву Центральної Ради про взяття влади в дев'яти українських губерніях, яка пролунала 14 листопада, більшовики швидко відреагували. 16 листопада у Києві було скликане спільне засідання обох рад, представників від контрольованих

більшовиками військових частин, які дислокувалися в місті, профспілок і фабзавкомів. На ньому Г. П'ятаков запропонував тактику непрямого усунення Центральної Ради з політичного життя за допомогою контролюваного більшовиками виборчого процесу всередині рад. Незабаром були ухвалені резолюції, в яких містилися відповіді на ряд питань, пов'язаних з організацією влади в Україні.

Більшістю голосів було визнано, що влада в Росії повинна належати радам. Питання про те, кому має належати влада в Україні, вирішувалося однозначно: Центральній Раді. Однак, і у цьому полягав підступний задум більшовиків, вони бажали мати справу не з реальною Центральною Радою, а з іншою установою під цією назвою. Було вирішено обрати новий склад Ради на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів²⁷⁴.

Центральна Рада мала намір віддати завойовану нею владу демократично обраним депутатам Українських установчих зборів. Натомість керівництво РСДРП(б) бажало скористатися популярністю рад в масах, щоб трансформувати Центральну Раду за російським зразком на з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів в Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України.

Відкриваючи 11 листопада сьому сесію Центральної Ради, М. Грушевський поставив перед національно-визвольним рухом головну мету – створення Української Демократичної Республіки. Наступного дня голова оргкомітету III Всеукраїнського військового з'їзду соціал-демократ Є. Неронович зачитав на сесії Ради резолюцію делегатів з'їзду, які представляли інтереси 3 100 тис. солдатів і офіцерів українізованих частин. У ній містилася вимога якнайшвидше проголосити Українську Демократичну Республіку²⁷⁵.

²⁷⁴ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917 – 1923 рр. – Том 1. Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С. 174.

²⁷⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Том 1. – С. 377.

Сьома сесія Центральної Ради завершилася 15 листопада. Чекати чергової сесії або скликати надзвичайну, щоб виконати побажання українізованих частин, було недоцільно. Цю місію взяла на себе Мала рада.

В. Винниченко написав проект Третього Універсалу і 19 листопада поставив його на обговорення Генерального секретаріату. Потім текст Універсалу був розмножений і переданий членам Малої ради. Пізно ввечері Мала рада зібралася на надзвичайне засідання. Після перерви засідання довелося припинити, тому що представники національних меншин розійшлися. 20 листопада, коли засідання Малої ради відновилося, М. Грушевський сказав: «Те, що ми досі вважали прерогативою Української установчої ради, є тепер конечною потребою, котру ми мусимо задовольнити зараз. Кілька днів тому назад, ви чули тут постанову Третього всеукраїнського військового з'їзду, який був представництвом 3 мільйонів озброєного люду – ця постанова домагалась проголошення Української Республіки. Від тої пори українські фракції цілий тиждень радились про це і тільки вчора прийшли до згоди, що далі цього акту відкладати не можна»²⁷⁶. Після цієї передмови глава Центральної Ради зачитав Третій Універсал. Він був схвалений при поіменному голосуванні 42-ма голосами. Проти не висловився ніхто, утрималися меншовики, російські есери та представники Польського демократичного центру.

Центр ваги цього документу містився в одному абзаці: «Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів. До Установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому

²⁷⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Том 1. – С. 395–396.

правительству – Генеральному секретаріатові України. Маючи силу і владу на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії»²⁷⁷.

Кордони України встановлювалися за етнографічною ознакою – в межах дев'яти російських губерній, де кількість українців переважала чисельність людей інших національностей, разом узятих. Центральна Рада претендувала і на суміжні з ними повіти російських губерній, в яких українці становили більшість населення: «Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, – вказувалося в Універсалі, – має бути встановлене по згоді організованої волі народів»²⁷⁸. Щоб проголошення етнографічного принципу при визначенні кордонів не виглядало одностороннім актом, Рада відмовлялася від претензій на кримські повіти Таврійської губернії, де українці не мали чисельної переваги.

Універсал не проголошував незалежності УНР, його творців в ситуації триваючої війни задовольняла автономія України у складі федеративної Росії. З великою зарозумілістю вони обіцяли росіянам свою допомогу у перетворенні їхньої країни на федерацію. Вони не могли передбачити, що вождь більшовиків після зміцнення при владі буде здатний створити в національних окраїнах колишньої імперії навіть незалежні держави, не порушуючи той централізований характер влади, що існував до революції.

Третій Універсал не зробив такого впливу на суспільство, як Перший. Адже в Першому утверджувалася національна ідея, що об'єднувала всіх українців, а в Третньому накреслювалися соціально-економічні заходи, неоднаково зустрінуті в різних

²⁷⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Том 1. – С. 399–400.

²⁷⁸ Там само. – С. 400.

колах суспільства. Найбільше дискусій викликало земельне законодавство. Не скасовуючи права приватної власності на землю, Третій Універсал оголошував власністю всього трудового народу поміщицькі та інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського значення, а також удільні, кабінетські і церковні землі. Ці землі повинні були відійти у власність трудового народу без викупу. Порядкуватися землями, вилученими з приватної власності, Центральна Рада доручала земельним комітетам – організаціям, створеним Тимчасовим урядом згідно з положенням від 21 квітня 1917 р. Восени цього року в Україні діяли 9 губернських, 94 повітових і 1 528 волосних земельних комітетів. Секретарству земельних справ доручалося виробити закон про те, як порядкувати цими землями до Українських установчих зборів²⁷⁹.

Тим часом більшовики України готувалися до скликання Всеукраїнського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів. Аналіз настроїв в радах, представлених на II Всеросійському з'їзді рад, показував, що кількість збільшовизованих рад може забезпечити їхню перемогу тільки з урахуванням губерній, не визнаних Тимчасовим урядом як українські. Наявність в Україні двох партійних центрів, один з яких не визнавав своєї приналежності до України, доводила, що вожді більшовиків солідаризувалися з Тимчасовим урядом у питанні про кордони. Тепер же виходило, що для забезпечення перемоги на Всеукраїнському з'їзді рад вони мусили погодитися на кордони, яких вимагали лідери Центральної Ради.

30 листопада відбулися переговори по телеграфу представника ЦК УСДРП М. Порша і члена Київського обкому РСДРП(б) С. Бакинського з представником Раднаркому І. Сталіним, опубліковані «Робітничою газетою» 2 грудня тогочасною українською мовою. Порш повідомив, що Центральна Рада призначила вибори в Українські установчі збори на

²⁷⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Том 1. – С. 400, 567.

9 січня, а початок їх роботи – на 22 січня. Бакинський заявив, що треба негайно скликати Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів, який повинен перебрати на себе у Центральної Ради владу до того, як будуть скликані Українські установчі збори. Сталін погодився з цим і додав ніби мимохідь: «На нашу гадку, взятися до скликання з'їзду повинні ви – кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно, з Центральною Українською радою. Коли Рада відмовиться працювати з вами в сій справі, що є для нас мало-віроятним, то скликайте його без Ради»²⁸⁰. Окрім Київської, у відповіді Сталіна на інформацію Бакинського фігурували Херсонська, Харківська і Катеринославська губернії. Це засвідчувало зміну позиції Раднаркому у питанні про кордони України.

У боротьбі проти Центральної Ради більшовики більш поклалися на військову силу, розташовану поза межами України, аніж на політичну підтримку місцевих рад, які нерідко перебували під впливом меншовиків і правих есерів, навіть в губерніях, відмежованих від України Тимчасовим урядом. Зокрема, контрольований останніми виконком рад Донецько-Криворізької області зігнував заклик більшовицького оргкомітету щодо скликання Всеукраїнського з'їзду рад у Києві і призначив на той самий час свій з'їзд у Харкові. Та всупереч власним розрахункам есери-меншовицький виконком підіграв суперникам. Коли більшовицькі депутати переконалися, що на скликаному 17 грудня в Києві з'їзді у них нема більшості, вони переїхали до Харкова, об'єдналися з депутатами обласного з'їзду і проголосили свій з'їзд Всеукраїнським з'їздом рад. За день до початку повторного з'їзду рад нібито із всеукраїнським статусом гарнізон Центральної Ради у Харкові був роззброєний місцевими червоногвардійцями і військами В. Антонова-Овсієнка, якому Раднарком доручив зайняти Україну силою зброї.

²⁸⁰ Робітнича газета. – 1917. – 19 листопада (ст. ст.).

Проведений у Харкові 24–25 грудня «всеукраїнський» з'їзд рад, обраний з'їздом ЦВК рад України і затверджений останнім 30 грудня радянський уряд, який назвали Народним секретаріатом у складі 13 секретарів (з них – 12 більшовиків), принципово змінив ситуацію. В Україні утворився радянський центр. Раднарком дістав можливість воювати з Центральною Радою анонімно, з-за його спини. Оскільки українського партійного центру не існувало, В. Ленін поставив над харківським урядом тимчасового надзвичайного комісара, яким став відповідальний працівник центрального партійного апарату Г. Орджонікідзе.

Що могли протиставити червоногвардійцям Антонова-Овсієнка лідери Української революції? У боротьбі за суверенність свого народу вони спиралися на українізовані підрозділи багатомільйонної армії, але восени 1917 р. ця військова потуга зникла, і Центральна Рада залишилася майже беззбройною. Під впливом революційних подій стара армія швидко втрачала боєздатність. Після прийняття II Всеросійським з'їздом рад декретів про мир і землю дезертирство з фронту різко посилювалося. Переодягнені в солдатські шинелі селяни десятками й сотнями тисяч розходилися по своїх ділках ділити землю. «Од «мільйонів багнетів», – згадував Д. Дорошенко через багато років, – залишився в потрібний момент один лише спомин»²⁸¹. Схожу думку висловив В. Винниченко через рік після буремних подій осені 1917 р. У щоденниковому запису від 28 листопада 1918 р. читаємо: «Рік тому наші дядюшки в сірих шинелях були головною основою і підпоркою нашої державності. Це були досить хисткі підпори. Більшовицький імперіалістичний шашіль не довго гриз їх; вони впали, з'їджені агітацією кацапського максималізму, здушили Центральну Раду і самих себе»²⁸².

²⁸¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 135.

²⁸² Винниченко Володимир. Щоденник. – Том 1 (1911–1920). – Едмонтон, Нью-Йорк, 1980. – С. 309.

У знищенні армії ключову роль відіграв Раднарком. Після перевороту в Петрограді виявилось, що новий уряд підтримують тільки 3 з 15 російських армій²⁸³. Тому Раднарком телеграфним наказом полковим і дивізійним комітетам предписав вести переговори про перемир'я на своїх ділянках фронту. Телеграфна вказівка мусила бути реалізованою без будь-яких додаткових зусиль з боку Раднаркому, адже вона розв'язувала дві основні проблеми робітничо-селянської революції, яка повалила Тимчасовий уряд – проблему миру і проблему землі.

Дізнавшись про дозвіл Леніна самочинно встановлювати перемир'я на окремих ділянках фронту, Генеральний секретаріат 22 листопада заявив, що:

«1) заклик правительства народних комісарів до фронту приступити до ведення неорганізованих переговорів в справі миру самими солдатами, неминуче відтягує початок мирних організованих переговорів;

2) сей заклик, віддаляючи мир, дезорганізує армію, котра, як і вся людність держави, хоче негайного миру і, оголюючи фронт, одкриває широкий доступ ворогів в Росію;

3) сей заклик, коли він переведений масами вояцтва в життя, може потягти за собою новий захват частини України ворожими австро-германськими арміями»²⁸⁴.

Парадокс полягав у тому, що Генеральний секретаріат побоювався агресії з боку Центральних держав, але зустрівся з російською агресією. В. Антонов-Овсієнко доручив окупацію України колишньому царському підполковнику М. Муравйову. Закликаючи громадян УНР коритися радянській владі, Муравйов писав у своїх відозвах: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо,

²⁸³ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Кн. 1. – С. 215.

²⁸⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Том 1. – С. 404 – 405.

всемірно підтримуємо її силою цих багнетів і моральним авторитетом революційної соціалістичної армії»²⁸⁵.

Після одержання телеграфного наказу Раднаркому з дозволом переговорів про перемир'я головнокомандувач Румунського фронту генерал Д. Щербачов надіслав 4 грудня Центральній Раді телеграму, в якій повідомляв, що у погодженні з військово-революційним комітетом фронту і румунським командуванням він вирішив укласти перемир'я з противником до підписання миру центральними урядами. Мала рада вирішила надіслати представників Генерального секретаріату на фронт для переговорів про перемир'я. Одночасно вона звернулася до Антанти і Центральних держав з пропозицією розпочати мирні переговори²⁸⁶.

Антанта такого бажання не виявляла, а більшовики уклали 15 грудня в Брест-Литовську угоду про перемир'я. Наступного дня військові місії Антанти покинули Ставку Верховного головнокомандування у Могильові і переїхали в Київ, проте в офіційні контакти з українським урядом не вступали. 19 грудня керівник французької військової місії в Петрограді повідомив свій уряд в Парижі: «Ми повинні підтримувати український уряд, але офіційне визнання здається передчасним»²⁸⁷.

Керівники Центральної Ради розуміли, що пов'язувати майбутнє УНР з державами, які програють війну, дуже небезпечно. Проте вони мусили йти на переговори про сепаратний мир, щоб не втратити підтримки населення. «Ініціатива була не наша, – писав пізніше В. Винниченко. – Ми мусили взятися за

²⁸⁵ Див.: Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. – Т. 2. – Відень, 1921. – С. 149.

²⁸⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Том 1. – С. 469.

²⁸⁷ Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). – Львів, 2004. – С. 124.

цю справу, щоб зовсім не оскандалитися перед своїми масами, й то тільки після того, як більшовики вже вступили в переговори з німецьким командуванням»²⁸⁸. 17 грудня неофіційна українська делегація в Брест-Литовську в складі М. Любинського, М. Левитського і Ю. Гасенка зустрілася з провідними представниками Німеччини – генералом М. Гофманом і принцем Леопольдом Баварським.

Тим часом російські війська під керівництвом Муравйова просувалися по Україні, маючи на меті захоплення Києва. На восьмій сесії Центральної Ради (25–30 грудня) член ЦК української партії соціалістів-федералістів С. Шелухін створив фракцію самостійників. 29 грудня він заявив, що віднині боронитиме ідею самостійності як ступеня до федерування, бо федерація є державою, складеною з самостійних держав. Підтримуючи Шелухіна, В. Винниченко так охарактеризував політику центрального уряду щодо України: «Коли ми йшли до культурного самовизначення, вони нам докоряли націоналізмом. Одмахнулись ми од самовизначення, пішли до автономії. Вони стали згоджуватися на самовизначення. Одмахнулись ми од автономії, пішли до федерації. Вони згодились на автономію. Але ми й тепер підемо туди, куди самі знаємо (грим оплесків, який переходить в овацію). Їм хотілося, щоб ми знали одну стежку: на Петроград. І якби ми наставили свій компас на Петроград, то вони нас страшенно б похвалили... Я повторюю, що я абсолютно не боюсь слова «самостійність» (вигуки «Слава!», оплески, що переходять в бурну овацію)»²⁸⁹.

24 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат затвердив делегацію УНР на переговорах в Брест-Литовську у складі генеральних секретарів В. Голубовича і М. Порша, заступника генерального секретаря К. Мацієвича, юрисконсульта М. Левитського, лідера Української національно-революційної партії М. Любинського,

²⁸⁸ Винниченко В. Відродження нації. – Частина 2. – С. 199.

²⁸⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Том 2. – С. 33–34.

члена Малої ради від фракції українських есерів О. Севрюка та фахівців у справах економічних, фінансових і торговельних. Уряд повідомив по радіо Центральні держави, що в Брест виїжджає самостійна делегація УНР для участі в переговорах²⁹⁰.

Німецька сторона у Брест-Литовську розуміла, що обговорювати умови мирного договору з двома ворогуючими між собою партнерами вигідніше, ніж з одним. Тому 26 грудня Центральна Рада одержала офіційне запрошення. 6 січня 1918 р. українська делегація (за винятком К. Мацієвича, який 1 січня 1918 р. залишив свою посаду в секретарстві земельних справ) прибула в Брест²⁹¹.

Конференція у Брест-Литовську почалася 9 січня 1918 р. Торкаючись питання про участь України у переговорах, нарком закордонних справ Л. Троцький на пленарному засіданні 12 січня заявив: «російська делегація у повній згоді з принциповим визнанням права кожної нації на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирних переговорах... Беручи до уваги, що на Україні нема окупаційних військ, що політичне життя складається там в умовах цілковитої свободи, що там нема ні середньовічних станових органів, які претендували б на представництво країни, ні призначених зверху по праву сили фіктивних міністерств, діючих в тих межах, в яких їм це доручається зверху; беручи до уваги, що на території України діють повсюдно вільно обрані ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, а при виборах в усі органи самоозначення України у вигляді Народної Республіки цей процес не давав і не може дати місця будь-яким конфліктам між двома братніми республіками; беручи до уваги, що при виборі всіх органів самоврядування додержано основ загального, рівного, безпо-

²⁹⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Том 2. – С. 13.

²⁹¹ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917 – 1923 рр. – Том 1. Доба Центральної Ради. – С. 297.

середнього виборчого права з таємним голосуванням, – нема і не може бути жодного сумніву, що процес самовизначення України в її географічних межах і в державних формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє завершення»²⁹².

В радянській історіографії ця заява розглядалася як зрадницька. Проте російська делегація на чолі з Троцьким теж вважала вигідним для себе виступати на переговорах двома делегаціями, але не ворогуючими, а союзними. Треба зіставити дві дати. 7 січня В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ на Україну з кількох напрямків: від Харкова на Катеринослав і Полтаву, від Курська – на Конотоп, від Гомеля – на Бахмач і від Новозибкова – на Новгород-Сіверський. Через п'ять днів, 12 січня Л. Троцький зробив процитовану вище заяву в Брест-Литовську – добре розраховану в усіх деталях за правилами підступної радянської пропаганди. Отже, Троцький знав, що процес, розпочатий 7 січня наказом Антонова-Овсієнка, «знайде своє завершення».

11 січня російські війська вступили в Катеринослав. 19 січня радянська влада була встановлена в Полтаві, 27 січня – в Одесі, 1 лютого – в Чернігові. Війська М. Муравйова підійшли до Києва з боку Дарниці і впродовж п'яти днів обстрілювали його з важких гармат, після чого 8 лютого оволоділи містом. Артилерійський обстріл призвів до великих жертв серед мирного населення і руйнування багатьох пам'яток історії та архітектури. У М. Грушевського згорів його будинок з бібліотекою і архівом. Пізніше він згадував, що у цьому огні згоріли і його погляди на можливість федерування України та Росії. Голова Центральної Ради зрозумів, що проголошуваний В.Леніним і Л. Троцьким федералізм на ділі обертався «поганим терористичним централізмом»²⁹³.

²⁹² Газета Временного рабочего и крестьянского правительства. – 1918. – № 2 (47). – 4 января (17 січня за нов. ст.).

²⁹³ Грушевський М.С. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К., 1991. – С. 79.

Захопивши Київ, Муравйов влаштував у місті різанину. Вбивали офіцерів і юнкерів, тих, хто мав інтелігентний вигляд, тих, хто розмовляв українською мовою. За далеко не повними даними, встановленими комісією з розслідування погрому, загинуло 2 587 громадян²⁹⁴.

Тимчасом Центральна Рада опрацьовувала Четвертий Універсал. Закрите засідання Малої ради, на якому відбулося його затвердження, почалося 22 січня 1918 р. Текст документа було вироблено на підставі проектів М. Грушевського, В. Винниченка і М. Шаповала. В ніч на 24 січня на відкритому засіданні в будинку Педагогічного музею Грушевський оголосив останній універсальний закон Центральної Ради: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки. Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради народних міністрів»²⁹⁵.

Універсал був датований 9 січнем ст. ст. , тобто 22 січнем 1918 р. У цей день мали відкритися, але не відкрилися через воєнні дії Всеукраїнські установчі збори. Участь у голосуванні взяли 49 членів Малої ради. 39 з них голосували «за», 4 – «проти», 6 – «утрималися». Проти Універсалу проголосували Бунд і РСДРП(м), утрималися російські есери, Поалей Ціон і члени Єврейської соціалістичної робітничої партії²⁹⁶.

²⁹⁴ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К. , Львів, 1996. – С. 336.

²⁹⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Том 2. – С. 103.

²⁹⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Том 2. – С. 102.

З прийняттям Четвертого Універсалу Українська революція завершилася, але на трагічній ноті: здобута національна державність знаходилася на краю прірви внаслідок агресії з боку радянської Росії, керівники якої у цьому ж січні 1918 р. задушили Російську революцію розгоном Всеросійських Установчих зборів. Революція в Україні перетекла у визвольні змагання за збереження національної державності. У лідерів УНР залишався тільки один шанс на збереження державності: сприятливий для них перебіг мирних переговорів у Брест-Литовську.

Після тривалої перерви ці переговори відновилися 30 січня. На першому засіданні Л.Троцький заявив, що українську сторону повинна представляти делегація Народного секретаріату, тому що Генеральний секретаріат вже не контролює територію України. Йому відповідав О.Севрюк, призначений на пост голови української делегації, яка представляла інтереси Ради народних міністрів УНР. Він вказав, що Троцький не може вирішувати, яка з двох українських делегацій є правомочною, тому що Україна до складу Росії вже не входить, після чого ознайомив присутніх з текстом Четвертого Універсалу. Представники Центральних держав не визнали повноважень Народного секретаріату і продовжили переговори з делегацією Центральної Ради.

Починаючи переговорний процес, українська делегація виступила з вимогою забезпечити територіальну цілісність України в її етнографічних кордонах, що означало, як вона підкреслювала, «приєднання до України Холмщини і Підляшшя та плебісцит у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні»²⁹⁷. Почувши, що О. Севрюк претендує на провінції у складі Австро-Угорщини, граф О. Чернін з деяким подивом запитав: хто тут переможений і хто переможець? Він запропонував дотримуватися кордону, який існував між Австро-Угорщиною і Російською імперією. Доля Холмщини, яка знаходилася в кордонах Російської імперії, його не обходила.

²⁹⁷ Берестейський мир з нагоди 10-х роковин. 9. II. 1918 – 9. II. 1928 рр. : спомини та матеріали. – Львів, 1928. – С. 151.

Однак українці не поступалися, а Німеччина і Австро-Угорщина перебували на порозі продовольчої катастрофи. Зрештою, 2 лютого обидві держави погодилися обговорити три вимоги українців: дипломатичне визнання УНР; включення Холмщини до складу УНР; підписання спеціальної таємної угоди про Галичину. Цим вимогам протиставлялася одна вимога Центральних держав: поставка 100 тис. вагонів зерна до червня 1918 р.²⁹⁸

28 січня – 7 лютого в Києві працювала дев'ята сесія Центральної Ради. 4 лютого вона розглянула хід переговорів в Брест-Литовську. Міністр судових справ М. Ткаченко повідомив: «Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, що тільки можна було досягнути. Українському народові забезпечено право національного самоозначення всюди, де він жиє в більшості, в тому числі в Холмщині та на Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині Галичини, яку наш народ заселює»²⁹⁹. В. Голубович просив Центральну Раду дати Раді народних міністрів право підписати мирний договір, опрацювання якого мусило завершитися в найближчі дні, і дістав на це згоду.

Угода про виділення Східної Галичини і Північної Буковини в окремий коронний край була досягнута 8 лютого. «Цей замір, – вказувалося в угоді, – австрійський уряд має здійснити найпізніше до 31 липня б.р. Австрійський уряд буде всіма заходами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроект одержав силу закону»³⁰⁰. На такий крок австрійська влада не наважувалася, починаючи з революції 1848–1849 рр.

²⁹⁸ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Кн. 1. – С. 239.

²⁹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Том 2. – С. 121.

³⁰⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Том 2. – С. 151.

Згода австрійців на цю вимогу української сторони розчистила шлях до укладення миру. В ніч на 9 лютого Брестський мирний договір між чотирма державами і УНР був підписаний.

Київ опинився в руках російських військ за кілька годин до підписання мирного договору. Центральна Рада та її уряд змушені були переїхати в Житомир. 12 лютого міністр у військових справах М. Порш запропонував звернутися до Центральних держав за допомогою, по можливості українськими полками. На цей час Центральна Рада мала в своєму розпорядженні не більше 2 тис. бійців³⁰¹. Міністри солідаризувалися з М. Поршем³⁰². Прохання про військову допомогу надійшло до німців і австрійців того ж таки 12 лютого, як вказує Д. Дорошенко, посилаючись на спогади В. Голубовича³⁰³. Йому була надана форма звернення української делегації в Бресті, що адресувалося не урядам, а народам Німеччини та Австро-Угорщини.

Форму і масштаби військової допомоги, визначали, зрозуміла річ, не народи, а уряди. Сотні тисяч німецьких і австро-угорських військ почали під гаслом звільнення УНР від російських збройних сил її окупацію.

³⁰¹ Там само. – С. 157.

³⁰² Там само. – С. 154.

³⁰³ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. – Том 1. Доба Центральної Ради. – С. 337

Післямова

Назріла потреба сформулювати кілька важливих висновків, що ілюструють перебіг Російської революції, яка струснула у ХХ ст. весь світ.

Революція в Росії виявилася насамперед солдатською. Причина полягала в тому, що озброєні і організовані солдатським маси були переважно селянами. Вони повстали, бо мали, окрім задавнених порохунків з прогнилим (чого варта одна распутінщина!) режимом, бажання і намір припинити тривалу імперіалістичну війну, повернутися в свої села й поділити між собою поміщицьку землю.

Повалення самодержавства можна називати Лютневою революцією, але не треба забувати, що ця подія відбувалася в рамках єдиної Російської революції, яка почалася в лютому (березні за нов. ст.) 1917 р. і закінчилася в січні 1918 р. Хронологічні рамки Російської революції обмежуються двома більшовицькими державними переворотами: у жовтні (листопаді за нов. ст.) 1917 р. – поваленням Тимчасового уряду, і в січні 1918 р. – розгоном Установчих зборів. В жодному разі Російську революцію не можна поділяти на дві окремі: Лютневу і Жовтневу, буржуазно-демократичну і пролетарську, як це робили її учасники з соціалістичного табору, й тим більше – переможці-більшовики, у середовищі яких виник концепт «Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Обидві російські революції – 1905–1907 і 1917–1918 рр. характеризувалися небаченим соціально-класовим протистоянням. В революції 1917–1918 рр. солдатсько-селянські і робітничі маси створили ради за зразком попередньої революції, остаточно придушеної царизмом за допомогою виборчого закону 3 червня 1907 р., який запровадив демократію, будовану на високому майновому цензі. Являючи собою форму самоорганізації народних

низів у специфічних умовах Росії, ради солдатських і робітничих депутатів були невідомі у попередніх європейських революціях. Пройняті настроями так званого «неусвідомленого соціалізму», народні низи в радах знайшли собі союзників серед існуючих в країні соціалістичних партій.

Популярний термін «соціалізм» набув в Росії три різних обличчя. *По-перше*, йдеться про соціалізм, сповідуваний вождями партії більшовиків, які перебували на платформі революційного марксизму. Цей термін використав К. Маркс після того, як поділив породжений його уявою ідеальний суспільно-економічний лад з розподілом матеріальних благ між трудящими за потребами на дві фази: соціалізм з *розподілом* по труду і повний комунізм з *розподілом* за потребами. Різниці між обома фазами за ознакою *виробництва* матеріальних благ Маркс не бачив. Обидві фази мусили, на його переконання, органічно розвинутися після пролетарської революції, суть якої полягала в ліквідації приватної власності на засоби виробництва, товарно-грошових відносин і вільного ринку. Гасло «експропріація експропріаторів», яке вимагало передачі експропрійованих засобів виробництва у розпорядження пролетарських мас, проходило наскрізною лінією в «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, що цілком влаштовувало вождів більшовицької партії. Однак вожді переслідували зовсім іншу мету, ніж основоположники марксизму: вилучити засоби виробництва у всіх громадян і передати їх у власність будованої ними держави-комуни, намертво поєднаної із створеною ними ж політичною партією, що базувалася на засадах «демократичного централізму», тобто в кінцевому підсумку – самим собі. Отже, вожді більшовиків скористалися оболонкою утопічного Марксового соціалізму, щоб нав'язати російському суспільству непередбачуваний основоположниками марксизму тоталітарний суспільно-економічний лад, в центрі якого перебувала так звана «державо-комуна».

По-друге, йдеться про соціалізм, сповідуваний солдатсько-селянськими і робітничими радами. Прибічники монархічного режиму (в особі царського сановника Петра Дурново) позначили

настрої радикалізованих тривалою війною народних низів терміном «неусвідомлений соціалізм». Вони мали рацію в тому сенсі, що пролетарські і напівпролетарські маси були опановані стихійним екстремізмом, співпадаючим за зовнішніми ознаками з доктринальним екстремізмом прихильників революційного марксизму. Вожді більшовиків, як було сказано, мали намір передати експропрійовану у великих власників засоби виробництва у володіння, розпорядження і користування держави-комуни. Натомість радянські низи мали намір передати засоби виробництва у володінні капіталістів робітничим колективам, які працювали на заводах і фабриках, а поміщицьку землю і реманент – у зрівняльний розподіл між селянами.

По-третє, йдеться про соціалізм, сповідуваний опонентами більшовиків, передусім соціал-демократами-меншовиками і соціалістами-революціонерами. Після революцій середини XIX ст., які істотно пом'якшили існуючу в країнах континенту напругу, європейські соціалісти відмовилися від гасел революційного марксизму. Замість класової війни вони стали пропагувати співробітництво класів і здобуття суверенності суспільством. Російські соціалістичні партії, за винятком соціал-демократів-більшовиків, теж виявили схильність до співробітництва з цензовими партіями Державної Думи, які перебували в опозиції існуючій владі і взяли активну участь у поваленні середньовічного самодержавства.

Три обличчя соціалізму проявлялися в революції по-різному. Партії, які сповідували соціалізм європейського зразка, бажали завершити революцію скликанням демократично обраних Установчих зборів, і знайшли у цьому підтримку партій цензової демократії, передусім кадетів. Одразу після повалення самодержавства соціалістичні партії дозволили кадетам сформувати уряд, наділений усіма повноваженнями виконавчої і законодавчої влади, а собі залишили контроль за його діями. Внаслідок того, що в країні наростали хаос і анархія, викликані знищенням дореволюційної вертикалі влади, соціалістичним партіям довелось поділити з цензовими відповідальність за

життєздатність країни в умовах триваючої війни входженням в Тимчасовий уряд. З цієї ж причини політичні сили правого спрямування, представлені передусім офіцерським корпусом царської армії, не виявили самостійної активності, обмежившись підтримкою кадетів.

Партія більшовиків здійснювала в революції власну тактику, спрямовану на усунення від влади коаліції партій соціалістичної та цензової демократії і передачу всієї влади радам. В. Ленін прибув в революційний Петроград у квітні 1917 р. з готовим планом завоювання влади, розробленим ще під час революції 1905 р. Задум вождя більшовиків полягав у використанні зовнішньої схожості стихійного і доктринального екстремізму, щоб заручитися підтримкою об'єднаних радами народних низів. Він наполягав на витісненні з рад представників соціалістичних партій, наповненні їх більшовиками і позапартійними депутатами, співчуваючими більшовикам, і перетворенні партії більшовиків і рад в одну політичну силу, здатну скористатися солдатсько-селянською революцією для здобуття державної влади. З метою завоювання рад він змушений був тимчасово (як виявилось, аж до 1930 р.) відмовитися від наявної в програмі РСДРП вимоги про утворення радянських господарств та селянських комун в сільському господарстві, і взяти на озброєння лозунг «чорного переділу» орних земель на зрівняльних засадах.

Якщо у поваленні самодержавства брали участь більшість цензових і всі соціалістичні (включно з більшовиками) партії разом з охопленими «неусвідомленим соціалізмом» народними низами, у середовищі яких почали формуватися ради, то повалення Тимчасового уряду і здійснений через десяток тижнів розпуск Установчих зборів слід вважати суто робітничо-селянською, тобто радянською революцією. Парадокс полягав в тому, що цей етап в Російській революції обернувся в кінцевому підсумку контрреволюційним переворотом, який дав владу більшовикам та їх тимчасовим союзникам – лівим есерам. Піддані царя, які з поваленням самодержавства стали

громадянами, володіючими колективним суверенітетом, після встановлення диктатури більшовицьких вождів на довгі десятиліття позбулися короточасної суверенності. Російські громадяни разом з громадянами реставрованої більшовиками імперії здобули право на вільні вибори носіїв державної влади тільки після конституційної реформи 1988 р.

Український вимір революції досить сильно відрізнявся від російського. За сотні років перебування у складі імперії між Україною і Росією виникло немало спільних рис. Тим не менш, український народ мав виразні соціально-економічні, культурні і ментальні відмінності від російського. Співпадаючи за часом, фінал обох революцій виявився різним. Російська революція після розгону Установчих зборів перетекла у громадянську війну, а Українська завершилася утворенням УНР і проголошенням її незалежності. Після цього український народ змушений був розпочати визвольні змагання у боротьбі із збройними силами червоної і білої Росії.

Учасниками революційних подій в Україні були як загальноросійські, так і українські політичні партії. Перші за чисельністю істотно переважали останні, тому що партії виникали переважно у міському середовищі, яке в Україні формувалося як російськомовне. Однією з істотних причин поразки Української революції і наступних визвольних змагань була присутність в республіці потужних більшовицьких організацій, більшовизованих рад робітничих та солдатських депутатів і створюваних ними червоногвардійських загонів.

Події Російської революції визначалися Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів. Характеризувати їх взаємодію як двовладдя не доводиться: влада від початку належала виконкому Петроради, і після першої же урядової кризи партіям меншовиків та есерів, які контролювали поведінку досить анархічних рад в усій країні, довелося утвердити свою присутність в уряді, залишивши досвідченим в державному управлінні представникам цензової демократії реальне урядування. Тимчасовий уряд почав втра-

чати контроль над країною, коли під впливом зростаючих кризових явищ прискорився процес більшовизації рад.

Події в Україні визначалися конкуренцією урядового апарату і Центральної Ради, яка в міру послаблення контролю Тимчасового уряду над периферією перетворювалася з громадської організації на державну структуру. Соціалістичні тенденції в діяльності Центральної Ради були визначальними, тому що вона формувалася з представників робітничих, солдатських і селянських депутатів, охоплених настроями «неусвідомленого соціалізму». Навіть близькі за політичними поглядами до кадетів (виключаючи національне питання) представники української інтелігенції після згуртування в партію обрали для себе назву соціалістів-федералістів (есефів), хоч нічого соціалістичного в їх програмі не існувало. Однак настрої «неусвідомленого соціалізму» в українському соціумі були істотно слабшими, ніж в Росії. На діяльності урядів Центральної Ради вони майже не відбивалися, оскільки українські соціал-демократи і українські есери, подібно до меншовиків та російських есерів, перебували на платформі європейського соціалізму. Повалення Тимчасового уряду і початок «чорного переділу» ускладнили становище Центральної Ради внаслідок стрімкої більшовизації рад.

Лідери Української революції були федералістами, а не самостійниками. Критику їх з боку деяких сучасних журналістів та істориків за таку позицію слід вважати необґрунтованою. По-перше, проголошення незалежної України в умовах триваючої війни, вагомої присутності в Україні проросійських політичних сил і зосередженості селянства здебільшого на соціально-економічних, а не на національно-політичних проблемах було б авантюрою. По-друге, під автономією у федеративній республіці М. Грушевський та його соратники мали на увазі національну державність з великим обсягом повноважень. Ніхто з них не міг передбачити, що більшовики після оволодіння майже усіма регіонами дореволюційної імперії створять під зовнішнім виглядом федерації формально незалежних радянських республік унітарну державу з найвищим ступенем централізації.

Не можна вважати обґрунтованим й звинувачення засновників УНР у відсутності уваги до формування збройних сил. Вони зробили ставку на створення українізованих частин колишньої царської армії, що на перших етапах революції було єдино прийнятним рішенням. Однак після приходу до влади більшовиків багатомільйонна армія, не виключаючи її українізованих дивізій, практично розсипалася. Підштовхувані більшовицькою пропагандою солдатські маси почали укладати з противником перемир'я на окремих ділянках фронту (проти чого німецьке командування ажніяк не заперечувало), а потім кинулися в села ділити поміщицьку землю.

Створені більшовиками, починаючи з весни 1917 р. червоногвардійські загони стали тією збройною силою, за допомогою якої ленінський уряд розпочав «збирання» імперії, що розпалася під впливом революції. УНР опинилася майже беззбройною перед російською агресією. Українська революція перетекла у визвольні змагання, коли почалася перша російсько-українська війна 1917–1918 рр. Після укладення Брестського миру з Центральними державами керівникам УНР довелося погоджуватися на запрошення австро-німецької армії, щоб відстояти незалежність, яка одразу стала примарною.

Іменний покажчик

- Авксентьев М. 74, 95, 111, 147, 152.
Аксельрод П. 23.
Алексеев М. 35, 38, 78.
Ане К. 37.
Анін Д. 24, 25, 40, 43, 75, 77, 78, 79, 91, 106, 176.
Антонов-Овсієнко В. 84, 126, 134, 221, 223, 227.
Арманд І. 194.
Артем (Ф.Сергеев) 191.
Ашер А. 11
- Багратіон Д. 83.
Бакинський С. 220, 221.
Барановський В. 128.
Барановський Х. 208.
Бердяев М. 25, 92, 93.
Бернадський М. 87.
Бернштейн Е. 19, 20, 65.
Біценко О. 177, 178.
Блок Олександр 31, 32, 39
Богданов В. 34.
Бонч-Бруєвич 166.
Брешко-Брешковська 111, 152.
Броньський М. 140.
Бубнов А. 126, 138, 188, 194.
Будников В. 63.
- Булдаков В. 41, 133.
Бухарін М. 108, 116, 117, 152, 153, 155, 181–183, 186, 188.
Бьюкенен Дж. 32.
- Васильєв (Южин) М. 183.
Вердеревський Д. 85
Верстюк В. 206.
Верховський О. 85, 87, 174–176.
Ветошкін М. 194
Винниченко В. 11, 201, 202, 206, 208, 210, 212, 218, 222, 224, 225, 228.
Волкогонов Д. 66.
Волобуєв О. 27.
Володарський В. 107.
Вільгельм II. 65 172, 179, 184.
- Гамрецький Ю. 114, 214, 215.
Гасенко Ю. 225.
Гвоздьов К. 34, 87.
Гессен Г. 30, 32, 45, 48, 53, 64, 76, 128, 144.
Гімпельсон Е. 58, 59.
Гінденбург фон П. 179, 184, 186.
Глебов (Авілов) 134.
Голіцин М. 35.
Голубович В. 212, 225, 230, 231.
Гольденберг Й. 37.

- Горький Максим 106, 164, 165.
 Гофман М. 178, 179, 225.
 Гоц А. 152.
 Грушевський М. 200, 204, 208, 209, 217, 227, 228, 238.
 Гучков О. 44, 49.
- Дан Ф. (Гурвич) 31, 67, 76, 111, 129, 130.
 Денікін А. 78, 79, 83.
 Держинський Ф. 126, 138, 146, 188.
 Дибенко П. 128, 134, 168, 194.
 Диманштейн С. 101, 105.
 Дорошенко Д. 222, 226, 231.
 Дурново П. 29, 31, 55, 234.
 Духонін М. 176, 177.
- Енгельс Ф. 14, 16, 17, 18–20, 52, 233.
 Ерделі І. 83.
- Єжов М. 130.
 Єфремов І. 74.
 Єщенко В. 212.
- Железняков А.** 168.
- Заводський С. 30.
 Залуцький П. 50
 Зарубін О. 212.
 Зарудний О. 74, 77.
 Засулич Віра 23.
 Затонський В. 174, 211.
 Зензинов В. 39
- Зінов'єв Г. 62, 71, 92, 99, 121, 126, 137, 138, 154, 181, 186, 188, 191.
- Іоффе А. 107, 138, 177, 178, 186, 188.
- Кабузан В.** 196.
- Каменєв Л. 53, 84–86, 111, 114, 117, 121, 126, 127, 130, 134, 135, 137 – 139, 154, 178.
 Камков М. 112, 194.
 Карахан Л. 177, 178, 189.
 Карелін В. 112.
 Карр Е. 10, 24, 96, 97, 99.
 Карташов А. 74, 87.
 Керенський О. 34, 35, 39, 42, 44, 52, 63, 66, 70, 71, 73–80, 82–85, 87, 95, 107, 111, 125, 127, 128, 136, 141, 174, 202, 206, 207.
 Кішкін М. 87.
 Ковалевський М. 212.
 Кокошкін Ф. 74, 75.
 Колегаєв А. 140.
 Коллонтай О. 84, 194.
 Коновалов О. 44, 87.
 Корнілов Л. 48, 69, 73, 74, 77–85, 125, 130, 146.
 Корчинський М. 200.
 Косик В. 224.
 Косіор С. 194.
 Крейсберг І. 211.
 Крестінський М. 182, 183, 186, 188.

- Криленко М. 62, 128, 134, 176, 185.
- Кримов О. 82, 83.
- Кубійович В. 197.
- Кюльман фон Р. 64, 65, 177, 179, 185.
- Лазимір П. 126.
- Ларин Ю. 154.
- Левитський М. 225.
- Ленін В. 9, 21, 22, 24, 25–28, 39, 46, 50, 51, 52, 54–58, 60, 62, 65–67, 69–72, 75, 76, 89–105, 107–111, 114, 115, 117–121, 124–127, 131–138, 142–144, 146, 147, 152, 154–160, 162, 165, 166, 169–172, 176, 177, 180–183, 185, 186, 188–193, 196, 205, 222, 227, 235.
- Леопольд Баварський 225.
- Лібер М. 67, 206.
- Ліверовський О. 87.
- Ломов Г. (Оппоков) 117, 186, 188.
- Лотоцький О. 200
- Лукомський О. 38, 40, 83.
- Луначарський А. 67, 84, 107, 111, 134.
- Любинський М. 225.
- Людендорф Е. 186.
- Людвик XIV. 23.
- Люксембург Роза 24.
- Львов В. 80.
- Львов Г. 35, 38, 42, 44, 49, 70, 73, 107, 200, 205.
- Малія М. 11, 12, 157.
- Малянтович П. 87, 210.
- Мануїльський Д. 107.
- Мануйлов О. 44, 70.
- Маркс К. 13, 14, 16–18, 20, 24, 52, 92, 233.
- Мартов Л. (Цедербаум Ю.) 22, 23, 61, 111, 132, 164.
- Маслов С. 87.
- Мацієвич К. 225, 226.
- Мельгунов С. 39.
- Михайл Олександрович Романов 35.
- Мілюков П. 31, 44, 47–49, 52, 63, 79, 80, 82, 84, 152.
- Мілютін В. 108, 111, 124, 134, 135, 138, 139, 154.
- Молотов В. 34, 50.
- Муравйов М. 223, 225, 227, 228.
- Муранов М. 50, 53, 138.
- Набоков В. (письменник) 44.
- Набоков В (чиновник) 44, 45, 48, 52, 63, 64, 76, 128, 144.
- Некрасов М. 44, 70, 74, 207.
- Неронович С. 217.
- Нікітін О. 74, 85, 87.
- Ніколай П. 28, 31, 32, 35, 37, 38, 40, 103.
- Ніколай Ніколайович Романов. 38.
- Ногін В. 134, 138, 139, 154.
- Нольде Б. 207.

- Оболенський В. (Н. Осинський). 134, 183, 194.
Олексій Михайлович Романов. 208.
Оппоков Г. (А.Ломов). 183, 194.
Орджонікідзе Г. 222.
Оуен Р. 15.
- Павленко В. 212.
Пайпс Р. 61, 64, 65, 79–83, 122, 123, 129, 143, 146, 148, 151, 162, 163, 169, 179.
Петлюра С. 212.
Петро І. 6.
Петровський Г. 140, 150, 189.
Пешехонов О. 49, 74.
Плеханов Г. 21, 23, 91, 111.
Подвойський М. 62, 71, 126, 163, 165.
Покровський М. 178.
Полковников Г. 127.
Порш М. 212, 220, 225, 231.
Потресов О. 23.
Преображенський Є. 183.
Прокопович С. 74, 87.
Протопопов О. 35.
Прош'ян П. 140.
П'ятаков Г. 104, 105, 183, 211, 217.
- Рабинович О. 114, 131.
Раскольников Ф. 167.
Распутін Г. 32.
- Рафес М. 208.
Рєєнт О. 110, 199.
Риков О. 114, 134, 135, 138–140, 154.
Родзянко М. 32, 35–38.
Рузький М. 37.
Рязанов Д. 135, 154.
- Савельєв М. 183.
Савинков Б. 77, 111.
Садовський А. 126.
Салазкін С. 87.
Сарбей В. 198.
Свердлов Я. 108, 112, 124, 126, 138, 140, 153, 169, 186, 188, 191, 213.
Свідерський В. 30.
Севрюк О. 226, 229.
Сен-Симон де К.-А. 15.
Сидоров А. 109.
Скобелєв М. 49, 74.
Славінський М. 200.
Смирнов В. 183.
Смілга І. 146, 186, 188.
Сокольніков Г. 126, 135, 138, 155, 177, 186, 188, 189.
Спиридонова Марія. 112, 166.
Стеклов Ю. (Нахамкіс). 45.
Сталін І. 50, 53, 75, 101, 104, 105, 108, 116, 117, 124, 126, 130, 134, 150, 181, 186, 188, 220, 221.
Старцев І. 83, 86.

- Стасова О. 186, 188.
 Степанов В. 70.
 Стучка П. 140.
 Суханов М. 39, 46, 130, 131.
 Сухарьков Г. 126.
 Теодорович І. 134, 139.
 Терещенко М. 44, 49, 64, 70, 85, 87, 206, 207.
 Тимченко Ж. 114, 214, 215.
 Тинченко Я. 228.
 Ткаченко М. 209, 212, 230.
 Тригуб П. 214.
 Троцький Л. 23, 34, 39, 51, 53, 84, 86, 107, 111, 114, 122, 124, 126, 134, 135, 138, 152, 179, 181, 182, 184, 185, 188–190, 226, 227, 229.
 Улам А. 155.
 Уншліхт І. 194.
 Урицький М. 107, 111, 138, 150, 151, 164, 186, 188.
 Федоров Г. 114.
 Фур'є Ш. 15.
 Христюк П. 224.
 Хюльзен фон. 64.
 Церетелі І. 45, 48, 49, 60, 67, 68, 70, 111, 167, 206, 207.
 Черемисов В. 128.
 Чернін О. 178, 229.
 Чернов В. 46, 49, 74, 75, 95, 111, 166, 168.
 Чечель М. 200.
 Чичерін Г. 189.
 Чхеїдзе М. 34, 35, 42, 86, 111, 114.
 Шаповал М. 197, 228.
 Шаховський Д. 70.
 Шелухін С. 225.
 Шингарьов О. 44, 70, 94.
 Шліхтер О. 140.
 Шляпніков О. 50, 134, 139.
 Штернберг П. 140, 168, 194.
 Шульгин В. 31.
 Щербачов Д. 224.
 Щусь О. 114, 214, 215.
 Юренєв К. 34, 39, 107.
 Юренєв П. 74, 75.
 Юркевич Л. (Рибалка). 104, 196.
 Яковлєва В. 183.
 Ascher A. 12.
 Freund G. 179.
 Zeman Z.A.B. 64.

Наукове видання

Станіслав Кульчицький

Росія і Україна в перший рік
після повалення самодержавства:
деконструкція більшовицького міфу
про революцію

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет *Мигаль Л.Г.*

Підписано до друку 14.02.2021 р.

Формат 60×84/16

Ум. друк. арк. 13,95. Обл. вид. арк. 12,25.

Тираж 300 прим. Зам. 35. 2020.

Редакційно-видавничий відділ

Ин-ту історії України НАН України

Київ–1, Грушевського, 4

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.